

TOSHKENT
DAVLAT
YURIDIK
UNIVERSITETI

SH. KO'CHIMOV

YURISLINGVISTIKA VA LINGVISTIK EKSPERTIZA ASOSLARI

DARSLIK

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI ADLIYA VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT YURIDIK UNIVERSITETI

SH. KO'CHIMOV

YURISLINGVISTIKA VA LINGVISTIK EKSPERTIZA ASOSLARI

Darslik

Toshkent – 2025

UO'K: 81(075)(575.1)

KBK 81.2+67.5ya73

K 98

Mas'ul muharrir:

N. Ramazonov – TDYU O'zbek tili va adabiyoti kafedrası mudiri, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Taqrizchilar:

B. Mengliyev – Toshkent amaliy fanlar universiteti professori, filologiya fanlari doktori;

G. G'ulomova – Toshkent davlat yuridik universiteti professori, filologiya fanlari nomzodi;

A. Sodikov – TDYU Davlat va huquq nazariyasi kafedrası dotsenti, yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD).

Sh., Ko'chimov

K 98 **Yurislingvistika va lingvistik ekspertiza** [Matn]: darslik /
Shuhrat Ko'chimov. – T.: TDYU nashriyoti, 2025. – 240 b.

Mazkur darslikning asosiy maqsadi talabalarning yurislingvistika va lingvistik ekspertizaga oid bilimlarini rivojlantirishdan iborat. Unda yurislingvistika fanining maqsadi, vazifasi, predmeti, kishilik jamiyatida huquq va tilning o'zaro aloqalari, huquqning lingvistik, tilning huquqiy jihatlari haqida mufassal ma'lumotlar beriladi. Shuningdek, normativ-huquqiy hujjat loyihasini lingvistik ekspertizasidan o'tkazish talablari, qoidalari to'la bayon etiladi. Darslikda yuridik tilning yurislingvistik belgilari, uning leksik va grammatik xususiyatlari, norma ijodkorligida til va tarjima masalalarining tutgan o'rni aks ettiriladi. Darslik yuridik oliy o'quv yurtlari talabalari uchun mo'ljallangan.

Mazkur darslik Toshkent davlat yuridik universiteti rektorining 2024-yil 30-apreldagi 70-um-sonli buyrug'iga asosan nashrga tavsiya etilgan (ro'yxatga olish raqami – 70-12).

MUNDARIJA

Kirish	6
--------------	---

UMUMIY QISM

I MAVZU. YURISLINGVISTIKA. HUQUQ VA TIL O'RTASIDAGI O'ZARO MUNOSABAT

1-§. Yurislingvistika faniga kirish: maqsadi, vazifasi, predmeti	8
2-§. Kishilik jamiyatida huquq va tilning vazifalari	14
3-§. Huquqning lingvistik jihatlarini	17
4-§. Tilning huquqiy jihatlarini	24

II MAVZU. LINGVISTIK EKSPERTIZA VA UNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

1-§. Lingvistik ekspertiza: maqsadi, vazifasi va predmeti	34
2-§. Normativ-huquqiy hujjat loyihasini lingvistik ekspertizadan o'tkazish talablari	35
3-§. Lingvistik ekspertizaning tashkiliy-texnik qoidalari	44
4-§. Normativ-huquqiy hujjat loyihasini lingvistik ekspertizadan o'tkazish tartibi	47
5-§. Normativ-huquqiy hujjat loyihasini lingvistik ekspertizadan o'tkazuvchi maslahatchi yoxud mutaxassisning huquq va majburiyatlari	52

III MAVZU. YURIDIK TIL: TARIXI VA YURISLINGVISTIK BELGILARI

1-§. Yuridik tilning o'rganilish tarixi	58
2-§. O'zbekistonda yuridik til taraqqiyoti	61
3-§. Yuridik til va uning yurislingvistik belgilari	71

IV MAVZU. YURIDIK TIL – YURIDIK TEXNIKA VA QONUNCHILIK TEXNIKASINING OBYEKTI SIFATIDA

1-§. Yuridik texnika va qonunchilik texnikasi	83
2-§. Yuridik til va qonunchilik uslubiyati	92
3-§. Huquqiy normalarni ifodalashning metodologik asoslari	96
4-§. Norma ijodkorligida til va tarjima	105

MAXSUS QISM

V MAVZU. YURIDIK TIL LEKSIKASI VA YURIDIK TERMINOLOGIYA

1-§. Yuridik til leksikasi va uning tasnifi	116
2-§. Yuridik tilda ishlatiladigan terminlar va ularning tasnifi	121
3-§. O'zbek yuridik terminlari tarixi va taraqqiyoti	125
4-§. Yuridik terminlar va uning tasnifi	141
5-§. Yuridik terminlardagi muammolar va ularni hal etish yo'llari	150
6-§. Yuridik matnda terminlardan to'g'ri foydalanish qoidalari	166

VI MAVZU. YURIDIK TILNING MORFOLOGIK XUSUSIYATLARI

1-§. Yuridik tilda ot va unga xos qo'shimchalar. Ularni to'g'ri qo'llash qoidalari	173
2-§. Yuridik tilda fe'l va unga xos qo'shimchalar. Ularni to'g'ri qo'llash qoidalari	177
3-§. Yuridik tilda sonlar va ularni to'g'ri qo'llash qoidalari	188
4-§. Yuridik tilda olmoshlar va ularni to'g'ri qo'llash qoidalari	191

5-§. Yuridik tilda ko‘makchilar va ularni to‘g‘ri qo‘llash qoidalari	194
6-§. Yuridik tilda bog‘lovchilar va ularni to‘g‘ri qo‘llash qoidalari	196

VII MAVZU. YURIDIK TILNING SINTAKTIK XUSUSIYATLARI

1-§. Yuridik tilda sintaksisning o‘rni. So‘z birikmalarining qo‘llanishi. Ular to‘g‘ri qo‘llash qoidalari	204
2-§. Yuridik tilda uyushiq bo‘lakli gaplar va ular to‘g‘ri qo‘llash qoidalari	212
3-§. Yuridik tilda bir bosh bo‘lakli gaplar va ular to‘g‘ri qo‘llash qoidalari	216
4-§. Yuridik tilda qo‘shma gaplar va ular to‘g‘ri qo‘llash qoidalari	218
5-§. Yuridik tilda kirish so‘z va kirish birikmalar. Ular to‘g‘ri qo‘llash qoidalari	224
TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR	229

KIRISH

Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasi o'z taraqqiyotining yangi davriga qadam qo'ydi. O'zbek davlatchiligi o'zining uzoq yillik tajribalari asosida qaytadan rivojlantirilmoqda.

Shu nuqtayi nazardan xalqimizning erkin va farovon, qudratli O'zbekistonni barpo etish bo'yicha xohish-irodasini ro'yobga chiqarish, adolat, qonun ustuvorligi, xavfsizlik va barqarorlikni kafolatli ta'minlash maqsadida qabul qilingan "O'zbekiston – 2030" strategiyasida yangi ilmiy yo'nalishlar bilan boyitish, yetuk mutaxassis kadrlar tayyorlash asosiy vazifa sifatida belgilangan.

Fanlararo o'zaro integratsiyalashuvda boshqa ilmlarga nisbatan tilshunoslik fanining imkoniyat darajasi katta ekanligini alohida ta'kidlash zarur. Chunki har qanday fan va ta'limotlar til va nutq orqali namoyon bo'ladi. Buni tilning ijtimoiy hodisa ekanligi bilan ham izohlash mumkin.

Shuning oqibati o'laroq, so'nggi yillarda jahon tilshunosligida *matematik lingvistika, kompyuter lingvistikasi, amaliy lingvistika, antropolingvistika, sotsiolingvistika, psixolingvistika, neyrolingvistika, yurislingvistika* kabi fan yo'nalishlari yuzaga kelib, bugungi kunda tez sur'atlar bilan rivojlanib bormoqda.

Ayniqsa, yurislingvistika fani alohida diqqatga sazovor bo'lib, huquqiy davlatni barpo etishda, inson huquqlarini ta'minlashda katta ahamiyat kasb etadi. U huquqshunoslik va tilshunoslik fanlarining o'zaro integratsiyasiga asoslangan. Jahon ilm-fanida u muhim ilmiy yo'nalish sifatida rivojlanib, bugungi kunda ilg'or xorijiy yuridik oliy o'quv yurtlarida alohida fan sifatida o'qitilmoqda.

Dunyoda yurislingvistika bo'yicha maxsus ilmiy tadqiqot markazlari tashkil etilgan, shu nomdagi alohida jurnallar nashr etilyapti, shu masalalarga bag'ishlangan xalqaro konferensiyalar o'tkazilmoqda. 1993-yilda Germaniyaning Bonn shahrida yurislingvistika masalalari bo'yicha dunyo olimlarining birinchi

xalqaro konferensiyasi bo'lib o'tdi. Shu yilning o'zidayoq Xalqaro yurislingvistlar ittifoqi tashkil topdi va "Til va huquq" deb nomlangan maxsus jurnal nashr etila boshladi.

Yurislingvistik masalalarning muhimligidan kelib chiqqan holda mustaqillik yillarida o'zbekistonlik olimlar tomonidan ham huquq va til fanlarining o'zaro aloqadorligi bo'yicha bir qancha ishlar amalga oshirildi. Ayniqsa, istiqlolning dastlabki yillarida qonun loyihalarini davlat tilida tayyorlash, davlat tilida muhokama qilish, davlat tilida qabul qilish ehtiyoji yuzasidan huquqshunos va tilshunos olimlar tomonidan yurislingvistik masalalarga katta e'tibor qaratildi.

O'zbekistonda amalga oshirilgan barcha ishlarni rivojlangan xorijiy davlatlardagi yurislingvistika bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlarga taqqoslaydigan bo'lsak, bu sohada hali mamlakatimizda yurislingvistik masalalar bo'yicha ko'p ishlar qilinishi lozimligini ko'rish mumkin.

Mazkur darslik ana shu talab va ehtiyojdan kelib chiqqan holda tayyorlandi. U yurislingvistika masalalariga bag'ishlangan bo'lib, unda huquq va til munosabatlari, kishilik jamiyati taraqqiyotida ularning tutgan o'rni, huquqning lingvistik jihatlari, tilning esa huquqiy jihatlari tahlil etiladi.

Yurislingvistikaning eng muhim tadqiqot obyekti va predmeti sifatida yuridik til, yuridik nutq, yuridik terminologiya masalalariga alohida e'tibor berildi. Darslikda bu masalalar yuridik texnika va qonunchilik texnikasi bilan o'zaro bog'liq holatda bayon etildi, bunda yuridik tilning yurislingvistik belgilari, leksik-grammatik xususiyatlarini davlat tili – o'zbek adabiy tili qoida va talablaridan kelib chiqqan holda aniqlashga alohida e'tibor qaratildi.

Yurislingvistika masalalari o'ta murakkabligi bois darslikda mulohazali o'rinlar bo'lishi tabiiy hol, albatta. Shu bois darslik yuzasidan bildirilgan bunday fikr va mulohazalarni muallif samimiyat bilan qabul qiladi, o'z navbatida, ularga oldindan minnatdorlik bildiradi.

UMUMIY QISM

I MAVZU. YURISLINGVISTIKA. HUQUQ VA TIL O'RTASIDAGI O'ZARO MUNOSABAT

1-§. Yurislingvistika faniga kirish: maqsadi, vazifasi, predmeti

Insoniyat tarixiy taraqqiyoti davomida barcha fanlar singari huquq va til fanlari muhim o'rin tutgan. Huquqni o'rganuvchi fan huquqshunoslik – yurisprudensiya, tilni o'rganuvchi fan tilshunoslik – lingvistika deb qabul qilingan.

Jamiyat taraqqiyotidagi o'zgarishlardan kelib chiqqan holda jahon ilm fanining rivojlanish tendensiyasi har bir davrda o'zgarib boradi. XX asrda aksariyat ilmiy tadqiqot ishlari asosan bir fan doirasidagina olib borilgan.

XXI asrda esa bu tendensiya o'zgardi, ya'ni olimlar o'z tadqiqot ishlarini faqatgina bir fan doirasida emas, bir nechta fanlarning integratsiyasiga asoslangan holda olib bormoqdalar. Chunki bugun insoniyat hayotida paydo bo'layotgan ayrim muammolarni faqat bir fan doirasidagina yondashib hal qilib bo'lmaydi, u bir necha fanlarning o'zaro integratsiyasi va hamkorligini taqozo etmoqda.

Natijada:

huquqshunoslik + psixologiya = **yuridik psixologiya;**

huquqshunoslik + axborot texnologiyalari = **kiberhuquq;**

tilshunoslik + matematika = **matematik lingvistika;**

tilshunoslik + kompyuter texnologiyalari = **kompyuter lingvistikasi;**

tilshunoslik + jamiyatshunoslik = **sotsiolingvistika;**

tilshunoslik + psixologiya = **psixolingvistika** kabi fanlar qaror topdi va ular tez sur'atlar bilan rivojlanib bormoqda.

Hozirda shunday nisbatan yangi fanlardan biri yurislingvistika hisoblanadi. U huquqshunoslik va tilshunoslik fanlarining o'zaro integratsiyasiga asoslangan.

Yurislingvistika so'zi tuzilishi jihatdan ikki so'zdan: *yur(is)* (*huquq*) + *lingvistika* (*tilshunoslik*)dan iborat.

Yur(is) lotincha "*jus*", "*juris*" so'zlaridan olingan bo'lib, o'zbek tilida *huquq*, *adolat*, *odillik* ma'nolarini beradi¹. *Lingvistika* esa fransuzcha "*lingustique*" so'zidan olingan bo'lib, o'zbek tilida *til haqidagi fan*, *tilshunoslik* ma'nolarini anglatadi².

Shundan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, yurislingvistika huquqiy tilshunoslik, huquqqa oid tilshunoslik demakdir.

Tilshunoslik fani tilni umumiy holatda tadqiq etsa, yurislingvistika esa tilning faqat huquq yo'nalishida qo'llanishini o'rganadi. Ya'ni huquqning tili va uslubi, yuridik nutq va yuridik terminologiya kabi masalalar bilan shug'ullanadi.

Bu fan uzoq yillar davomida, ya'ni XIX va XX asrlarda dunyo olimlari tomonidan *yurislingvistika*, *yuridik lingvistika*, *huquqiy tilshunoslik*, *huquqiy lingvistika*, *huquq lingvistikasi*, *lingvoyuristika*, *sud lingvistikasi* singari turli nomlar asosida yuritilgan.

XX asr oxiri XXI asrdan boshlab *yurislingvistika* degan nom ko'pchilik olimlar tomonidan maqbul atama sifatida qabul qilingan. Jumladan, mazkur fanni "yurislingvistika" degan yagona atama sifatida ilmiy iste'molga kiritishni 1999-yilda rossiyalik olim – filologiya fanlari doktori, professor N.D. Golev taklif qilgan va shu yildan boshlab Rossiyaning Oltoy davlat universitetida "Yurislingvistika" nomli jurnal nashr etila boshlagan. Mazkur fan bugungi kunda shu nom asosida ommalashib, jadal sur'atlar bilan rivojlanib bormoqda.

¹ O'zbek tilining izohli lug'ati. Olti jildlik. 6-jild. – T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022. 287-b.

² O'zbek tilining izohli lug'ati. Olti jildlik. 3-jild. – T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022. 37-b.

Yurislingvistika huquq va til fanlarining o'zaro aloqadorligini o'rganuvchi maxsus fan sifatida qadimdan mavjud. Ayniqsa, rivojlangan mamlakatlarning ilm-fanida o'tgan asrlardan boshlab unga bo'lgan e'tibor kuchaydi. Xususan, XIX asr boshlarida Germaniyada huquq va til fanlarining o'zaro aloqalarini aniqlash maqsadida olimlar tomonidan mukammal va chuqur o'rganila boshlangan.

Xorijiy ilmiy adabiyotlarda u dastlab "*sud lingvistikasi*" (*forensic linguistics*) sifatida yuritilgan. Bu atamaning kelib chiqishi britaniyalik yozuvchi va olim Yan Svartvik nomi bilan bog'liq.

Yan Svartvik 1968-yilda London shahrining Kensington qismida o'z xotini va bolalarini o'ldirganlik jinoyatida ayblangan Timot Evansning sud ishi materiallarini lingvistik ekspertizadan o'tkazadi hamda uning aybsizligini isbotlab beradi. Timot Evansning sud jarayonida bergan barcha yozma ko'rsatmalarini qiyosiy taqqoslagan olim aybini bo'yniga olganligi haqidagi hujjatning til va uslubiga qarab, mazkur hujjatni Timot Evans yozmaganini, politsiya xodimlarining o'zlari yozganligini isbotlab beradi³.

Vaholanki, ungacha Timot Evansga nisbatan sud hukmi e'lon qilinib, u qotil sifatida qatl etilgan edi va o'limidan so'ng Yan Svartvik lingvistik ekspertizasi natijalariga ko'ra oqlanadi.

Bu voqea-hodisa keng jamoatchilik o'rtasida katta shov-shuvlarga, o'z navbatda, yurislingvistika fanining sud lingvistikasi sifatida rivojlanishiga sabab bo'ladi. Olimlar tomonidan mazkur fanga bo'lgan e'tibor yanada oshiriladi.

Yurislingvistika fani rivojlanishiga 1970-yillarda Germaniyada nemis olimlari katta hissa qo'shganlar, uni *huquqiy lingvistika* (*Rechtslinguistik*) degan nom asosida yuritishgan.

³ Плотникова, С. Н. Лекции по судебной фонетике / С. Н. Плотникова. – Иркутск: ИГЛУ, 2006. – 58 с.

Mazkur termin 1976-yili nemis olimi Adalbert Rodlex tomonidan qo'llangan bo'lib, u bu haqda shunday yozadi: "Huquqiy lingvistika zamonaviy tilshunoslikning barcha talablariga javob beruvchi, til va huquqiy normalarning o'zaro munosabati masalalariga oid barcha metodlar va tadqiqot natijalarining yig'indisidir"⁴.

1993-yilda Germaniyaning Bonn shahrida yurislingvistika masalalari bo'yicha dunyo olimlarining birinchi xalqaro konferensiyasi bo'lib o'tadi. Shu yilning o'zidayoq Xalqaro yurislingvistlar ittifoqi tashkil topadi va "Til va huquq" deb nomlangan jurnal nashr etila boshlaydi.

Shu paytlardan e'tiboran ayrim rivojlangan mamlakatlarda (Germaniya, Avstriya kabi) yurislingvistikaga alohida rasmiy fan maqomi berildi va uning ilmiy-nazariy qoidalari ishlab chiqildi.

Yurislingvistika sohasida Rossiyada A.S. Pigolkin, A.A. Ushakov, L.P. Galanza, V.M. Savitskiy, N.D. Golev, O.V. Barabash, T. Gubayeva; O'zbekistonda F. Bakirov, A.X. Saidov, G'. Abdumajidov, G'. Ahmedov, H. Odilqoriyev, X. Hayitov, Sh. Sodikov, Sh.N. Berdiyarov, R.I. Mirzayev, N. Mahmudov, B. Mamedov, G. G'ulomova, M. Qosimova, Q. Mo'ydinov, P. Nishonov, O.F. Tursunova, E.Sh. Sabirova, J.N. O'rozov, N.A. Jumaniyozova, G'. Sotimov, N. Sharipova, A. Qo'rg'onov, D. Djuzbayeva kabi olimlar tomonidan ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan, ilmiy risola va maqolalar yozilgan, lug'atlar tuzilgan.

Yurislingvistika fanining maqsad va vazifalari quyidagilardan iborat:

1. Huquq va til o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni o'rganish, huquqning rivojida tilning, tilning takomillashuvida huquqning vazifalarini belgilash.

⁴ Podlex A. Rechtlinguistik // Grimm, Dieter [Hrsg.]. Rechtswissenschaft und Nachbarwissenschaften. Bd. II, Munchen: Beck, 1976, S. 105-//6.

2. Yuridik til va uslub, yuridik nutq, yuridik terminologiya masalalari yuzasidan bilimlar berish.

3. Yurislingvistik ekspertizaga oid bilimlarni takomillashtirish.

4. Yuridik tilni yuridik texnikaning obyekti sifatida o'rganish.

5. Yuridik til leksikasi, morfologiyasi, sintaksisini tadqiq etish.

6. Yuridik til, qonunchilik lingvistikasi va qonunchilik uslubiyatiga doir nazariyani muttasil takomillashtirish.

7. Yuridik til va uning tarkibiy qismlarini chuqur ilmiy-nazariy tahlil etish asosida yuridik tilning modelini yaratish.

8. Yuridik terminlar muammolarini chuqur ilmiy asosda o'rganish.

9. Amaliyotda huquqning rivojiga to'sqinlik qilayotgan, qonunni qo'llash uchun qiyinchilik tug'dirayotgan ifoda usullarini aniqlash.

10. Huquqiy normalarni ifodalashning metodologik asoslarini ishlab chiqish.

11. Yuridik tarjimashunoslik muammolari bilan shug'ullanish.

12. Yuridik nutq nazariyasini ilmiy-nazariy tahlil etish.

Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirgan holda aytish mumkin-ki, Yurislingvistika fanining predmetini yuridik til va uning uslubi, yuridik nutq, yuridik terminologiya, yuridik tilning leksikasi va grammatikasi tashkil etadi.

Bunday ilmiy tadqiqot ishlarini amalga oshirish ancha murakkab hisoblanadi. Chunki bu sohani o'rganuvchi mutaxassis faqat bir sohani emas, har ikki sohani, ya'ni lingvistika va huquq fanlarini mukammal o'zlashtirgan bo'lishi lozim.

Bu sohada til va huquq fanlarining integratsiyasi demokratik jamiyat qurishdagi o'rni va vazifasidan kelib chiqqan holda juda muhimligini alohida ta'kidlash lozim. Chunki tilning rivo-

jida huquq, huquqning taraqqiyotida esa til nihoyatda muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan, har qanday milliy tilga davlat tili, xalqaro til kabi huquqiy maqom berilsa, u rivojlanadi, qo'llanish doirasi kengayadi. Yoki aksi bo'lsa, til tanazzulga yuz tutadi.

Shu bois hozirda dunyo ilm-fanida yurislingvistika faniga alohida e'tibor qaratilmoqda. Hatto yurislingvistikaning bir qancha turlari shakllanib bormoqda. Xususan:

- 1) kriminalistik lingvistika;
- 2) lingvokriminalistika;
- 3) sud lingvistikasi;
- 4) qonun tili lingvistikasi;
- 5) norma ijodkorligi lingvistikasi
- 6) prokuror nutqi;
- 7) advokat nutqi kabilar.

Shunday qilib, yurislingvistikaning predmetini yuridik til va yuridik nutq tashkil etadi. Huquq sohasida qo'llanadigan barcha til birliklarining majmui (so'z, termin, morfema, fonema) yuridik tilni tashkil etadi.

Yuridik tilning huquqshunos faoliyatida qo'llanishi, ya'ni yuridik fikrni anglatishi, biror yuridik voqelik haqida xabar berishi yuridik nutq hisoblanadi. Yuridik nutqning birligi tovush, harf, qo'shimchalar, so'z, termin, so'z birikmasi va gapdir.

Bu o'rinda shuni alohida ta'kidlash lozimki, bugun biz qurayotgan huquqiy davlat yuridik hujjat va qonunlar mukammal uslubda aniq, ravon, tushunarli yozilsagina barpo etiladi, chunki bu fuqarolarning tushunishi uchun qulay bo'ladi va qonunning ijrosi ham oson kechadi. Aksincha bo'lsa, qonun ijrosi ta'minlanmaydi.

Aynan shu nuqtayi nazardan har bir davlat hamda jamiyat taraqqiyotida huquq va til integratsiyasi, huquqning rivojida tilning vazifalari, til taraqqiyotida huquqning o'rni va rolini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi.

2-§. Kishilik jamiyatida huquq va tilning vazifalari

Har bir mamlakatning kamol topishida, ko'zlangan oliy maqsadlar sari olg'a borishida, davlat hududida huquqiy tartibotni ta'minlashda huquq va til, ular o'rtasidagi uyg'unlik, bu munosabatlarni aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki davlat mustaqilligi, davlat va huquq, davlat tili tushunchalari bir-biri bilan chambarchas bog'liq hodisalar hisoblanadi. Birisiz boshqalarining bo'lishi amrimahol. Aksariyat mustaqil mamlakatlar o'z yaxlit huquqiy tizimiga hamda davlat tiliga ega bo'ladi. Mamlakat ijtimoiy hayoti ana shular vositasida shakllanadi va rivojlanadi.

Shu bois huquq va tilning kamol topishi jamiyatning yuksalishida muhim rol o'ynaydi, jamiyat yoki huquqning rivoji esa til taraqqiyotida aks etadi. Bu davlat hamda jamiyat rivojiga, qolaversa, huquq va til ilmlarining taraqqiyotiga ham katta zamin hozirlaydi.

Qadimda huquq kishilik jamiyatining obyektiv zaruriy ehtiyoji asosida paydo bo'lgan. Jamiyatda fuqarolarning haq-huquqlarini belgilovchi, tartib-intizomni ta'minlovchi huquqiy normalarga ehtiyoj sezilgan. Shunga ko'ra, kishilik jamiyati paydo bo'libdiki, shu jamiyatning tartib-qoidalarini o'zida aks ettiruvchi qonunlar ham mavjud. Chunonchi, Bobilning miloddan avvalgi 1792–1750-yillardagi hukmdori Shoh Xammurapining adolatli qonunlar majmui, undan ham qadimroq miloddan avvalgi 2111–2094-yillardagi Ur-Nammu qonunlari, turk xoqonlarining “Qonunnoma”si, Rim qonunlari, Chingizxonning “Yasoqlar”i, buyuk jahongir Amir Temurning tuzuklarini va boshqa ko'plab manbalarni keltirish mumkin. Ular o'z davrida mamlakatni idora qilishda, harbiy yurishlar o'tkazishda juda katta ahamiyat kasb etgan. Davrlar, zamonlar o'zgarishi bilan jamiyatning talab va ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda bu qonunlar ham takomillashib, rivojlanib borgan.

Til esa axborotni yetkazuvchi, fikr almashishni ta'minlovchi eng muhim vositadir. "Til – ma'lum bir jamiyatning barcha a'zolari uchun avlodlar (oldingi avlodlar) tomonidan tayyor holga keltirib qo'yilgan, hamma uchun umumiy, ya'ni qabul qilinishi va qo'llanishi majburiy, fikrni shakllantirish, ifodalash va boshqa maqsadlar uchun xizmat etadigan birliklar hamda bu birliklarning o'zaro birikishini va bog'lanishini belgilovchi qonun-qoidalar yig'indisidir"⁵.

Til g'oya, tuyg'u, tafakkurni, shu jumladan, huquqiy fikrlarni ham jonli tarzda namoyon etadi. U insoniyatga buguni, o'tmishi, kelajagi bilan axborot almashish, to'plangan ma'naviy boyliklarni saqlash imkonini beradi.

Shunga ko'ra til va huquq insoniyatning eng qadimiy ijtimoiy hodisalaridan biridir. Inson paydo bo'lishi bilan unda aloqa almashuvi ehtiyoji tug'ildi. Keyinchalik esa jamiyat qaror topishi bilan huquq vujudga keldi. Shu bois til huquqqa nisbatan ancha qadimiydir.

Til insonga axborot almashish (kommunikativlik) imkonini bersa, huquq har bir fuqaroning haq-huquqlari va erkinligini belgilab beradi, jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi.

Huquq va til o'rtasidagi munosabatlarni aniqlash nihoyatda murakkabdir. Chunki ular, bir tomondan, bir-biri bilan o'zaro bog'liq va aloqador bo'lsa, ikkinchi tomondan esa boshqa-boshqa nisbatan mustaqil sohalarga tegishli bo'lgani bois o'zaro farqli jihatlar mavjud. Lekin shunday bo'lsa-da, ko'pchilik huquqshunos va tilshunos olimlar bu munosabatlarni aniqlashga harakat qilganlar.

XX asrning boshidayoq huquqshunos Y.V. Vaskovskiy huquq va til, ular o'rtasidagi munosabat masalalariga to'xtalib, shunday yozadi: "Huquq o'zining bilish (huquqni ommalashtirish – *muallif izohi*) vazifasini bajarayotganida til huquqiy normaning

⁵ Ne'matov H., Bozorov O. Til va nutq. – T., 1993. 8-b.

belgisi sifatida emas hamda qonun chiqaruvchining amrini ifoda etish vositasi ham hisoblanmasdan, balki insonlar tomonidan bajarilishi shart bo'lgan huquqiy norma haqidagi fikrning belgisi sifatida namoyon bo'ladi. Huquqiy normaning o'zi esa qonun chiqaruvchining so'zlar yordamida ifodalangan fikrini aks ettiradi".

Huquqshunos olim P. Verxovskiy esa huquqiy bilimlarni omma o'rtasida yoyishda tilning vazifasi haqida: "Til davlat organlari bilan fuqaro o'rtasida aloqa vositasi bo'lib xizmat qiladi", – deb yozadi.

1960–1970-yillarda huquqshunos olim A.A. Ushakov huquq va til, ular o'rtasidagi munosabat masalalarini yanada mukammal o'rganishga harakat qilib, 1967-yilda "Sovet qonunchilik uslubiyatidan ocherklar" nomli monografiyasini nashr etgan, so'ngra 1970-yilda "Huquqda shakl va mazmun hamda sovet huquqiy ijodkorligi" mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan.

A.A. Ushakov huquq va til o'rtasidagi aloqaning murakkabligi haqida shunday yozadi: "Tilning huquq bilan aloqadorligini belgilayotib, biz bir masalaga – til rivojiga jamiyatning ta'siri kabi umumiy masalaga duch kelamiz. Huquqning til bilan munosabatini aniqlayotganda esa tilning jamiyat rivojiga ta'siri masalasiga ro'para kelamiz. Lekin til va huquq ta'sirining uchinchi jihati ham mavjud. Til va huquqni jiddiy o'rganish shuni ko'rsatdiki, til o'zining asosiy vazifasi bilan birga, ma'lum ma'noda kishilarning xulq-atvorini boshqarish vazifasini ham bajaradi, ya'ni til ijtimoiy munosabatlarni boshqaradi. Ma'lumki, huquq ham aynan xuddi shu vazifani bajaradi".

Haqiqatan ham, huquq va tilning ijtimoiy hayotdagi vazifalari haqida gap ketganda, ularning insonlar xatti-harakatini boshqarishdek aynan bir xil vazifani bajarishini alohida ta'kidlash lozim.

Til kishilarning eng muhim aloqa vositasi bo'lishi bilan birga, ma'lum ma'noda insonlarning xatti-harakatini boshqarish vazifasini bajaradi. Bu haqda mashhur nemis olimi Vilgelm fon Gumboldt (1767–1835) jamiyat va inson o'rtasidagi munosabatlarda tilning o'rnini belgilayotib shunday yozadi: "Til individ (shaxs)ning o'z-o'zini bilish, anglash va ma'lum ma'noda boshqarish vositasi hisoblanadi". Haqiqatan ham, til natijasida insonlar tafakkur yuritib, o'z xatti-harakatlarini boshqaradilar.

Bu o'rinda huquqning ham asosiy vazifasi jamiyatda ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish bilan birga insonlarning xatti-harakatini boshqarish ekanligini eslash joiz.

Demak, til va huquq jamiyatda vazifalari jihatidan ma'lum bir o'xshashliklarga ega. Shuning uchun huquq fanining rivoji bilan birga yuridik til ham takomillashtirilib borishi, huquqiy normalarning xalqqa tushunarli bo'lishi uchun yangi ifoda vositalari yaratilishi, yuridik terminlar ham vaqti bilan tartibga solinishi, eskirib ish bermayotgan va huquqning rivojiga to'sqinlik qilayotgan so'z va so'z birikmalari yuridik tildan chiqarilishi kerak. Huquqning rivoji bilan yuridik til ham bosqichma-bosqich takomillashtirib borilishi zarur.

3-§. Huquqning lingvistik jihatlar

Jamiyat taraqqiyotida huquq va tilning vazifalari, ular o'rtasidagi o'zaro munosabatni aniqlash bilan birga tilning huquqqa nisbatan o'rnini aniq belgilash nihoyatda muhimdir.

Shu nuqtayi nazardan qadim-qadimdan huquqshunoslarni "Huquqiy normalarni fuqarolarga yetkazishning yagona vositasi so'zmi? Uni boshqa ilmiy yoki amaliy vositalar bilan ifodalashning imkoni yo'qmi?" degan masala qiziqtirib kelgan. Bu savolga huquqshunos olim F. Lassal: "Huquqni so'z bilan ifodalamaslik g'ayritabiiy, lekin ayrim hollarda uni qandaydir

simvolik belgilar (yo'l belgilari kabi) bilan ham kishilar ongiga yetkazish mumkin", – deb javob beradi.

Bu fikrga qarshi huquqshunoslar bunday simvolik belgilar – jadval, rasm, musiqa bilan huquqiy ta'limotlarni emas, balki huquqiy munosabatlarnigina yo'lga qo'yish mumkin deb hisoblaydilar.

Haqiqatan ham, bu fikr juda to'g'ri, bunday vositalar yordamida huquqiy ta'limotlarni ifodalab bo'lmaydi va ifodalash mumkin ham emas. Bu vositalar faqatgina ayrim huquqiy axborotni yetkazish vazifasinigina bajaradi.

Miloddan avvalgi V asrda yashagan mashhur qadimgi yunon tarixchisi Gerodotning ko'rsatishicha, Eron shohi Doro skiflar mamlakatiga yurish qilganda, skiflar shohi unga qush, sichqon, qurbaqa, beshta kamon o'qi va boshqa qimmatbaho buyumlardan iborat sovg'a-salom bilan elchi yuboradi. Forslarning o'zi bu sovg'aning ma'nosini tushunib olishlari kerak bo'ladi. Buni Doroning a'yonlaridan bo'lgan Qubro: "Agar siz – forslar, qush kabi osmonga uchib ketmasangiz, sichqonlarday yer ostiga bekinmasangiz yoki qurbaqadek botqoqlikdan o'tib ketmasangiz, ana shu o'qlardan halok bo'lib, orqaga qayta olmaysiz", – deb izohlaydi.

Demak, ayrim predmetlar, simvolik belgilar ham huquqiy axborotni yetkazish vositasi bo'lishi mumkin, lekin shunday bo'lsa-da, ular hech qachon tilning o'rnini bosa olmaydi. Til – insoniyatning borlig'i, o'tmishi, kelajagi. Tilsiz fuqarolik jamiyati bo'lishi mumkin emas, shu jumladan, huquq ham.

Yuqorida keltirilganidek, tilsiz simvolik belgilar orqali huquqiy normalarni fuqarolarga yetkazish mumkin deb hisoblashning o'zi mantiqan to'g'ri emas. Mayli, shu huquqiy normalar tilsiz turli vositalar yordamida yetkazilsin ham. Mushohada qilib ko'rilsa, shu vositani yetkazuvchi ham, uni qabul qiluvchi ham o'z ongida til vositasida tafakkur yuritib, ma'lum bir xulosalar chiqaradimi?

Demak, tilsiz hech qachon huquqiy normalarni fuqarolarga yetkazib bo'lmaydi. Til huquqning "yashash" shartidir. "Aynan mana shu til, – deb yozishadi "Qonun tili" kitobining mualliflari, – huquqiy ko'rsatmalarning mazmuni haqidagi axborotni yetkazuvchi yagona vosita hisoblanadi. Hozirgi zamon rivojlangan mamlakatlarida huquqiy normalar boshqacha shaklda "mavjud" bo'la olmaydi. Til yordamida qonun chiqaruvchining fikri shakllantiriladi, rasmiylashtiriladi, qo'llash uchun yaroqli bo'ladi".

Huquqshunos olim V.M. Savitskiy esa "Protsessual qonunlar tili" nomli risolasida huquq va til masalalariga to'xtalib, shunday yozadi: "Qonunda ifoda etilgan huquqiy normalar til vositasida fuqarolar ongiga yetkaziladi. U til orqaligina o'z oldiga qo'yilgan maqsad va vazifalarni bajarishga kirishadi. Huquqiy normalar tilsiz yashay olmaydi, tabiiyki, buni hech ikkilanmasdan aytish mumkin".

Umuman, yuridik adabiyotlarda huquqning rivojida tilning o'рни beqiyosligi ta'kidlansa-da, huquqning rivojida tilning qanday muayyan vazifalarni bajarishi aniq va to'la ko'rsatilmagan. Bu masalalarga bag'ishlab yozilgan yuridik adabiyotlarda shunday yoziladi: "Til huquqqa nisbatan o'zaro aloqada bo'lgan ikki muhim vazifani bajaradi. Birinchisi, til – huquqshunosning tafakkur yuritish quroli; ikkinchisi, huquqshunosning amrini ijtimoiy munosabat qatnashchilariga yetkazadi"⁶.

Huquqning rivojida tilning vazifalariga berilgan bu ta'rif masalaning mohiyatini to'laligicha qamrab ololmaydi. Chunki yuqoridagi ta'rif huquqning butun mazmun-mohiyati nuqtayi nazaridan emas, balki ko'proq qonunchilik nuqtayi nazaridan berilgan. Shunga ko'ra, huquqning rivojida tilning boshqa vazifalari ham borki, bu mualliflarning diqqat nazaridan chetda qolgan.

⁶ Ушаков А.А. Содержание и форма в праве и советское правотворчество. Автреф... докт. юридик. наук. – Свердловск: 1970. – С. 33.; Язык закона. – М.: Юридик. литература, 1990. С. 8.

Til huquqning rivojlanishida quyidagi asosiy beshta vazifani bajaradi:

- 1) huquqiy bilimlarni avlodlardan avlodlarga yetkazish;
- 2) huquqshunoslar o'rtasida o'zaro fikr almashish vositasi;
- 3) huquqiy tafakkur yuritish vositasi;
- 4) qonun chiqaruvchining irodasini ifodalaydi;
- 5) huquqiy normalarni fuqarolarga yetkazadi.

Ma'lumki, har qanday ta'limotlar fan darajasida o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi. U keksa avlod tomonidan yaratilib, keyingi avlodga qoldiriladi. Bu avlod uni ham rivojlantirib, takomillashtirib kelajak sari yo'llaydi. Shu tariqa har bir fan rivojlanib, mukammallashib, yuksalib boradi. Xususan, huquqiy bilimlar ham, ta'limotlar ham shu yo'lni bosib o'tadi. Qadimda yaratilgan boy huquqiy manbalar keyingi shu soha vakillari uchun bebaho manba, poydevor bo'lib xizmat qiladi. Bu jarayonning hammasi til vositasida amalga oshiriladi.

Bunda, ayniqsa, yozuv muhim vazifani bajaradi. Bu haqda tilshunos olim, professor Nizomiddin Mahmudov shunday yozadi: "Tilning asosiy funksiyalaridan bo'lgan estetik va gnoseologik (dunyoni bilish) funksiyalarini yozuvsiz tasavvur qilish qiyin. Kishilik jamiyati yaratgan ulkan bilimlar, boy tajribalar, inson zakosi yaratgan nodir kashfiyotlar, insoniyatning olis, lekin oydin badiiy so'z san'ati durdonalari, shu kabi qimmatli axborotlarning barcha-barchasi avlodlardan avlodlarga, xalqlardan xalqlarga, qit'alardan qit'alarga bevosita yozuv tufayli yetib boradi. Boy va ulkan o'tmish madaniyatimiz, tinimsiz tariximiz haqidagi bugungi ustuvor tasavvurlarimizning mavjudligi, tirikligi faqat va faqat yozuv tufaylidir"⁷.

Demak, til (yozuv) bo'lmaganida bugungi kunda butun insoniyatning boy ma'naviy mulki hisoblangan buyuk huquqiy ta'limotlar haqida ma'lumotga ega bo'la olmasdik. Shunga ko'ra til huquq ilmi rivojlanishining eng muhim manbayidir.

⁷ Mahmudov N.M. Til va yozuv. – T.: O'zbekiston, 1987. 4-b.

Har qanday fan o'zaro bahs va munozaralarda, fikr almashish natijasida rivoj topadi. Mutaxassis shu sohaning boshqa olim-u fuzalolari bilan fikr almashadi, shu jumladan, huquqshunos ham biror huquqiy jarayonga o'z munosabatini bildiradi. Shu huquqiy hodisaning ijobiy va salbiy tomonlarini bayon etadi. Ma'lum bir me'yorlarga amal qilgan holda xoh og'zaki, xoh yozma tarzda bo'lsin, suhbatdoshi bilan o'zaro muloqotga, bahsga kirishadi, o'z nuqtayi nazarini bildiradi, o'z navbatida, muxolifining ham ushbu huquqiy hodisaga nisbatan fikrlarini tinglaydi va bahs shu tariqa davom etaveradi. Bunda huquqshunos bahsga kirishar ekan, o'z ona tilining nozik tovlanishlarini chuqur his etib, nutq madaniyati qoidalariga rioya qilib, fikrlarini muxolifi va shu yerda o'tirgan mutaxassislar tushunadigan darajada aniq va ravon qursa, nutqidagi yuridik termin va iboralarni o'z o'rnida ishlatsa va shu vositalar orqali muxolifiga o'zining haqligini isbot eta olsa, bu huquqiy bilimlar rivoji emasmi?

Yoki bo'lmasa, bir to'da olomon ayrim sabablarga ko'ra g'alayon ko'taryapti, deylik. Mamlakatda huquqiy tartibotni ta'minlash asosan huquqshunoslarning zimmasiga tushadi. Shunga ko'ra mas'ul (huquqshunos) shaxs olomonga qarata nutq so'zlab, notiqlik san'ati asosida o'tkir mulohaza yordamida tegishli muassasa bilan bu guruh o'rtasidagi muammolarni hal etsa, bu so'zning huquqiy tartibotni, adolatni ta'minlashdagi o'rne emasmi? Vaholanki, bu g'alayon qurol kuchi bilan bostirilishi, natijada qurbonlar ham bo'lishi, guruhlar o'rtasidagi nizo yana ham chuqurlashishi, g'alayon yanada avj olishi oqibatida jamiyat rivojiga qanchadan qancha ziyon yetardi, o'nlab, minglab vayronagarchiliklarga olib kelar edi.

Shunday ekan, huquqning rivojida tilning eng muhim vazifalaridan biri huquqshunos mutaxassislarning o'zaro va boshqa fuqarolar bilan fikr almashish vositasi ekanligidir.

Ma'lumki, til va tafakkur bir-biridan ajralmaydigan, bir-biri bilan chambarchas bog'liq hodisalardir. Tafakkur til orqali amalga oshadi, o'z navbatida, til tafakkursiz bo'lishi mumkin emas. Til tafakkurni aks ettiradi, tafakkur esa hech qanday moneliksiz tilda ifodalanadi⁸.

Shunga ko'ra huquqiy tafakkur yuritishning quroli ham so'zdir. Huquqshunos huquqiy muammolar ustida fikr yuritarkan, u tildagi so'zlar, xususan, yuridik terminlar asosida tafakkur qiladi, mushohada yuritadi, qat'iy bir qarorga keladi, xulosalar ishlab chiqadi. Huquqning yangi-yangi qirralarini, o'ziga xos jihatlarini kashf etadi, o'zidan oldin mavjud bo'lgan ba'zi huquqiy ta'limotlarni inkor etadi, buni o'z mulohazalari asosida isbotlaydi, ayrimlarini rivojlantiradi, huquqiy normalarning amaliyotdagi o'rni, vazifalarini, qanday natija va samaralar berishini oldindan chamalaydi. Jamiyatda jinoyatchilik va huquqbuzarlikning oldini olish, huquqiy muammolarni adolatli hal etish yo'llarini qidiradi, izlanadi, o'ylanadi, huquq ilmining kelajakdagi maqsad va vazifalarini belgilaydi.

Bunda tafakkur yuritish jarayonida huquqshunosning tafakkuri (o'zi anglamagan va sezmagan holda) so'zlar orqali amalga oshadi. Bunday so'zlar huquqiy tafakkurning ifodachisi sifatida namoyon bo'ladi. Tilning bu xususiyati huquqning rivojida muhim asos vazifasini bajaradi.

Tilning huquqqa nisbatan eng muhim va asosiy vazifalaridan biri qonun chiqaruvchining irodasini ifodalashidir.

Qonunshunos xalq orzu-intilishlarini til yordamida umumlashtirib, yaratilajak qonun loyihasini huquqiy normalarning mohiyat va mazmuniga ko'ra bo'lib, bob va moddalarga ajratadi. Qaysi bo'lim yoki bobda qanday huquqiy norma yoritilishini chamalab ko'radi. Shundan so'ng ma'lum bir lisoniy birliklar asosida huquqiy normalarni ifodalashga kirishadi. Bu o'rinda

⁸ Колшанский Г.В. Логика и структура языка. – М., 1965. С. 21.

qonunshunos tilning yozma shakli asosida ish ko'radi. Bu esa unga ifodalanuvchi huquqiy normalarni adabiy til qonun-qoidalariga rioya qilgan holda, ma'lum bir talablar asosida mantiqiy jihatdan izchil, yaxlit holatda ishlab chiqish imkonini beradi.

"Qonunshunosning faoliyati, – deb yozadi A.A. Ushakov, – so'z bilan chambarchas bog'liqdir. Huquqning rivoji tilning taraqqiyot darajasidan kelib chiqadi".

Bu fikrni ko'pgina huquqshunos olimlar ham tasdiqlab: "Qonunchilikning takomili aniq va tushunarli bo'lishi u yozilgan tilning rivojiga ma'lum ma'noda bog'liqdir. Agar qonun yozilgan til ilmiy jihatdan yetarli darajada ishlab chiqilmagan, lug'at zaxirasi kambag'al bo'lsa, bu tilda aniq va tushunarli qonun yaratish ancha qiyindir. Va aksincha, qonun yoziluvchi til qanchalik boy va takomillashgan bo'lsa, qonunshunosning o'z fikrini unda aniq ifodalashi, tayyorlanayotgan qonun loyihasining mazmun va shakl jihatidan yuqori sifatga erishishi shunchalik osondir", – deb yozishadi⁹.

Til huquqiy ko'rsatmalarining mazmuni haqidagi axborotni fuqarolarga yetkazuvchi asosiy vosita ekanligi bilan ham huquqqa nisbatan muhim vazifani bajaradi. Kishilar bu huquqiy normalarga ko'ra faoliyat yuritadilar. Bunda til, yana ham aniqroq qilib aytganda, yuridik til davlat va fuqarolarni bir-biriga bog'lovchi vosita bo'lib xizmat qiladi.

Sodda qilib aytganda, yuridik til fuqarolarning o'z xatti-harakatlarini hamda yurish-turishlarini qonuniy asosda yuritishlari uchun davlat va fuqarolar o'rtasida "ko'prik" vazifasini o'taydi. Har bir til leksikasidagi so'zlar esa qurilish material bo'lib xizmat qiladi. Bu qurilish materialidan mustahkam, talabga to'la javob beradigan yoki, aksincha, fuqarolar uchun qulay bo'lmagan omonatgina "ko'prik" ham qurish mumkin. Ko'prikning mustahkam bo'lishi, birinchi navbatda, qurilish materialiga, shuningdek, ustaning

⁹ Язык закона. – М.: Юридик. литература, 1990. С. 8.

o'z kasbini qanchalik o'zlashtirganiga, uning malaka va mahoratiga bog'liq.

Yuridik tilni ham xuddi shu ko'prikka qiyoslash mumkin. Qonunning qanchalik talabga javob berishi, aniq, puxta, ravon, mukammal ishlab chiqilishi, amaliyotda qo'llash uchun qulay bo'lishi shu tilning boy imkoniyatlariga va qonun tuzuvchi shaxsning malakasiga, shu sohani qanchalik o'zlashtirganligiga, yuridik tilning o'ziga xos jihatlarini teran his qilishiga bog'liq.

Shu nuqtayi nazardan huquqiy normalarning amaliyotda qanchalik natijalar berishi qonunning sifatiga, uning til va uslub jihatidan mukammal tuzilishiga chambarchas bog'liq.

Shunday ekan, qonun va til o'rtasidagi aloqa, yuridik til, u qanday bo'lishi kerakligi, uning maqsadi, vazifalari va tarixi kabi masalalarni o'rganish har bir davlat faoliyatida ijtimoiy-siyosiy jihatdan muhim o'rin tutadi.

Demak, til huquqning rivojida:

birinchidan, huquqiy bilimlarni avlodlardan avlodlarga yetkazish;

ikkinchidan, huquqshunoslar o'rtasida o'zaro fikr almashish vositasi;

uchinchidan, huquqiy tafakkur yuritish vositasi;

to'rtinchidan, qonun chiqaruvchining irodasini ifodalash;

beshinchidan, huquqiy normalarni fuqarolarga yetkazish vazifalarini bajaradi.

4-§. Tilning huquqiy jihatlari

Huquqning rivojida til qanchalik muhim vazifalarni bajarsa, tilning rivojida huquq ham shunchalik muhim ahamiyat kasb etadi.

Huquqning til rivojidagi eng muhim va asosiy vazifalaridan biri – tilning takomillashuvi, kamol topishi, jamiyatda to'la-to'kis qo'llanishi uchun tilning huquqiy maqomini belgilashidir.

YUNESKO ma'lumotiga ko'ra, hozirgi paytda yer yuzida 7000 atrofida til mavjud. YUNESKO 2001-yildan nafaqat madaniy yodgorlik va binolar, balki xalqlarning og'zaki va nomoddiy merosini (shu jumladan, tillarni ham) dunyo bo'yicha himoya qilishga kirishdi. Ularni saqlab qolish va hukumat rahbarlari hamda keng jamoatchilikning e'tiborini qaratish maqsadida yo'qolib borayotgan dunyo tillarining qizil kitobi va xaritasini tuzdi.

25

Xaritada butun dunyo bo'yicha qora rangda o'lik tillar, qizil rangda o'lim arafasidagi tillar, sariq rangda o'lishi mumkin bo'lgan tillar berilgan.

Unga ko'ra, XXI asrning oxiriga qadar shu tillardan 2500 tasi yo'q bo'lib ketadi. Oddiy til bilan aytganda, hozirgi paytdagi mavjud tillarining 40–45 foizi yo'qolib ketadi. Aniqrog'i, har ikki haftada bitta til o'lik tilga aylanmoqda. Bu dunyoning har bir qit'asiga to'g'ri keladi. Jumladan, Rossiyada 136 ta, Markaziy Osiyoda 14 ta til shu ro'yxatga kiritilgan. Markaziy Osiyoda o'layotgan tillarga lo'lilar va Buxoro yahudiylarining tillari, asosan Pomir tog'larida yashayotgan mayda etnik guruhlarining tillari kiradi (o'zbek, tojik, turkman, qozoq, qirg'iz tillari kirmaydi).

Xo'sh, bu jarayon qanday yuz beradi? Bugun yashab turgan til ertaga birdaniga o'lib qolmaydi, albatta. Bu uzoq davom etadigan tadrijiy jarayon hisoblanadi.

Yuqorida ta'kidlangan 7000 ga yaqin til huquqiy maqomi, jahon maydonida tutgan o'rni, qo'llanish doirasiga ko'ra quyidagi uch toifaga bo'linadi:

1. Xalqaro tillar (6 ta – ingliz, fransuz, ispan, rus, arab, xitoy tillari).
2. Davlat tili (180 ta atrofida – jumladan, o'zbek, qozoq, nemis va boshqa tillar).
3. Mahalliy tillar (5800 ta atrofida – xalqaro va davlat tili maqomiga ega bo'lmagan boshqa tillar).

YUNESKO tomonidan yo'qolishi mumkin bo'lgan tillar asosan mahalliy tillarga to'g'ri keladi. Chunki bunday tillarning aksariyatida mayda milliy etnik guruhlargina muloqot qilishadi, davlat va jamiyat faoliyatida, ta'lim jarayonida deyarli qo'llanmaydi, yoshlar bu tilni bilishmaydi, qariyalar gaplashadi xolos. Keyinchalik shu yoshi katta kishilar olamdan o'tganidan so'ng bu til ham o'lik tilga aylanadi. Tilning o'lishi esa, o'z navbatida, millatning yo'qolishi demakdir.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, hayotda qo'llanish doirasi-ni kengaytirish yuzasidan yuqoridagi 7000 til ichida ham o'zaro raqobat, kerak bo'lsa, zimdan kurash boradi. Bunda xalqaro maydonda iqtisodiy, siyosiy jihatdan kuchli bo'lgan mamlakatlarning tillari boshqalariga nisbatan ustunlik qila boshlaydi. Davlat tomonidan qo'llab-quvvatlangan, jamiyat fuqarolari tomonidan keng targ'ib qilingan tillargina bu kurashda bellasha oladi. Agar aksi bo'lsa, o'z-o'zidan shu til tanazzulga yuz tutadi.

Shu bois har bir xalq o'z ona tilining yuqori pog'onalariga ko'tarilishini istaydi va o'z tilining huquqiy maqomini oshirishga harakat qiladi.

Agar millatning tili mahalliy tillar darajasida qo'llanayotgan bo'lsa, davlat tili maqomini oladi. Modomiki davlat tili maqomiga ega bo'lsa, millat uni xalqaro darajaga ko'tarishga harakat qiladi, kerak bo'lsa, bu yo'lda kurashadi.

Shunday qilib, bugun XXI asrda dunyo tillari fonida juda mu-rakkab jarayonlar kechmoqda. Tabiiyki, "Bu o'zgarishlarning ona tilimiz – o'zbek tiliga ta'siri qanday kechadi? Uni yanada rivojlantirish, yo'qolib borayotgan tillar safiga tushib qolmasligi uchun nimalarga alohida e'tibor qaratishimiz lozim?" degan savollar tug'iladi.

Shu ma'noda dunyo tillari fonida ona tilimiz – o'zbek tiliga baho beradigan bo'lsak, u 1989-yilgacha uchinchi darajadagi, ya'ni mahalliy til darajasida bo'lib, juda ham bir g'arib ahvolga tushib qolgan edi.

Har bir tilning haq-huquqlari to'la-to'kis qaror topmas ekan, shu millat tilining ijtimoiy rivojlanishi tanazzulga yuz tutadi, uning taraqqiyot bosqichida ma'lum bir qiyinchiliklar paydo bo'ladi. Buni sobiq SSSR davrida milliy tillar misolida ko'rish mumkin.

Taassuflar bo'lsinki, uzoq yillar davomida sobiq Ittifoqda nafaqat xalqimiz, balki ona tilimiz – o'zbek tilining ham

qonuniy huquqlari poymol etib kelindi. Ma'lum bir sun'iy shart-sharoitlar ta'sirida o'zbek tilining mavqeyi ayanchli bir holga kelib qoldi.

Ayniqsa, 1930-yillardan boshlab sobiq sho'rolar davlati Kommunistik partiyasi Bosh kotibi (davlat boshlig'i) I.V. Stalinning "barcha tillarning birlashishi", ya'ni sobiq Ittifoqdagi barcha milliy tillarni "rus tili yutib yuborishi" to'g'risidagi "ta'limoti"dan keyin milliy tillarning ahvoli nihoyatda ayanchli kechdi. Rus tilidan o'ylamay-netmay ko'plab terminlar o'zlashtirila boshlandi. Vaholanki, shu terminlarning sof o'zbekcha varianti mavjud edi. Shu yo'l barcha tillarni rus tili tomonidan assimilyatsiya etish yo'li deb tushunildi. O'zbek tili davlat tili sifatida sun'iy ravishda qo'llanmadi. Uning lug'at tarkibi faqat rus tili hisobiga boyib, tilda o'zbekcha milliy ruh kamayib bordi.

Ma'lumki, til – millatning eng muhim va ramziy belgisidir, til bo'lmasa, millat ham bo'lmaydi. Darhaqiqat, millat o'z milliy davlatchiligiga ega. Bu esa unga o'zining eng oliy qadriyatlaridan biri sifatida milliy tilga, uning taraqqiyotiga konstitutsiyaviy-huquqiy jihatdan g'amxo'rlik qilish huquqini beradi. Bu qonuniy holatdir.

1989-yil 21-oktabrda "O'zbekiston Respublikasining Davlat tili to'g'risida"gi Qonun qabul qilinib, o'zbek tilining azaliy haq-huquqlari tiklandi. Uning rivoji uchun keng yo'l ochildi.

Ayniqsa, mustaqil O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida o'zbek tilining davlat tili ekanligi haqida maxsus moddaning kiritilishi o'zbek tilining Respublikamiz hududida to'la qo'llanishi va taraqqiyoti uchun ayni muddao bo'ldi. Bu o'zbek tilini uchinchi bosqichdan ikkinchi bosqichga ko'tardi – mahalliy tildan davlat tili darajasiga olib chiqdi.

Demak, huquq til taraqqiyotida eng muhim o'rin tutadi, uning qonuniy haq-huquqlarini himoya etib, takomili uchun huquqiy poydevor vazifasini bajaradi.

Yuqorida sanalgan 7000 tildan 24 tasi turkiy tillar oilasiga kiradi. Ona tilimiz – o‘zbek tili turkiy tillarning ichida alohida o‘rin tutadi, yadrosi hisoblanadi. Chunki unda turkiy tilga xos bo‘lgan barcha shevalar: qarluq, qipchoq, o‘g‘uz shevalari mavjud. Bunday xususiyat turkiy tillarning barchasida ham uchramaydi.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan ingliz, fransuz, rus, ispan, arab va xitoy tillari xalqaro til sifatida e‘tirof etilgan bo‘lib, xalqaro munosabatlar asosan shu tillarda olib boriladi.

Bir mamlakatning davlat tili maqomini olgan tillarga: ingliz tili (AQSh, Buyuk Britaniya, Kanada kabi davlatlarda); nemis tili (Germaniya, Avstriya kabi davlatlarda); fransuz tili (Fransiyada); italyan tili (Italiyada); rus tili (Rossiyada); ispan tili (Ispaniyada); yapon tili (Yaponiyada); xitoy tili (Xitoyda); koreys tili (Janubiy va Shimoliy Koreya davlatlarida); hind tili (Hindistonda); arab tili (Arab mamlakatlarida); urdu tili (Pokistonda); turk tili (Turkiyada) kabi tillarni misol sifatida ko‘rsatish mumkin.

Bunday tillarning huquqiy maqomi shu mamlakatlarning normativ-huquqiy hujjatlarida mustahkamlangan bo‘lib, davlatning butun faoliyati shu tilda olib boriladi va davlat bu tillarning rivojlanishi uchun barcha shart-sharoitlarni ta‘minlaydi. Bu huquqning til rivojida eng muhim birlamchi vazifasidir.

Huquqning til rivojida muhim vazifalaridan yana biri – huquqqa boshqa tillardan terminlar kirib kelishi yoki ichki imkoniyatlar asosida yangi yuridik terminning yasalishi natijasida til boyib boradi.

Ma‘lumki, huquq o‘zining uzoq tarixiga ega. Huquq – tabiiy-tarixiy hodisadir. U insonning tabiati va ijtimoiy ehtiyoji asosida paydo bo‘lib, taraqqiy etib boradi. Uning rivoji davr, jamiyatning ijtimoiy-siyosiy voqealari bilan chambarchas bog‘liq. Vaqt o‘tgan sayin unga yangi-yangi huquqiy ta‘limotlar

kirib keladi. Bu tushunchalar o'zi bilan birga yangi-yangi so'z va terminlarni ham tilga olib kiradi.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishishi munosabati bilan huquqda tom ma'nodagi yuksalish yuz berib *ma'muriy-hududiy tuzilma, sudning sayyor majlisi, odil sudlov, ehtimoliy huquq, farmoyish majlisi, obunachi, mualliflik huquqi, gumon qilinuvchi, qilmish, qonun ustunligi, Oliy Majlis, Vazirlar Mahkamasi, Bosh vazir, vazir, vazirlik, hokimlik, davlat maslahatchisi, davlat kotibi, ichki ishlar idoralari, huquqiy tartibot, milliy-huquqiy tizim, milliy-huquqiy qonunchilik, o'zbek davlatchiligi, ombudsman* kabi yuridik terminlar tilimizga kirib keldi va til rivojiga, boyligiga ma'lum ma'noda hissa qo'shdi.

Bundan tashqari, huquq boshqa sohalarga nisbatan ijtimoiy hayotda ancha ommalashgan. Inson boshqa sohalarga (kimyo, astronomiya, fizika kabilarga) ma'lum bir vaqtdagina murojaat etadi, u shu soha tilida o'sha vaqtning o'zidagina gaplashadi va bu til ushbu xodimlar uchungina kundalik faoliyat kasb etadi. Shunga ko'ra bu sohalarda qilingan kashfiyot va yaratilgan ta'limotlar natijasida kirib kelgan yangi so'z va iboralar deyarli shu soha tarkibidagina qo'llanib, xalq orasida yuridik so'z va terminologiya singari ommalashib ketmaydi.

Huquqning tilga nisbatan eng muhim vazifalaridan yana biri tilning ichki qonuniyatlari, jumladan, adabiy til me'yorlari, orfografiya, orfoepiya, fonetik, leksik, grammatik, uslubiy qoidalarini belgilashidir. Har qanday til mana shu qonun-qoidalar asosida tartibga solinadi, rivojlanib boradi. Shu ma'noda aytish mumkinki, huquq tilning sof lingvistik qonun-qoidalarini belgilash uchun ham xizmat qiladi.

Shunday qilib, **huquq til rivojida eng muhim uch vazifani bajaradi:**

birinchidan, til rivoji uchun huquqiy poydevor (yuridik maqom) bo'ladi;

ikkinchidan, til lug'at zaxirasini boyitadi;

uchinchidan, tilning ichki qonuniyatlari, sof lingvistik qonun-qoidalarini belgilash uchun xizmat qiladi.

Mavzuga oid kazuslar

1. Normativ-huquqiy hujjatlarni tuzishda yevropalik (germaniyalik) olimlar: “Umumiste’moldagi so’zlarni kamroq ishlatib, murakkab yuridik terminologiyani juda ko’p qo’llash kerak”, – deb hisoblashadi. O’zbekistonlik olimlar esa, aksincha, normativ-huquqiy hujjatlar matnida: “Murakkab yuridik terminologiyani kamroq qo’llab, umumiste’moldagi so’zlarni ko’proq bo’lishi lozim”, – degan fikrni ilgari suradilar.

Sizning fikringizcha, normativ-huquqiy hujjatlarni tuzishda kim haq va nima uchun? Fikringizni aniq uchta faktik misol asosida isbotlang.

2. Huquqning tilga nisbatan eng muhim vazifalari haqida gap ketganda, huquqshunos va tilshunos olimlar huquq tilning ichki qonuniyatlarini (adabiy til me’yorlarini) belgilashini ta’kidlaydilar va har qanday til mana shu qonun-qoidalar asosida tartibga solinishi va rivojlanishini qayd etadilar.

Sizning fikringizcha, bu fikr qanchalik darajada to’g’ri? Tilning ichki qonuniyatlari nimalarda aks etadi? Adabiy til me’yorlari huquq bilan bog’liq normalar hisoblanadimi? Fikringizni aniq uchta faktik misollar asosida isbotlang.

Mavzuga oid testlar

1. Til huquqning rivojida nechta vazifani bajaradi?

- A) 2 ta
- B) 3 ta
- C) 4 ta
- D) 5 ta

2. Huquq tilning rivojida nechta vazifani bajaradi?

- A) 2 ta
- B) 3 ta
- C) 4 ta
- D) 5 ta

3. Yurislingvistika fanining asosiy mazmuni ifodalangan javobni belgilang.

- A) huquqshunoslik + adabiyotshunoslik
- B) tilshunoslik + huquqshunoslik
- C) huquqshunoslik + tilshunoslik
- D) tilshunoslik + siyosatshunoslik

4. Yurislingvistika fanining predmeti qaysi javobda aniq ifodalangan?

- A) yuridik til
- B) yuridik nutq
- C) huquq va til aloqalari
- D) barcha javoblar to'g'ri

5. Huquq va tilning ijtimoiy hayotda aynan bir xil vazifalari ko'rsatilgan javobni aniqlang.

- A) fuqarolarning huquq va majburiyatlarini belgilaydi
- B) insonlarning xatti-harakatini boshqaradi
- C) fuqarolarning huquqiy ongini belgilaydi
- D) barcha javoblar to'g'ri

6. Quyidagi gapda nuqtalar o'rnida qaysi qatordagi so'zlar tushirib qoldirilgan: hech qachon huquqiy normalarni fuqarolarga yetkazib bo'lmaydi. bu huquqning "...." shartidir.

- A) tilsiz, til, huquq
- B) huquq, til, tilsiz

- C) tilsiz, til, yashash
- D) barcha javoblar to'g'ri

7. Huquqiy normalarni fuqarolarga yetkazishning yagona vositasi so'zmi? Uni boshqa ilmiy yoki amaliy vositalar bilan ifodalashning imkoni yo'qmi?

- A) Boshqa vositalar bilan yetkazish mumkin.
- B) Boshqa ilmiy yoki amaliy vositalar bilan ifodalashning imkoni mavjud.
- C) Faqat so'z, til va nutq orqali ifodalanadi.
- D) Ayrim predmetlar orqali ham ifodalash mumkin.

8. Yuridik nutqning aniqligini ta'minlovchi eng to'g'ri javobni ko'rsating.

- A) talaffuz normalariga rioya qilish
- B) kelishik normalariga rioya qilish
- C) adabiy til normalariga rioya qilish
- D) egalik qo'shimchalarini to'g'ri ishlatish

9. Yurilingvistika fanining turlarini ko'rsating.

- A) lingvokriminalistika, sud lingvistikasi
- B) prokuror nutqi, advokat nutqi
- C) qonun tili lingvistikasi, norma ijodkorligi lingvistikasi
- D) barcha javoblar to'g'ri

10. Yurislingvistika fani qaysi davlatda sud lingvistikasi tarzida yuritilgan?

- A) Yevropa davlatlarida
- B) Buyuk Britaniyada
- C) Rossiyada
- D) Germaniyada

II MAVZU. LINGVISTIK EKSPERTIZA VA UNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

1-§. Lingvistik ekspertiza: maqsadi, vazifasi va predmeti

“Lingvistik ekspertiza” tushunchasi lotincha “linguistic expertise”dan olingan bo‘lib, o‘zbek tilida *lingvistika* – *tilshunoslik, ekspertiza* – *tekshirish, tahlil qilish, sinov, tajriba* degan ma’nolarni beradi.

Muayyan bir nutq turi (og‘zaki yoki yozma nutq), matnning shu soha mutaxassisi tomonidan tilshunoslik qonun-qoidalari-ga asosan shakliiy va mazmunii jihatdan o‘rganilishi, tekshirili-shi, tahlil qilinishi, tadqiq qilinishi, matnning davlat tili, adabiiy til, vazifaviiy uslublar qoida va talablariga muvofiiqligining aniqlanishi lingvistik ekspertiza deyiladi.

Lingvistik ekspertizaning predmetini til, nutq va matn tashkil etadi.

Lingvistik ekspertizaning maqsad va vazifasi uning oldiga qo‘yilgan talablardan kelib chiqadi. Ko‘pincha lingvistik ekspertiza huquqiiy sohada asl haqiqatni aniqlash, isbotlash uchun o‘tkaziladi.

Shuningdek, lingvistik ekspertizadan normativ-huquqiiy hujjatlarni ishlab chiqish, uni amaliyotda qo‘llash sohasida ham keng foydalaniladi. Bunda lingvistik ekspertizaning maqsadi va asosiiy vazifalari quyidagilar:

- normativ-huquqiiy hujjat loyihasi matnini davlat tili qoida va talablariga moslash, yangi terminlarni to‘g‘ri qo‘llash hamda uning grammatik, imlo, punktuatsiiya qoidalariga muvofiq bo‘lishini ta‘minlash;
- normativ-huquqiiy hujjat loyihasi matnining davlat tili qoida va talablariga, jumladan, imlo, uslubiiy, grammatik va orfografiya qoidalariga mos bo‘lishini ta‘minlash;

- normativ-huquqiy hujjat loyihasida sohaga oid soʻz va terminlarining toʻgʻri qoʻllanishi, yangi terminlar qoʻllanganda ularga mos taʼrif berilishini tekshirish;

- normativ-huquqiy hujjat loyihasi matni aniq va tushunarli bayon qilinganligi, soʻz birikmalari toʻgʻri tanlanganligiga va oʻzaro toʻgʻri bogʻlanganligiga baho berish;

- normativ-huquqiy hujjat loyihasi matnidagi tushuncha va terminlarning maʼnosiga muvofiq yagona shaklda va toʻgʻri qoʻllanishini taʼminlash.

- normativ-huquqiy hujjat matnining davlat tili qoida va talablariga muvofiqlashtirish hisoblanadi.

Normativ-huquqiy hujjat loyihasi – qonunchilikka muvofiq qabul qilinadigan, umummajburiy davlat koʻrsatmalari sifatida huquqiy normalarni belgilaydigan, oʻzgartiradigan yoki bekor qiladigan rasmiy hujjat loyihasidir.

2-§. Normativ-huquqiy hujjat loyihasini lingvistik ekspertizadan oʻtkazish talablari

Normativ-huquqiy hujjat loyihasi matnini davlat tili qoida va talablariga moslash lingvistik ekspertizaning asosiy maqsadi hisoblanadi.

Xoʻsh, “davlat tili” deganda nima tushuniladi?

Davlat tili biror mamlakatda koʻpchilik aholi gaplashadigan til boʻlib, u qonun hujjatlari yoki shu xalqning anʼanaviy-tarixiy meʼyorlari asosida davlat tili sifatida belgilanadi.

Oʻzbekiston Respublikasida davlat tili – oʻzbek tili.

Davlat va uning organlari faoliyati, normativ-huquqiy hujjatlar davlat tilida tayyorlanadi, qabul qilinadi, rasmiylashtiriladi va ekspertizadan oʻtkaziladi.

Davlat tili qoida va talablari

Oʻzbekistonda davlat tilining asosini oʻzbek adabiy tili tashkil qiladi. Adabiy til xalq tilining eng oliy ifodasi boʻlib, u

tilning barcha qoidalari (fonetik, leksik, morfologik, sintaktik, uslubiy kabilar) bo'yicha tartibga solinadi. Shunga ko'ra, u davlat tilining asosiy zamini hisoblanadi.

Davlat tili qoida va talablarini o'zbek adabiy tilining quyidagi asosiy qoidalari tashkil qiladi:

- orfografik (imloviy) qoidalar;
- punktuatsiya qoidalari,
- leksik qoidalar;
- terminologiya va uni to'g'ri qo'llash qoidalari;
- morfologik qoidalar;
- sintaktik qoidalar;
- vazifaviy-uslubiy qoidalar;
- rasmiy ish uslubi va yuridik til qoidalari;
- yurislingvistik qoidalar;
- yuridik texnika va qonunchilik texnikasi qoidalari;
- matnda mantiqiy xatoliklarga yo'l qo'ymaslik talablari va boshqalar.

Har qanday normativ-huquqiy hujjat loyihasini mukammal darajada tuzishning asosiy sharti yuqoridagi umumadabiy til qoidalari qat'iy rioya qilish hisoblanadi. Buning uchun shu soha mutaxassisi bu talab va qoidalarni mukammal darajada egallagan bo'lishi va ularni to'g'ri qo'llay olishi zarur.

Orfografiya (yun. *orthos* – to'g'ri va grafiya) to'g'ri yozish haqidagi qoidalar tizimi hisoblanadi. Punktuatsiya esa tinish belgilarini to'g'ri qo'llash qoidalari ifodalaydi. Bu qoidalarning asosini 1956-yil 4-aprelda tasdiqlangan kirill yozuviga asoslangan imlo qoidalari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995-yil 24-avgustdagi "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida"gi 339-son qarori tashkil etadi.

Shuning uchun har qanday normativ-huquqiy hujjat loyihasi, birinchi navbatda, orfografiya va punktuatsiya qoidalari qat'iy javob berishi lozim.

Normativ-huquqiy hujjat tilida oddiy, arziyas narsaning o'zi yo'q. Ayniqsa, sud va normativ-huquqiy hujjat loyihasining tilida o'rni kelganda oddiy bir vergul ham fikrni butunlay o'zgartirib yuboradi. Jumladan, tarixda *"O'lim, yo'q shafqat. O'lim yo'q, shafqat"* deyilishi natijasida, ya'ni bitta vergulning har xil joyda ishlatilishi oqibatida bir inson qatl etilgan yoki uning hayoti saqlab qolingan.

Albatta, bu misol tarixiy davrga oid, lekin bugungi kunda bunday holat uchramaydi, deb bo'lmaydi. Hozirda ham yuridik hujjatlarda yuqoridagiga o'xshash holatlar juda ko'p uchraydi. Masalan, ba'zan ayrim normativ-huquqiy hujjatlarda *"Eng kam ta'minlangan yosh bolali oilalarga yordam puli ajratilsin"* jumlasini *"Eng kam ta'minlangan, yosh bolali oilalarga yordam puli ajratilsin"* tarzida beriladi yoki aksincha.

Hujjat tuzayotgan mutaxassis yuqoridagi har ikki gapni bir xil mazmunga ega deb o'ylaydi. Aslida esa bu yuridik va moliyaviy jihatdan juda katta xatolikka olib keladi. Jumladan, *"Eng kam ta'minlangan yosh bolali oilalarga yordam puli ajratilsin"* deyilganda faqat bir toifadagi, ya'ni eng kam ta'minlangan yosh bolali oila tushuniladi. *"Eng kam ta'minlangan, yosh bolali oilalarga yordam puli ajratilsin"* deyilganda esa ikki toifadagi, ya'ni ham eng kam ta'minlangan oilalar, ham yosh bolali oilalar tushuniladi.

Shunga ko'ra, normativ-huquqiy hujjat loyihalarini to'g'ri tuzish va uni lingvistik ekspertizadan o'tkazish mas'uliyatli hisoblanadi. Bu esa normativ-huquqiy hujjat loyihalarini tayyorlovchi va uni lingvistik ekspertizadan o'tkazuvchi mutaxassislar, davlat tilida ish yuritish bo'yicha mas'ul xodimlardan ma'lum bir bilim va malakani talab etadi.

Normativ-huquqiy hujjat loyihasi matni uning tiliga qo'yiladigan talablar asosida har jihatdan mukammal, aniq va ravon tuzilishi, avvalo, so'zdan to'g'ri foydalanishga bog'liq.

Matnda soʻzlarning maʼnosini farqlamasdan berish, ortiqcha soʻz va iboralar ishlatilishiga yoʻl qoʻyilishi huquqiy normaning oʻta aniq va sodda ifodalanishiga toʻsqinlik qiladi, natijada uni tushunish qiyinlashadi. Bunday qoidalar tilshunoslik fanida “leksik-uslubiy qoidalar” deb yuritiladi. U soʻz va terminlarni matnda toʻgʻri va oʻrinli qoʻllash meʼyorlarini belgilaydi.

Shu bois huquqiy axborot norma sifatida shakllantirilayotganda va lingvistik ekspertizadan oʻtkazilayotganda, unda ifodalanayotgan har bir soʻz, qoʻshimcha, hatto tinish belgisi bittama-bitta tahlildan oʻtkazilishi, lozim boʻlsagina shu soʻz yoki qoʻshimcha qoldirilishi maqsadga muvofiq. Huquqiy norma shunday tuzilishi lozimki, undagi hatto bitta vergulni ham olib tashlash mumkin boʻlmasin.

Lingvistik ekspertiza uchun namuna

Oʻzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi hamda “Oʻzbekiston Respublikasi Fuqaroligi toʻgʻrisida”gi Qonunning quyidagi moddalariga eʼtibor bering:

Oʻzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi	“Oʻzbekiston Respublikasi Fuqaroligi toʻgʻrisida”gi Qonun
19-modda. Oʻzbekiston Respublikasida barcha fuqarolar bir xil huquq va erkinliklarga ega boʻlib, jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, eʼtiqodi, shaxsi va ijtimoiy mavqeyidan qatʼi nazar, qonun oldida tengdirlar.	2-modda. Oʻzbekiston Respublikasining fuqarolari kelib chiqishlaridan, ijtimoiy va mulkiy holatidan, irqi va millatidan, jinsi, maʼlumoti, tilidan, dinga munosabatidan, siyosiy va boshqa eʼtiqodlaridan, mashgʻulotining turi va sajiyasi hamda boshqa holatlardan qatʼi nazar, qonun oldida tengdirlar.

Koʻrinadiki, ikkala qonunda ham bir xil huquqiy norma ifodalangan. Lekin ularning ifoda usuli bir-biridan farq qiladi.

Bu huquqiy norma Konstitutsiyada hammasi bo'lib 29 ta so'z orqali ifodalangan bo'lib, birorta ortiqcha so'z ishlatilmagan. Huquqiy normani tuzishda o'zbek tilining grammatik qonun-qoidalariga to'la rioya qilingan. Shuning uchun ham bu modda o'ta aniq ifodalangan.

"O'zbekiston Respublikasi Fuqaroligi to'g'risida"gi Qonunda esa bu huquqiy norma hammasi bo'lib 33 ta so'z orqali ifodalangan, bunda har bir so'z o'z o'rnida ishlatilgan deb bo'lmaydi. Jumladan, *dinga munosabati* birikmasidagi *munosabati* so'zi ortiqcha bo'lib, shu tushunchani Konstitutsiyadagi singari *dini* so'zi bilan ifodalash mumkin edi. Shuningdek, bu moddada *sajiy* so'zining ishlatilishi bilan qo'pol xatolikka yo'l qo'yilgan. Matnda lingvistik nuqtayi nazardan leksik-grammatik tavitologiya ham yuz bergan. Jumladan, *holati* so'zi ikki marta ishlatilgan. Vaholanki, shu so'zni bir marta ishlatish ham mumkin edi. Bu moddada grammatik qo'shimchalarni ishlatishda ham uslubiy jihatdan xatolikka yo'l qo'yilgan. Matnda "*mashg'ulotining turi va sajiyasi hamda boshqa holatlardan qat'iy nazar, qonun oldida tengdirlar*", deyilganda holatlardan so'zida ko'plik qo'shimchasidan so'ng uchinchi shaxs egalik qo'shimchasi (-i) tushirib qoldirilgan. Bundan tashqari, matnda chiqish kelishigining qo'shimchasi (-dan) 7-marta (*kelib chiqishlaridan, mulkiy holatidan, millatidan, tilidan, dinga munosabatidan, boshqa e'tiqodlaridan, boshqa holatlaridan*) ishlatilgan. Aslida mazkur qo'shimchani Konstitutsiyadagi singari bir marta ishlatish yo'li bilan shu huquqiy normani aniq ifodalash mumkin edi. Matnda son kategoriyasini qo'llashda ham xatolikka yo'l qo'yilgan. Konstitutsiyaning yuqoridagi moddasida so'zlar asosan birlikda (*jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsi va ijtimoiy mavqeyidan*) ifodalanib, to'g'ri shaklda berilgan bo'lsa, "O'zbekiston Respublikasi Fuqaroligi to'g'risida"gi Qonunda esa -lar ko'plik qo'shimchasi uch marta (*kelib chiqishlaridan, boshqa e'tiqodlaridan, boshqa holatlaridan*) ishlatilib, us-

lubiy jihatdan xatolikka yo'l qo'yilgan. Shuningdek, bu moddada *qat'i nazar* jumlasida *qat'iy nazar* tarzida berib, orfografik xatolik ham yuz bergan.

Agar yuqoridagi ikki norma tushunarlilik nuqtayi nazaridan ham tahlil etilsa, Konstitutsiyadagi shaklning muvaffaqiyatli ekanligini alohida ta'kidlash lozim.

Konstitutsiyadagi bir huquqiy norma boshqa qonunlarda ifodalanganda, Konstitutsiyadagi huquqiy leksik-grammatik qolipni saqlash qonunshunosning muqaddas burchidir. Bu bilan, birinchidan, Konstitutsiyaning boshqa qonunlardan ustunligi ta'minlansa, ikkinchidan, Konstitutsiya bilan qonunlar o'zaro muvofiqlashadi, uchinchidan, Konstitutsiyadagi har bir huquqiy norma uzoq muddat ishlanishi, xalq muhokamasidan qayta-qayta o'tishi natijasida "silliqlanib boradi", yetti o'lchab bir kesiladi.

Lingvistik ekspertiza aynan shu tarzda olib borilishi maqsadga muvofiq.

Normativ-huquqiy hujjat loyihasida, unga ilova qilinadigan axborot-tahliliy materiallarda quyidagilarning qo'llanishiga yo'l qo'yilmaydi:

- og'zaki nutq shakllari;
- davlat tilida teng ma'noli so'zlar va tushunchalar mavjud bo'lgan taqdirda chet tillari terminlari;
- eskirgan hamda ko'p ma'noni anglatadigan so'z va iboralar, majoziy taqqoslashlar, sifatlashlar, kinoyalar;
- abbreviatura va qisqartmalar (bundan umumiy qabul qilingan abbreviatura va qisqartmalar, shuningdek, qonunosti hujjatlarining ilovalaridagi tashkilotlarning qisqartirilgan nomlari mustasno).
- turli badiiy tasvir vositalari – o'xshatish, metafora, sinekdoxa, litota, allegoriya, jonlantirish, giperbola, mubolag'a, turli so'z o'yinlarini qo'llashga yo'l qo'yilmaydi. Chunki normativ-huquqiy hujjat tilida biror narsa ikkinchisiga

o'xshatilmaydi, qiyoslanmaydi, ma'no ko'chmaydi. Shuning uchun ham oraz, jamol, jilvakor, diyor, maktub, yor, sohibjamol, parivash kabi poetik leksika, emotsional-ekspressiv so'zlar, shuningdek, jargon, argo va shevaga xos so'zlar qo'llanmaydi.

Umuman, normativ-huquqiy hujjat loyihalari tilida leksik-uslubiy qoidaga asosan umumiste'moldagi so'zlardan, terminlardan ko'proq foydalanish lozim. Chunki bunday so'zlar, ayniqsa, umumiste'moldagi so'zlar kundalik faoliyatimizda faol qo'llanishi natijasida barcha uchun tushunarli bo'ladi. Shunga ko'ra normativ-huquqiy hujjat loyihasidagi fikrlar uni qo'llovchilar va ijrochilar tomonidan oson tushuniladi.

Normativ-huquqiy hujjat loyihasida o'zbek tilining grammatik (morfologik va sintaktik) qoidalariga ko'ra jumlar sodda va qisqa tuzilishi, ta'riflar aniq ifodalanishi; qo'shimchalar to'g'ri qo'llanishi, so'z birikmalari va gap o'zaro to'g'ri bog'langan bo'lishi, bayon tizimli, mantiqan uzviylik asosida berilishi maqsadga muvofiq.

Oliy filologik bilimga ega bo'lgan mutaxassis o'zbek tilining orfografik, punktuatsiya, leksik, grammatik (morfologik, sintaktik), vazifaviy-uslubiy va rasmiy ish uslubiga oid qoidalar haqida ma'lum bilimlarga ega bo'ladi. Lekin normativ-huquqiy hujjat loyihasini tuzuvchi va uni lingvistik ekspertizadan o'tkazuvchi mutaxassis uchun faqat yuqoridagi bilimlarning o'zi kifoya qilmaydi. Chunki normativ-huquqiy hujjat loyihasini mukammal darajada tuzish va uni sifatli lingvistik ekspertizadan o'tkazish uchun huquqshunoslik va tilshunoslik fanlarining integratsiyasiga asoslangan maxsus bilimlarni egallash ham taqozo etiladi.

Bunday bilimlar dunyo ilm-fanida yurislingvistika deb nomlangan bo'lib, ta'kidlanganidek, uning o'rganish predmetini yuridik til, yuridik nutq, yuridik terminologiya, normativ-huquqiy hujjatlar tili va uslubi tashkil etadi. Shuning uchun normativ-huquqiy hujjat loyihalarini tayyorlovchi va uni

lingvistik ekspertizadan o'tkazuvchi mutaxassislar, davlat tilida ish yuritish bo'yicha mas'ul xodimlar tilshunoslikka oid bilimlar bilan birga, yurislingvistika, yuridik til va unga qo'yiladigan talablarni bilishi hamda uni amaliyotda to'g'ri qo'llay olishi lozim.

Til jamiyatdagi hamma masalalar bo'yicha insonlarning o'zaro muomala vositasi bo'lsa, yuridik til esa uning muhim tarkibiy qismi sifatida ijtimoiy hayotning qonun, sud-huquq sohasida qo'llanadi. Shunga ko'ra, normativ-huquqiy hujjat loyihasini tuzuvchi va uni lingvistik ekspertizadan o'tkazuvchi mutaxassis uchun yuridik til favqulodda muhim ahamiyatga ega. Shu ma'noda yurislingvistikani huquqshunosning yozma so'z san'ati deb atash ham mumkin. Ayniqsa, yuridik til, uning o'ziga xos belgilarini bilish va shu asosda hujjat tuzish hamda uni lingvistik ekspertizadan o'tkazish yurislingvistikaning muhim sharti hisoblanadi.

Bu belgilarni quyidagi rasmda yaqqolroq ko'rish mumkin:

2-rasm. Yuridik til belgilari.

Bu o'rinda shuni alohida ta'kidlash lozimki, bu belgilar, o'z navbatida, normativ-huquqiy hujjat tiliga qo'yiladigan talablar ham hisoblanadi. Shu bois normativ-huquqiy hujjat loyihalarini tayyorlovchi va uni lingvistik ekspertizadan o'tkazuvchi mutaxassislar, davlat tilida ish yuritish bo'yicha

mas'ul xodimlar har qanday normativ-huquqiy hujjat loyihasini tuzish va uni lingvistik ekspertizadan o'tkazish ishida aynan shu talablarni ham hisobga olishlari zarur.

Shunday qilib, normativ-huquqiy hujjat loyihalari tuzish va uni lingvistik ekspertizadan o'tkazish ishida quyidagilarga alohida e'tibor qaratish lozim:

1. Har qanday normativ-huquqiy hujjat loyihasi matni rasmiy, qat'iy va o'z navbatida, neytral ifodalangan bo'lishi kerak, unda uslubiy bo'yoqdorlikka yo'l qo'yilmasligi lozim.

2. Normativ-huquqiy hujjat loyihasi matni eng yuqori darajada (maksimal) aniq ifodalanishi kerak, uning tilidagi har bir so'z faqat birgina ma'noni berishi, unda ko'p ma'noli so'zlar, sinonim va omonimlar ishlatilmasligi lozim.

3. Normativ-huquqiy hujjat loyihasi matnini tuzishda mumkin qadar ko'pchilik tushunadigan so'z va terminlardan keng foydalanish lozim. Bunda terminlarni to'g'ri qo'llay bilishga, so'z va terminlar sinonimiyasi, omonimiyasi va polisemiyasiga yo'l qo'ymaslikka alohida e'tibor berish kerak.

4. Normativ-huquqiy hujjat loyihasi matni shu tilning fonetik, leksik va grammatik qoidalariga qat'iy amal qilgan holda imkon qadar qisqa, sodda va lo'nda bo'lishi zarur.

5. Hujjat loyihasida ifodalanayotgan fikrlar mantiqiy ketma-ketlik asosida izchil bayon etilishi, mazmunan to'liq bo'lishi lozim.

6. Yuridik tilning qoliplashganlik belgisidan kelib chiqqan holda hujjat loyihasida aks ettirilayotgan fikrlarni mumkin qadar oldindan mavjud bo'lgan (qoliplashgan) ma'lum bir grammatik konstruksiyalar asosida ifodalash tamoyiliga amal qilish kerak.

7. Normativ-huquqiy hujjat loyihasi matni faqat huquqshunos mutaxassislar yaxshi tushunishi nuqtayi nazaridan emas, balki barcha fuqarolarning idrok etishi imkonidan kelib chiqib tuzilishi zarur.

3-§. Lingvistik ekspertizaning tashkiliy-texnik qoidalari

Har qanday taraqqiy etgan mamlakatda normativ-huquqiy hujjat loyihalarini davlat tilida mukammal darajada ishlab chiqish va uni lingvistik ekspertizadan o'tkazish masalalari muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu bois bu masalaga so'nggi yillarda mamlakatimizda alohida e'tibor qaratilib, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi-ning 2021-yil 28-oktabrda "Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini lingvistik ekspertizadan o'tkazish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi 662-sonli qarori qabul qilindi. Unga asosan, normativ-huquqiy hujjat loyihasi matnining davlat tili qoida va talblariga muvofiqligini tekshirish maqsadida ishlab chiquvchining tashabbusi bilan yoxud topshiriqqa muvofiq vazirlik, idoralar bilan kelishishdan oldin loyiha lingvistik ekspertizadan o'tkaziladi.

Shu nuqtayi nazardan normativ-huquqiy hujjat loyihalarini mukammal darajada ishlab chiqishda lingvistik ekspertiza va uning qoidalarini bilish hamda uni to'g'ri qo'llash mutaxassislar oldida turgan dolzarb vazifalardan biridir. Biroq bu vazifa shunday murakkab jarayonki, uni chuqur ilmiy-nazariy jihatdan o'rganmasdan hamda yuridik texnika, yuridik til, yuridik terminologiya, yurislingvistikaga oid bilimlarni o'zlashtirmasdan turib, lingvistik ekspertizani amalga oshirish ancha murakkabdir.

Shu bois normativ-huquqiy hujjat loyihalarini savodxonlik bilan tuzish va tayyorlash ishlari uni tayyorlovchi hamda lingvistik ekspertizadan o'tkazuvchi mutaxassislarga, davlat tilida ish yuritish bo'yicha mas'ul xodimlarga ma'lum qiyinchiliklarni tug'diradi, ulardan tegishli bilim, malaka va amaliy ko'nikmalarni talab qiladi.

Bu mezonlarning huquqiy va ilmiy-amaliy asosini O'zbekiston Respublikasining "Normativ-huquqiy hujjatlar

to'g'risida"gi Qonuni, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan 2021-yil 28-oktabrda qabul qilgan "Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini lingvistik ekspertizadan o'tkazish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi 662-sonli qaror, O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirining 2020-yil 29-iyundagi "Idoraviy normativ-huquqiy hujjatlar-ni tayyorlash va qabul qilish qoidalarini tasdiqlash haqida"gi 150-MH-son buyrug'i, o'zbek tilining adabiy til me'yorlari, xususan, 1956-yil 4-aprelda tasdiqlangan kirill yozuviga asoslangan imlo qoidalar, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995-yil 24-avgustdagi "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida"gi 339-son qarori, shuningdek, yuridik til va unga qo'yiladigan talablar tashkil etadi.

Mamlakatimizda o'zbek tilining davlat tili sifatidagi maqomini yanada oshirish, normativ-huquqiy hujjatlarni davlat tilida sifatli tayyorlash, qabul qilish masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu sohada O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning 2019-yil 21-oktabrdagi PF-5850-sonli "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi, 2020-yil 20-oktabrdagi "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6084-sonli Farmonlari qabul qilindi, 2020-2030-yillarda o'zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi tasdiqlandi. Unga asosan, 2025-yilga qadar mamlakatimiz ijtimoiy-siyosiy hayotining barcha sohalarida davlat tili imkoniyatlaridan to'liq va to'g'ri foydalanishga erishish; davlat tilining sofligini saqlash, uni boyitib borish va barcha soha mutaxassislarining nutq madaniyatini oshirish, davlat tilida sohaviy ish yuritish hujjatlarining yagona elektron namunalarini ishlab chiqish kabi o'ta muhim vazifalar belgilandi.

Bu vazifalarni tizimli ravishda tashkil etish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tuzilmasida Ma'naviyat va davlat tilini rivojlantirish masalalari departamenti tashkil etildi. Unga davlat tilini rivojlantirish, davlat tili to'g'risidagi qonunchilik hujjatlariga rioya etilishi ustidan monitoring olib borish, davlat tilini rivojlantirish masalalari bo'yicha normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini ishlab chiqish kabi vazifalar yuklandi.

Bu vazifalarni to'la amalga oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 20-yanvardagi "Mamlakatda davlat tilida ish yuritishni samarali tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 34-son qaroriga asosan, davlat boshqaruvi organlari va xo'jalik birlashmalari tuzilmalarida rahbarning ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish, davlat tili to'g'risidagi qonun hujjatlariga rioya etilishini ta'minlash masalalari bo'yicha maslahatchi lavozimi joriy qilindi.

Shuningdek, bu sohadagi ijro sifatini yanada takomillashtirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 28-oktabrdagi "Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini lingvistik ekspertizadan o'tkazish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi 662-son qarori qabul qilindi. Unga ko'ra, 2023-yil 1-yanvardan loyihani ishlab chiquvchining tashabbusi bilan yoxud topshiriqqa asosan vazirlik, idoralar bilan kelishishdan oldin loyiha matni davlat tili qoida va talablariga muvofiqligini tekshirish maqsadida lingvistik ekspertizadan o'tkazilmoqda. Lingvistik ekspertiza loyihani ishlab chiquvchi davlat boshqaruvi organlari, xo'jalik birlashmalari rahbarlari, Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi Raisi, viloyatlar va Toshkent shahri, tuman (shahar) hokimlarining ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish, davlat tili to'g'risidagi qonunchilik hujjatlariga rioya etilishini ta'minlash masalalari bo'yicha maslahatchisi tomonidan amalga oshiriladi.

Mazkur normativ-huquqiy hujjatlarga ko'ra, mamlakatimizda davlat tilida ish yuritish, normativ-huquqiy hujjat loyihalarini ishlab chiqish tizimini yanada takomillashtirish, ularni davlat tili talabi va qoidalaridan kelib chiqqan holda yanada rivojlantirish eng muhim vazifalardan biridir.

Ushbu vazifalarni amalga oshirishda normativ-huquqiy hujjat loyihalarini tayyorlovchi va uni lingvistik ekspertizadan o'tkazuvchi mutaxassislar, davlat tilida ish yuritish bo'yicha mas'ul xodimlarning yozma yuridik nutq madaniyatini rivojlantirish, normativ-huquqiy hujjat loyihalarini yuridik texnika qoidalariga asoslangan holda sifatli ishlab chiqish, ularni yuridik til talablaridan kelib chiqqan holda mukammal darajada tuzish, tayyorlash va rasmiylashtirish muhim hisoblanadi.

Shuning uchun normativ-huquqiy hujjat loyihalarini tayyorlovchi va uni lingvistik ekspertizadan o'tkazuvchi mutaxassislar, davlat tilida ish yuritish bo'yicha mas'ul xodimlar tomonidan qabul qilingan hujjatlar aniq va tushunarli ishlab chiqilishi, ular ijrochilar tomonidan turlicha talqin qilinmasligi maqsadga muvofiq. Chunki normativ-huquqiy hujjatlarni turlicha sharhlash uning ijrosiga salbiy ta'sir qiladi. Shuning uchun ular har tomonlama mukammal darajada tuzilsagina o'z oldiga qo'ygan maqsad va vazifani bajara oladi.

Shu bois normativ-huquqiy hujjat tuzuvchi va uni lingvistik ekspertizadan o'tkazuvchi mutaxassis davlat tili, uning talab va qoidalari; normativ-huquqiy hujjat, uning tili va uslubi; lingvistik ekspertiza va uni o'tkazish tartib-taomillari haqidagi bilimlarga ega bo'lishi lozim.

4-§. Normativ-huquqiy hujjat loyihasini lingvistik ekspertizadan o'tkazish tartibi

Normativ-huquqiy hujjat loyihasining lingvistik ekspertizasi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil

28-oktabrdagi “Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini lingvistik ekspertizadan o‘tkazish tartibi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida”gi 662-sonli qaroriga asosan lingvistik ekspertiza ishlab chiquvchining tashabbusi bilan yoxud topshiriqqa asosan vazirlik va idoralar bilan kelishishdan oldin o‘tkaziladi. Davlat tili va uni rivojlantirishga oid qonunchilik hujjatlarining loyihalari lingvistik ekspertizadan o‘tkazilishi shart.

Normativ-huquqiy hujjat loyihasi tashkilot rahbarining ko‘rsatmasida boshqa muddat belgilanmagan bo‘lsa, maslahatchiga kelib tushgan sanadan boshlab uch ish kunida lingvistik ekspertizadan o‘tkaziladi.

Mutaxassis tomonidan loyihani lingvistik ekspertizadan o‘tkazish muddati u bilan tuzilgan shartnomada ko‘pi bilan besh ish kuni etib belgilanadi.

Lingvistik ekspertiza “Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini lingvistik ekspertizadan o‘tkazish tartibi to‘g‘risida”gi nizomning 1-ilovasiga muvofiq sxema asosida o‘tkaziladi(1-sxema).

Normativ-huquqiy hujjat loyihasi lingvistik ekspertizadan o‘tkazilganidan keyin uni amalga oshirgan mutaxassis tomonidan xulosa beriladi. U “Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini lingvistik ekspertizadan o‘tkazish tartibi to‘g‘risida”gi nizomning 2- va 3-ilovalarda ko‘rsatilgan namunaga muvofiq shaklda beriladi (2-3-ilova).

**Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini lingvistik
ekspertizadan o'tkazish tartibi to'g'risidagi nizomga
1-ILOVA**

Bosqichlar	Subyekt- lar	Tadbirlar	Ijro mud- dati
1-bosqich	Loyihani ishlab chiquvchi tashkilot, yuqori turuvchi tashkilot	1. Normativ-huquqiy hujjat loyihasini (keyin- gi o'rinlarda – loyiha) lingvistik ekspertizadan o'tkazish tashabbusi bi- lan chiqish. 2. Loyihani lingvistik ekspertizadan o'tkazish yuzasidan topshiriq berish.	Zaruratga ko'ra
2-bosqich	Maslahat- chi yoxud mutaxas- sis	1. Lingvistik ekspertiza- dan o'tkazish natijasi bo'yicha loyiha matnida aniqlangan xato va kam- chiliklarni bartaraf etish yuzasidan aniq tavsi- yalarni ko'rsatgan holda xulosa berish. 2. Lingvistik ekspertiza xulosasini imzolash va loyihani ishlab chiquv- chiga taqdim etish.	3 kun yoki shartnoma- da belgilan- gan muddat
3-bosqich	Loyihani ishlab chiquvchi	Maslahatchi yoxud mutaxassis xulosasi- da berilgan tavsiyalar asosida loyiha matnini qayta ishlash hamda ke- lishish uchun vazirlik va idoralarga yuborish.	Loyiha mat- ni qayta ish- langandan so'ng

**NORMATIV-NUQUQIY HUJJAT LOYIHASINING
LINGVISTIK EKSPERTIZA
XULOSASI**

_____-son

1. Normativ-huquqiy hujjat loyihasining turi: _____

2. Normativ-huquqiy hujjat loyihasining nomi: _____

3. Lingvistik ekspertizani o'tkazuvchi: _____

4. Lingvistik ekspertiza o'tkazilgan sana: _____

5. Normativ-huquqiy hujjat loyihasi matnida aniqlangan xato va kamchiliklarni bartaraf etish, tegishli tuzatishlar kiritish, matnni qisqartirish, qayta ishlash bo'yicha aniq tavsiyalar ko'rsatiladi:*

Maslahatchi:

(imzo)

(F.I.O.)
20__-yil ____-

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI
UNIVERSITETI HUZURIDAGI DAVLAT TILIDA ISH YURITISH ASOSLARINI
O'QITISH VA MALAKA OSHIRISH MARKAZI**

**100100, Toshkent sh., Yakkasaroy t., Yusuf Xos Hojib ko'chasi,
103-uy. tel.: (99871) 281-45-67, Veb-sayt: www.dtrm.uz,
azimov@navoiy-uni.uz, I.M. Azimov@exat.uz**

20__-yil _____-son Tashkent sh.

**NORMATIV-HUQUQIY HUJJAT LOYIHASINING
LINGVISTIK EKSPERTIZA XULOSASI**

_____-son

1. Normativ-huquqiy hujjat loyihasining turi: _____
2. Normativ-huquqiy hujjat loyihasining nomi: _____
3. Lingvistik ekspertizani o'tkazuvchi: _____
4. Lingvistik ekspertiza o'tkazilgan sana: _____
5. Normativ-huquqiy hujjat loyihasi matnida aniqlangan xato va kamchiliklarni bartaraf etish, tegishli tuzatishlar kiritish, matnni qisqartirish, qayta ishlash bo'yicha aniq tavsiyalar ko'rsatiladi: * _____

Markaz rahbari:

(imzo)

(F.I.O.)

20__-yil __ - ____

Mutaxassis:

(imzo)

(F.I.O.)

20__-yil __ - ____

Xulosada loyiha matnida aniqlangan xato va kamchiliklarni bartaraf etish, tegishli tuzatishlar kiritish, matnni qisqartirish, qayta ishlash bo'yicha aniq tavsiyalar ko'rsatilishi lozim. Ushbu tavsiyalar jadval shaklida bayon qilinib, unda loyiha matnining dastlabki tahriri hamda ekspertiza natijasida tavsiya etilayotgan tahrir aks ettirilishi zarur.

Normativ-huquqiy hujjat loyihasi lingvistik ekspertizadan o'tkazilganidan keyin xulosa maslahatchi yoxud mutaxassis tomonidan imzolanadi. Lingvistik ekspertiza natijalari bo'yicha qabul qilingan xulosaning sifati uchun maslahatchi yoxud mutaxassis javobgar hisoblanadi. Loyihani ishlab chiquvchi xulosada ko'rsatilgan tavsiyalar asosida loyiha matnini qayta ko'rib chiqadi hamda kelishish uchun vazirlik va idoralarga yuboradi.

5-§. Normativ-huquqiy hujjat loyihasini lingvistik ekspertizadan o'tkazuvchi maslahatchi yoxud mutaxassisning huquq va majburiyatlari

Lingvistik ekspertiza normativ-huquqiy hujjat loyihasini ishlab chiquvchi davlat boshqaruvi organlari, xo'jalik birlashmalari rahbarlari, Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi Raisi, viloyatlar va Toshkent shahri, tuman (shahar) hokimlarining ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish, davlat tili to'g'risidagi qonunchilik hujjatlariga rioya etilishini ta'minlash masalalari bo'yicha maslahatchisi tomonidan amalga oshiriladi.

Loyihani lingvistik ekspertizadan o'tkazish jarayonida ishlab chiquvchining tashabbusi bilan davlat organlarining ilmiy va ta'lim tashkilotlari, nodavlat notijorat tashkilotlari va fuqarolik jamiyatining boshqa institutlari vakillari, ilmiy daraja yoki ilmiy unvonga ega bo'lgan fuqarolar, shuningdek, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti

universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o'qitish va malaka oshirish markazi hamda uning hududiy bo'linmalari ham shartnoma asosida jalb qilinishi mumkin.

Lingvistik ekspertizani o'tkazish xarajatlari budjetdan tashqari jamg'armalar va qonunchilik hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa manbalar hisobidan moliyalashtiriladi.

Lingvistik ekspertizani o'tkazadigan maslahatchi yoxud mutaxassis:

- qonunchilik hujjatlarida belgilangan tartibda lingvistik ekspertizadan o'tkazadigan normativ-huquqiy hujjatlar va ularning loyihalari predmetiga taalluqli bo'lgan hujjatlar bilan tanishish;

- lingvistik ekspertizani o'tkazish uchun zarur bo'lgan qo'shimcha hujjatlarni so'rab olish;

- lingvistik ekspertizadan o'tkaziladigan normativ-huquqiy hujjatlar va ularning loyihalari normalarini aniqlashtirish va ular bo'yicha tegishli tushuntirishlarni olish huquqiga ega.

Maslahatchi yoxud mutaxassis qonunchilik hujjatlariga muvofiq boshqa huquqlarga ham ega bo'lishi mumkin.

Lingvistik ekspertizani o'tkazadigan maslahatchi yoxud mutaxassis quyidagi majburiyatlarni bajarishi zarur:

- lingvistik ekspertizani tashkil etish va o'tkazishning qonunchilik hujjatlari bilan belgilangan talablariga rioya qilishi;

- lingvistik ekspertizani o'tkazish munosabati bilan o'ziga ma'lum bo'lgan ma'lumotlarni oshkor qilmasligi;

- zarur hollarda lingvistik ekspertiza xulosalarini asoslab berishi;

- taqdim etilgan hujjatlarning saqlanishini ta'minlashi.

Maslahatchi yoxud mutaxassis qonun hujjatlariga muvofiq boshqa majburiyatlarni ham olishi mumkin.

Lingvistik ekspertiza o'tkazish jarayonida O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida"gi Qonuni, O'zbek tilining

asosiy imlo qoidalar, O'zbek tilining izohli va imlo lug'atlari, soha va tarmoq lug'atlari, O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, Geografik obyektlarning nomlari davlat reyestri ma'lumotlari, davlat tilida ish yuritishga oid adabiyot va uslubiy qo'llanmalar, shuningdek, o'zbek adabiy tilining boshqa ilmiy-uslubiy manbalaridan foydalaniladi.

Vazirlar Mahkamasining "Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini lingvistik ekspertizadan o'tkazish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi 662-sonli qaroriga asosan, mazkur nizomning talablarining buzilishida aybdor bo'lgan shaxslar qonunchilik hujjatlarida belgilangan tartibda javobgarlikka tortiladi.

Mavzuga oid kazuclar

Normativ-huquqiy hujjat loyihalarini tayyorlovchi va uni lingvistik ekspertizadan o'tkazuvchi mutaxassislar, davlat tilida ish yuritish bo'yicha mas'ul xodimlar faoliyatida adabiy til me'yorlari alohida ahamiyat kasb etadi.

Bu nimalarda o'z aksini topadi?

Hujjat matnida adabiy tili me'yorlarining qaysi jihatlari ayniqsa muhim hisoblanadi?

Fikringizni aniq dalillar asosida isbotlang.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi 2021-yil 28-oktabrda "Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini lingvistik ekspertizadan o'tkazish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi 662-sonli qarorini qabul qildi. Unga asosan normativ-huquqiy hujjat loyihasi matnining davlat tili qoida va talablariga muvofiqligini tekshirish maqsadida ishlab chiquvchining tashabbusi bilan yoxud topshiriqqa muvofiq vazirlik, idoralar bilan kelishishdan oldin loyiha lingvistik ekspertizadan o'tkaziladi.

Mazkur hujjatdagi “davlat tili qoida va talablari”ga nimalar kiradi?

Sizning fikringizcha, bu talab va qoidalar nima uchun muhim hisoblanadi?

Ularga amal qilmasdan hujjat loyihalarini tuzish qanday oqibatlariga olib keladi?

Bu haqda o'z fikringizni daliliy misollar vositasida tushuntiring.

Mavzuga oid testlar

1. Lingvistik ekspertizaning predmetini belgilang!

- A) til
- B) nutq
- C) matn
- D) barcha javoblar to'g'ri

2. Orfografiya nima?

- A) to'g'ri yozish haqidagi qoidalar tizimi
- B) to'g'ri talaffuz qilish haqidagi qoidalar tizimi
- C) hujjatni to'g'ri tuzish haqidagi qoidalar tizimi
- D) barcha javoblar to'g'ri

3. Normativ-huquqiy hujjat loyihasida, unga ilova qilinadigan axborot-tahliliy materiallarda qanday leksik birliklarning qo'llanishiga yo'l qo'yilmaydi?

A) og'zaki nutq shakllari, davlat tilida teng ma'noli so'zlar va tushunchalar mavjud bo'lgan taqdirda chet tillari terminlari

B) eskirgan hamda ko'p ma'noni anglatadigan so'zlar va iboralar, majoziy taqqoslashlar, sifatlashlar, kinoyalar

C) abbreviatura va qisqartmalar, turli badiiy tasvir vositalari – o'xshatish, metafora, sinekdoxa, litota, allegoriya, jonlantirish, giperbola, mubolag'a, turli so'z o'yinlari

D) barcha javoblar to'g'ri

4. Yurislingvistika fanining predmeti qaysi javobda aniq ifodalangan?

- A) yuridik til
- B) yuridik nutq
- C) huquq va til aloqalari
- D) barcha javoblar to'g'ri

5. Lingvistik ekspertizaning huquqiy va ilmiy-amaliy asosini belgilang.

- A) "Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida"gi Qonun
- B) O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini lingvistik ekspertizadan o'tkazish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi 662-son qarori; O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligining 2020-yil 29-iyunda qabul qilingan "Idoraviy normativ-huquqiy hujjatlarni tayyorlash va qabul qilish qoidalarini tasdiqlash haqida"gi 150-MH-son buyrug'i
- C) o'zbek tilining adabiy til me'yorlari, xususan, 1956-yil 4-aprelda tasdiqlangan kirill yozuviga asoslangan imlo qoidalari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995-yil 24-avgustdagi "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida"gi 339-son qarori
- D) barcha javoblar to'g'ri

6. Muayyan bir nutq turi (og'zaki yoki yozma nutq), matnning shu soha mutaxassisi tomonidan tilshunoslik qonun-qoidalariga asosan shakliy va mazmuniy jihatdan o'rganilishi, tekshirilishi, tahlil qilinishi, tadqiq qilinishi, matnning davlat tili, adabiy til, vazifaviy uslublar qoida va talablariga muvofiqligining aniqlanishi nima deyiladi?

- A) yurislingvistika
- B) lingvokriminalistika
- C) lingvistik ekspertiza
- D) huquqiy ekspertiza

7. Davlat tilining qoida va talablarini nimalar tashkil etadi?

- A) o'zbek adabiy tilining asosiy qoidalari
- B) yuridik texnika va qonunchilik texnikasi qoidalari
- C) rasmiy ish uslubi va yuridik til qoidalari
- D) barcha javoblar to'g'ri

8. Lingvistik ekspertiza natijalari bo'yicha qabul qilingan xulosaning sifati uchun kim javobgar hisoblanadi?

- A) maslahatchi yoxud mutaxassis
- B) tashkilot rahbari
- C) tashkilot rahbari o'rinbosari
- D) hech kim javobgar hisoblanmaydi

9. Konstitutsiyadagi bir huquqiy norma boshqa qonunlarda ifodalanganda, Konstitutsiyadagi huquqiy leksik-grammatik qolipni qonunshunosning muqaddas burchidir. Nuqtalar o'rniga kerakli so'zni belgilang.

- A) saqlash
- B) ijodiy yondashish
- C) o'zlashtirish
- D) barcha javoblar to'g'ri

III MAVZU. YURIDIK TIL: TARIXI VA YURISLINGVISTIK BELGILARI

1-§. Yuridik tilning o'rganilish tarixi

Huquq va huquq haqidagi ta'limotlar paydo bo'lishi bilan birga, yuridik til haqidagi fikrlar ham yuzaga kelgan. Antik davrdayoq ayrim olimlar yuridik til haqida ma'lumot berganlar. Sharqning buyuk mutafakkiri Abu Nasr Forobiyning "Talxisu navomisi Aflotun" (Aflotun qonunlari mohiyati) nomli asarida qonunlarning mazmun va mohiyati to'g'risida Platon tomonidan yozilgan asarga batafsil sharh beriladi. Bu asarda ta'kidlanishicha, Platon qonunlarning tili masalasiga ham alohida e'tibor qaratib, bu haqda shunday yozadi: "Sohibi qonunning har bir guruh odamlarga murojaati tushunarli bo'lishi lozim. Buning uchun qonun chiqaruvchi odamlarning idrok etish imkoniyatlarini hisobga olishi kerak, toki odamlar uni tushunsinlar. Chunki odamlarga biror narsani tushunish va amalda qo'llash qiyin bo'lishi mumkin. Tushunmovchilik bunday sohibi qonundan voz kechishga turtki va ag'darib tashlashga sabab bo'lishi mumkin". Shuningdek, Aristotel ham o'z asarlarida yuridik til, uning o'ziga xos tabiati haqida alohida to'xtalib o'tgan.

Milodiy I–III asrlarda esa yuridik tilning yuksak namunasini Rim xususiy huquqida ko'rish mumkin. Bu davrda Rim huquqshunoslari huquqiy bilimlarni rivojlantirish bilan birga yuridik til, uning o'ziga xos jihatlari to'g'risidagi ham mukammal ma'lumotga ega bo'lganlar. Ular qonunlarni aniq va qisqa, qonun tuzish talablariga to'la rioya qilgan holda tuzganlar, huquqiy normalarning ravshan, tiniq, tushunarli bo'lishiga asosiy e'tiborni qaratganlar. Shuning uchun ham bu xususiyatlar Rim qonunchiligining ustun tomoni hisoblanadi. Bu qonunlar haligacha o'zining puxta va pishiqligi bilan qonunchilikning eng yuksak namunasi bo'lib xizmat qilmoqda.

Shuning uchun ham ko'plab buyuk daholar, sarkarda va podsholar o'z qonunlari va kodekslariga Rim qonunchilik uslubini asos qilib olganlar hamda o'z qonun tuzuvchilaridan Rim qonun tuzish uslubiyatini o'rganishni, uning eng muhim jihatlarini anglashni talab etganlar. Jumladan, Pyotr I o'z qonunlariga, Napoleon o'z kodeksiga Rim qonunchilik texnikasini ijodiy o'zlashtirib, qonunlarini shu davr nuqtayi nazaridan mukammal tuzishga erishganlar. Napoleon o'z kodeksining aniq va ravshan, har jihatdan puxta va pishiqligi bilan faxrlanar edi.

Ayniqsa, XVII-XVIII asrlarga kelib yuridik til olimlar tomonidan juda chuqur o'rganilgan. Shu davrlarda yuzaga kelgan yangi burjuaziya sinfi davlat miqyosida islohotlar qilishni talab qilgan. Ular islohotlarni boshlashni ko'proq huquqiy tizimga – qonunlarga, yuridik tilning aniq va tushunarli bo'lishiga bog'lashgan. Qonunlar aniq yozilsagina, ularni har xil talqin etishga yo'l qo'yilmaydi, deb hisoblaganlar.

Yuridik til haqida XVII asrning buyuk fransuz faylasuf olimi Sharl Lui Monteskye "Qonunlar ruhi" nomli asarini yozgan. Unda yuridik til, uning mazmun va mohiyati to'g'risida shunday deyiladi: "Qonun tili barcha fuqarolarga bir xil tushuncha berishi lozim, unda tushunarsiz jummalarga hech qachon yo'l qo'ymaslik zarur. Qonunchilik uslubi o'zining qisqa va aniqligi bilan ajralib turishi kerak". Shuningdek, Sh. Monteskye davlat organlarini, ma'muriyatni, ijtimoiy jamoatchilikni qonunlarni hamma tushunadigan tilda yozilishi kerakligi haqida bir necha marta ogohlantirdi.

Sh. Monteskyening bu asaridan ruhlangan holda ingliz huquqshunos olimi I. Bentam "Nomografi" nomli risolasini yaratdi. U o'z asarida yuridik tilga qo'yiladigan talabalarni ishlab chiqqan bo'lib, qonunning fuqarolar tushunadigan tilda yaratilishini yagona talab deb bilgan, qonunni amaliyotda qo'llash uchun qulay bo'lishini yuridik til bilan chambarchas bog'liq deb hisoblagan.

Bu davr yetuk huquqshunosi A. Shtoss esa qonun chiqaruvchi fikrini qanchalik sodda qursa, matn shuncha tushunarli va aniq bo'ladi, deb ta'kidlaydi. "Oliy maqsadlar uchun, – deydi huquqshunos A. Vax, – qonunlarni shunday tahrir etish lozimki, natijada ular nihoyatda sodda va hamma uchun tushunarli bo'lsin".

Ayniqsa, XIX asr nemis huquqshunosi R. Iering qonunchilik texnikasi, yuridik til masalalariga alohida ahamiyat berdi. U o'z asarlarida: "Huquqshunos bo'lmagan fuqarolarga huquqiy bilimlarning tushunarli bo'lishi uchun huquqning xalqqa singib ketgan ifoda vositalaridan keng foydalanish ushalmas orzudir", – deb yozdi.

Umuman olganda, tarixan qonun tuzish uslubiyatiga huquqshunoslar tomonidan nozik bir san'at sifatida qaralgan. Uning nozik jihatlari, o'ziga xos xususiyatlari maxsus fan darajasida o'qitilgan va shu soha bilan shug'ullanuvchi maxsus mutaxassislar tayyorlangan. Tarixiy manbalarda keltirilishicha, ayrim holatlarda ba'zi guruhlar tomonidan huquqning mazmunini, mohiyatini yashirib, ko'proq foyda olish uchun qonunlarni xalq tushunmaydigan tilda, mavhum holatda, uzundan uzun tuzishga harakat qilingan.

Ba'zan esa qonunlarni shu mamlakat aholisi uchun tushunarli bo'lmagan tillarda qabul qilish bilan huquqning mazmuni yashirilgan. Jumladan, o'rta asrlarda G'arbiy Yevropada qonunlar faqat lotin tilida qabul qilingan va uzoq vaqt u rasmiy til sifatida yuritilgan. Lotin tilida qabul qilingan qonunlar keng xalq ommasi (masalan, nemislar) uchun tushunarli bo'lmagan, ayrim asilzodalargagina xizmat qilgan. Shuning uchun ham ular o'zlarining asl maqsadlariga erishish uchun qonunlarni har xil talqin etganlar.

Xuddi shunday holat XVII-XVIII asrlarda Daniyada (nemis tili), qadimgi Hindistonda (sanskrit tili), XX asr boshlarida Mongoliyada (Xitoy va manjur tillari) yuz beradi. Bunda yuridik

til ayrim toifa asilzodalar manfaati yo'lida muhim vosita bo'lib xizmat qilgan. Chunki fuqarolar qonunlardan qanchalik uzoq bo'lsalar, buning natijasida o'z haq-huquqlarini tanimasalar, ularni boshqarish shunchalik oson kechadi.

Ayrim holatlarda esa davlat boshliqlari xalqning ichida o'z obro'-e'tiborini orttirish maqsadida qonunlarni xalq tushunadigan tilda sodda va aniq tuzish haqida topshiriqlar berganlar.

Ba'zi qonunlar she'riy shaklda bitilgan. Jumladan, qadimgi hindlarning Manu qonuni she'riy shaklda yozilgan bo'lib, unda ko'proq yuridik terminlardan emas, balki epik shakllardan, emotsional-ekspressiv so'zlardan foydalanilgan. Bunday bo'lishi tabiiy hol. Sababi insonlar shu davrlarda nasriy yo'l bilan yozilgan asarlarga qaraganda nazm asosida bitilgan manbalarni yaxshiroq qabul qilishgan.

2-§. O'zbekistonda yuridik til taraqqiyoti

O'zbek yuridik tiliga baho berganda, O'zbekiston uzoq yillar davomida sobiq SSSR tuzumi iskanjasida yashaganligini unutmaslik zarur. Barcha ittifoqdosh jumhuriyatlar singari O'zbekiston ham qariyb 75 yil davomida sovet qonunlari asosida ish ko'rdi. Bu davrda hukumat va olimlar tomonidan e'tibor asosan rus yuridik tiliga qaratilgan. Ayniqsa, 1920–30-yillarda rus yuridik tili jiddiy va chuqur o'rganilgan.

O'sha davrdagi “Власть советов”, “Советское строительство”, “Советская юстиция” kabi jurnallarda yuridik til masalalari bo'yicha bahs va munozaralar kuchaydi. Yuridik til bo'yicha ko'plab qiziqarli maqolalar, jumladan, I. Ilinskiy-ning “Yuridik til”, “Yana bir marta yuridik til haqida”, A. Yelizarovning “Qonunlarni qanday yozish kerak”, V. Sokolovning “Yuridik til uchun kurash – madaniyat uchun kurash” kabi bir qancha maqolalari e'lon qilindi. Ayniqsa, bu davrda yuridik tilni o'rganishga huquqshunos olim P.V. Verxovskiy katta hissa

qo'shdi. U sohaga doir "Qarorlarni qanday tuzish kerak?", "Yozma rasmiy nutq" singari risolalar yaratdi.

1960-yillardan boshlab yuridik tilga bo'lgan e'tibor yanada kuchaydi. Huquqshunos olim A.A. Ushakov asosiy umrini, ilmiy izlanishlarini shu sohaga bag'ishlab, ko'plab risolalar yozdi, nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalarini himoya qildi. Uning bu ilmiy tadqiqot ishlari bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q.

1987-yilda huquqshunos V.M. Savitskiy yuridik terminlar sohasiga bag'ishlab o'zining "Protsessual qonunlar tili" risolasini yozdi va unda rus yuridik terminlari borasidagi muammolarni hal etishga harakat qildi.

1990-yilda esa huquqshunos olimlar jamoasi tomonidan "Qonun tili" risolasi chop etildi. Unda ta'kidlanadiki, qonun tili masalalari huquqning rivoji uchun nihoyatda muhim ahamiyat kasb etadi, lekin u yuridik fanda juda ham kam o'rganilgan. Buning sabablari sifatida uning ikki fan: huquqshunoslik va tilshunoslik ilmlari bilan bog'liq ekanligi ko'rsatiladi.

O'zbek yuridik tili va uslubi ham olimlar tomonidan juda kam o'rganilgan. Buning real sabablari mavjud bo'lib, ular davr va ijtimoiy-siyosiy voqealar bilan bog'liq:

- birinchidan, respublikamiz uzoq yillar davomida sovet tuzumi iskanjasida yashab, sovet qonunlari asosida ish ko'rib keldi. Tabiiyki, bunday sharoitda respublikamiz mustaqil ravishda o'z qonunlarini qabul qila olmas edi. Shunga ko'ra bu davrlarda respublikamizga xos qonun ijodkorligi to'g'risida gap bo'lishi mumkin emas edi;

- ikkinchidan, har bir mustaqil mamlakatda bir yoki bir necha til davlat tili sifatida belgilanib, butun davlat faoliyati shu tilda olib boriladi, xususan, qonunlar ham davlat tilida tayyorlanib, shu tilda qabul qilinadi. Sobiq Ittifoq davrida bu vazifani norasmiy bo'lsa-da, rus tili bajarib, milliy tillarning haq-huquqi poymol etildi;

– uchinchidan, milliy tillar singari o‘zbek tili ham shu qolipdan chetga chiqa olmadi, natijada o‘zbek tili rasmiy ish yuritishda, turli davlat ishlarida to‘la-to‘kis qo‘llanmasdan, ruscha qonunlar asosida ish yuritildi;

– to‘rtinchidan, markaz tomonidan yuborilgan qonunlar o‘zbek tiliga o‘ta sifatsiz, nomigagina tarjima qilindi. Tarjima jarayoni shunday kechganki, rus tilida gap qanday tartibda tuzilgan bo‘lsa, o‘zbek tilida ham xuddi shunday tartibda tuzilishi, rus tilida nechta so‘z bo‘lsa, o‘zbek tilida ham shuncha so‘z bo‘lishi lozim edi, ya‘ni bu moddalar kalkalashgan xolos. Hech qanday huquq ijodkorligiga yo‘l qo‘yilmagan. Matn, o‘zbekcha bo‘lishidan qat‘i nazar, ruscha qoliplar asosida qurilgan.

Ma‘lumki, har bir milliy tilning o‘ziga xos tabiati, xususiyatlari mavjud. Ayniqsa, boshqa-boshqa tillar oilasiga kiruvchi rus va o‘zbek tillarining tabiatida osmon bilan yercha farq bor. Shuning uchun ham o‘zbek tiliga o‘girilgan qonun matnlari tushunarsiz, to‘mtiq jummalarga aylanib qolgan. Buni sho‘rolar davridagi o‘zbek tilidagi qonunlar misolida ko‘rish mumkin. Masalan, 1959-yilda qabul qilingan Jinoyat kodeksining 9-moddasiga e‘tibor bering:

Agarda jinoyatni sodir etgan shaxs o‘z harakati va harakatsizligidan jamoat uchun xavfli oqibatlar kelib chiqishi mumkinligiga ko‘zi yeta turib, lekin xom xayollik bilan shu oqibatlarning oldini olishni mo‘ljallab harakat qilsa yoki bunday oqibatlarning kelib chiqishi mumkinligiga ko‘zi yetmasa-da, lekin ko‘zi yetishi mumkin va lozim bo‘lsa, bunday jinoyat ehtiyotsizlik bilan qilingan jinoyat deb taniladi.

Bu moddani qanday tushunish mumkin? *“Bunday oqibatlarning kelib chiqishi mumkinligiga ko‘zi yetmasa-da, lekin ko‘zi yetishi mumkin va lozim bo‘lsa”* jumlasini-chi? Yuristlar-ku bu moddani har holda tushunishar, lekin boshqalar-chi?

Qonun faqat yuristlar uchun emas, shu jamiyatdagi barcha fuqarolar uchun tegishli bo‘ladi. Ular kundalik faoliyatda ana

shu qonunlarga amal qilib yashaydilar. Vaholanki, fuqarolar to'la tushunib yetmasalar, qanday qilib bu qonunlarga og'ishmay rioya qiladilar, huquq va burchlarini aniqlab oladilar?

Asosiy sabab shundaki, sobiq Ittifoq davrida qonunlarni hatto milliy tillarning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda erkin tarjima qilishga ham yo'l qo'yilmagan.

Buning ilmiy-nazariy qoidalari huquqshunos olimlar tomonidan ishlab chiqilgan. Professor A.S. Pigolkinning yozishicha: "Normativ-huquqiy hujjatlarni rasmiy tarjima qilib qayta nashr etishda ularning matnini o'zgartirishga, terminlarni izohlash va almashtirishga, jumlar qurilishini o'zgartirishga va boshqa tahririy ishlarni amalga oshirishga yo'l qo'yilmaydi. Bundan tashqari, matnning o'zgartirilishi va yaxshilanishi tarjima qilingan hujjatning sifatini tushiradi, tarjimonning mas'uliyatini pasaytiradi".

Shu prinsipga ko'ra yuqoridagi moddada o'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlari hisobga olinmagan. Yuridik tilga qo'yiladigan qisqalik, aniqlik, soddalik talablariga rioya qilinmagan. Aslida shu moddani ma'nosidan kelib chiqqan holda bir nechta gaplarga bo'lib, qisqa va aniq ifodalash mumkin edi. Bunga ona tilimizning imkoniyatlari behad keng.

Qonunlar to'la mukammal bo'lishi uchun bu qonun loyihalari, avvalambor, davlat tilida tayyorlanishi, shu tilda muhokamadan o'tishi, so'ngra lozim bo'lsa, boshqa tillarga tarjima qilinishi zarur. Ana shundagina qonunlar har jihatdan puxta va pishiq tayyorlanadi va amaliyotda ko'zlangan natijalarni beradi. Chunki tarjima, ming mohir mutarjimlar tarjima qilganda ham, baribir tarjima.

Buning yorqin misoli sifatida bosh qomusimiz bo'lgan Konstitutsiyamizning 1992-yil va 2023-yil yangi tahrirdagi variantini keltirish mumkin. Konstitutsiya ilgari rus tilida tayyorlanib, o'zbek tiliga o'girilgan Konstitutsiya va qonunlar-

dan mantiqan farq qilish bilan birga, til va uslub jihatidan ham farq qiladi. Oldingi Konstitutsiya va qonunlarga bir tomonlama yondashilar, ularda iloji boricha ruscha-yevropacha terminlarni ishlatishga harakat qilinardi. Matn o'zbekcha bo'lishidan qat'i nazar, o'zbek tilining grammatik qonun-qoidalariga to'la bo'ysunmagan.

Konstitutsiyamizga esa har tomonlama ijodiy yondashilgan. Konstitutsiyani tuzishda yuridik tilga qo'yiladigan barcha talablarga to'la rioya qilingan. O'zbek tilining ichki imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda matndagi har bir jumla sodda va ravon tuzilgan. Bu esa aniqlikni ta'minlovchi omil bo'lib xizmat qilgan. Birorta ham uzundan uzun, aniq ifodalanmagan o'rinlar uchramaydi. Har bir modda aniq, qisqa, ravon, o'z navbatida, qat'iy ifodalangan. O'zbek tilining grammatik qonun-qoidalariga to'la amal qilingan. Bularning hammasi Konstitutsiyaning davlat tilida tayyorlanishi va shu tilda muhokamadan o'tishining samarasidir.

Shunday qilib, istiqlol O'zbekistonda yuridik tilning taraqqiyoti uchun ham keng yo'l ochib berdi. Yuridik tilning huquqiy asoslari ishlab chiqildi. "O'zbekiston Respublikasi Normativ-huquqiy hujjatlari to'g'risida"gi Qonunda "Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini, shuningdek, ularga ilova qilinadigan axborot-tahliliy materiallarni yuridik-texnik jihatdan rasmiylashtirishning yagona uslubiyoti" ilova qilingan.

Unda qonun loyihasini rasmiylashtirishning asosiy prinsiplari sifatida quyidagilar qayd etilgan:

- yuridik shaklning aniqligi va qat'iyligi;
- tilning ravon va tushunarli bo'lishi;
- munosabatlarning tegishli sohasini huquqiy jihatdan tartibga solishning to'liqligi;
- huquqiy jihatdan tartibga solishning aniqligi;
- sinovdan o'tgan atamalar, tushunchalar va ifodalardan foydalanish;

- normalar ta’rifining mumkin qadar aniqligi va lo’ndaligi;
- huquqiy ko’rsatmalarni bayon etish shakli, tuzilishi va usullarining bir xilligi, yagonaligi;
- qonunchilik texnikasi qoidalariga rioya etilishi.

Qonun tili loyihasi matni haqidagi huquqiy norma O’zbekistonda yuridik tilning huquqiy asoslarini belgilab beradi. Mamlakatimizda qabul qilinayotgan har bir normativ-huquqiy hujjatning tili ana shu talablarga to’la javob berishi lozim.

O’zbekiston Respublikasi ikkinchi chaqiriq Oliy Majlisi tarkibida Normativ-huquqiy terminlar bo’yicha maxsus komissiya tashkil etilib, unga terminlarning barqarorligi nuqtayi nazaridan qonun loyihalarini tahlil etish, yuridik terminlarni takomillashtirish yuzasidan takliflar ishlab chiqish, qonun loyihalarini tili va uslub jihatidan ekspertizadan o’tkazish kabi bir qancha vazifalar yuklatilgan edi.

Bu masalalar bo’yicha mustaqillik yillarida mamlakatimizda F. Bakirov, A.X. Saidov, G’. Abdumajidov, G’. Ahmedov, H. Odilqoriyev, X. Hayitov, Sh. Sodikov, Sh.N. Berdiyarov, R.I. Mirzayev, N. Mahmudov, B. Mamedov, G. G’ulomova, M. Qosimova, Q. Mo’ydinov, P. Nishonov, O.F. Tursunova, E.Sh. Sabirova, J.N. O’rozov, N.A. Jumaniyozova, G’. Sotimov, N. Sharipova, A. Qo’rg’onov, D. Djuzbayeva kabi huquqshunos va tilshunos olimlar tomonidan bir qancha ilmiy tadqiqot ishlari olib borildi, risola va ilmiy maqolalar hamda lug’atlar e’lon qilindi. Lekin shu bilan birgalikda, yuqorida ta’kidlanganidek, bu sohada amaliyotda bir qancha muammolar mavjud. Shundan kelib chiqqan holda qonun va til, qonun tili, qonunchilik uslubi masalalarini yanada chuqur tadqiq etish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Darhaqiqat, o’zbek yuridik tili va yuridik terminlarimizning o’rganilishi haqida gap ketganda bu masalalar bo’yicha huquqshunos olim F. Bakirovning xizmatlarini alohida qayd

etib o'tish maqsadga muvofiq. F. Bakirov 1950-yillarning o'rtalarida, ijtimoiy-siyosiy hayot nihoyatda chigal bir paytda o'zbek yuridik terminlari, ularning shakli va mazmuni, tarixi va ertasi to'g'risida birmuncha ishlarni amalga oshirdi, jumladan, "O'zbek yuridik terminlarining ayrim masalalari" kabi ilmiy maqolalar yozdi va "Yuridik terminlar lug'ati"ni tuzdi.

Istiqloldan so'ng bu mavzuga bag'ishlab huquqshunos va tilshunos olimlar tomonidan bir qancha diqqatga sazovor ilmiy risolalar yaratildi. Bu risolalardan A. Saidov va G. Sarkisyanlarning "Yuridik til va huquqshunos nutqi" nomli risolasi diqqatga sazovor bo'lib, unda milliy o'zbek yuridik tilining ilmiy-nazariy modelini yaratish g'oyasi ilgari suriladi.

Istiqloldan so'ng respublika nashrlarida yuridik til va yuridik terminlarga bag'ishlangan bir qancha ilmiy-ommabop maqolalar ham e'lon qilindi. Jumladan, A. Saidovning "Til siyosatining huquqiy jihatlari", G'. Ahmedov va A. Saidovlarning "Terminologiya – bu juda muhim", G'. Abdumajidov, A. Saidovlarning "Qonun va davlat tili: muammolar va yechimlar", G'.A. Abdumajidovning "Qonun tili o'zbekchalashmoqda", A. Saidov, M.Qosimova, L. Karimovalarning "O'zbek yuridik terminlari muammolari" kabi maqolalari o'zbek yuridik tilini takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbek milliy yuridik tili va terminlarining istiqbollari haqida gap ketganda shuni alohida ta'kidlash lozimki, bugungi kunda milliy yuridik tilimiz amaliyotida mavjud bo'lgan muammolarni lingvistik bilimlarga tayangan holda ko'proq yuridik nuqtayi nazardan o'rganish mamlakatimiz siyosiy-huquqiy hayotida muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda, ayniqsa, yuridik tilning huquq sohalari bo'yicha alohida-alohida o'rganilishiga e'tibor qaratilib, fundamental ilmiy tadqiqot ishlari olib borilishi maqsadga muvofiqdir.

Umuman o'zbek yuridik tili bo'yicha bu ilmiy tadqiqot ishlarini, yaratilgan ilmiy risola va maqolalarni boshqa

davlatlarning qonunlari tilini o'rganish bo'yicha qiyoslaganda o'zbek yuridik tili juda kam o'rganilgan, degan fikrga kelish mumkin. Lozim darajada o'rganilmasligining sabablaridan yana biri yuridik tilning ham yuridik, ham tilshunoslik fanlari doirasiga tegishli murakkab bir ilmiy yo'nalish ekanligidir.

Tadqiqotlar bir vaqtning o'zida ham yuridik, ham lingvistik bilimlarni talab qiladi. Yuridik tilni huquqshunos ham, tilshunos ham o'rganishi mumkin, lekin ularning tadqiqot obyekti turlicha bo'ladi. Huquqshunos qonunlarning huquqiy jihatlariga e'tibor qaratsa, tilshunos esa normativ-huquqiy hujjat matnining leksik-grammatik jihatlarini tahlil etadi.

Agar shu normativ huquqiy hujjat matni bir mutaxassis tomonidan yurislingvistik bilim doirasida o'rganilsa, lingvistik ekspertizadan o'tkazilsa, bunday hujjat yuqori sifatga ega bo'ladi.

Shu nuqtayi nazardan taraqqiy topgan har qanday mamlakatda qonun ijodkorligi ishiga alohida e'tibor bilan yondashiladi. Jumladan, Chexiya Respublikasi qonunlarida til va terminlarni to'g'ri ishlatish masalasi diqqatga sazovordir. 1986-yil aprelda Chexiya hukumati tomonidan maxsus qaror qabul qilinib, unda normativ-huquqiy hujjatlarni aniq va to'g'ri ifodalash, ularda terminlarni to'g'ri ishlatish ta'kidlanadi. Qonun hujjatlarida yuridik terminlar bir xil ishlatilishi zarurligi nuqtayi nazaridan, qonun tayyorlanganidan so'ng taqriz uchun Chexiya Fanlar akademiyasi hamda Slovakiya Fanlar akademiyasining Davlat va huquq instituti qoshidagi atamalar qo'mitasiga jo'natish lozimligi rasman qayd etiladi.

Germaniyada esa huquqshunoslar tomonidan tuzilgan qonun loyihasi Bonn shahridagi Nemis tili oliy jamiyatiga taqdim etiladi va bu yerda tilshunoslar tomonidan ko'rib chiqiladi. Tilshunoslar loyiq deb topsagina, qonun amalga kiritiladi. Bundan tashqari, Nemis tili oliy jamiyati tomonidan (Ichki ishlar vazirligi bilan kelishgan holda) qonun va boshqa

normativ-huquqiy hujjatlarning tili bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Fransiyada ham yuridik tilga alohida e'tibor bilan yondashiladi. 1972-yil yanvarda Fransiya Bosh vaziri tomonidan 72-19-sonli dekret qabul qilingan bo'lib, Fransuz atamalar qo'mitasini tuzish ta'kidlanadi. Qo'mitaning asosiy vazifasi fransuz tili lug'ati tarkibidagi kamchiliklarni aniqlash, yangi terminlarni ishlab chiqish, boshqa tillardan noo'rin o'zlashgan so'zlarni almashtirishdan iboratligi ta'kidlanadi. Ishlab chiqilgan terminlar vazir tomonidan tasdiqlanadi. Qonun hujjatlarida esa faqat tasdiqlangan terminlarga ishlatilishi lozimligi qayd etiladi.

Shveysariyada esa qonun hujjatlari ustida huquqshunoslar bilan bir qatorda tilshunos olimlar ham ish olib borishadi. Bir guruh shveysariyalik olimlar tomonidan yozilgan "Shveysariya federal boshqaruvida qonunlarni tahrir etish" nomli maqolada qayd qilinishicha, qonunlarni yaratish va ularni tahrir etish ishlari uchun maxsus komissiya tashkil etilgan. Bu komissiyaga turli idoralardan har xil soha mutaxassislari jalb qilingan, jumladan, komissiya tarkibiga Federal kanselyariya xizmatining markaziy lingvistik va tarjimashunoslik vakillari, Adliya vazirligining huquq ijodkorligi bosh vakili va boshqa vakolatli mutaxassislar kiritilgan. Adliya vazirligining til xizmati xodimlariga alohida talablar qo'yiladi. Qonun ijodkorligi faoliyatida qatnashayotgan tilshunoslardan ma'lum ma'noda yuridik fanlardan xabardor bo'lish, huquqshunoslardan esa lingvistik bilimlarni o'zlashtirish talab qilinadi. Bu borada Turkiya Respublikasida ham o'ziga xos ijobiy tajribalar mavjud.

Yuridik til va uning istiqbollari haqida gap ketganda, oliy ta'limda yuridik kadrlar tayyorlash va ularning til tayyorgarligiga alohida e'tibor qaratish lozim. Chunki yuristning ish faoliyati asosan so'z, til va nutq bilan chambarchas bog'liq. U yuridik til va uning o'ziga xususiyatlarini mukammal egallagan

bo'lishi va shunga asoslangan holda ish yuritishi maqsadga muvofiq.

Shu nuqtayi nazardan rivojlangan xorijiy mamlakatlarning ta'lim tizimida bo'lajak huquqshunos kadrlarning til tayyorgarligiga alohida e'tibor qaratiladi. Hatto miloddan oldingi 388-yilda Platon akademiyasida shaxsning har jihatdan erkin kamol topishi uchun notiqlik san'ati, sudda nutq so'zlash, qonunlarni tayyorlash haqidagi ilmlar bilan muntazam shug'ullangan.

Shuningdek, 1918-yilgacha Yevropaning mashhur Nyurnberg (1526) va Strasburg (1538) gimnaziyalarida 12 yillik ta'limda o'quv jarayonining 55 foiz vaqti o'quvchilarning til tayyorgarligiga ajratilgan va bu hozir ham ayrim mamlakatlarning ta'lim tizimida saqlanib qolgan.

Hozirda AQShning Chikago va Illinoys universitetlarining yuridik fakultetlarida ta'lim oluvchi har bir talaba 45 ta fan (nutq o'rganishga kirish, yozma nutq, ommaviy muomala nutqi, siyosiy nutq, polemika asoslari, sud notiqligi kabilar)dan iborat sikl – "Nutq maktabi" deb nomlangan kursni o'qishlari lozim. Yuridik diplomni olish uchun "Nutq maktabi" siklidan 6 fanni topshirish majburiy qilib belgilangan. Angliyada ham yuristlarning til tayyorgarligi xuddi shu tarzda amalga oshiriladi.

Shvetsiyada esa davlat tili fransuz va nemis tillari bo'lgani uchun bo'lajak huquqshunoslarga yuridik nutq fani uch yil davomida fransuz va nemis tillarida (ikkala tilda umummajburiy holatda) o'rgatiladi. Amsterdam universitetining huquqshunos talabalari golland, ingliz, fransuz, nemis tillari bo'yicha imtihon topshiradilar va ijtimoiy nutqiy aloqa, sudda nutq so'zlash va haqiqat muammolari, bayonnomalar (protokollar) tahlili kabi nutqni rivojlantirishga qaratilgan fanlardan tahsil oladilar.

Shuningdek, Rossiyaning Irkutsk, Krasnoyarsk, Perm, Yekaterinburg, Saratov, Saransk, Samara, Qozon kabi shaharlarining oliy o'quv yurtlarida huquqshunos kadrlarning til tayyorgarligiga

alohida e'tibor qaratilib, talabalarga yuridik til va yuridik nutq bilan bog'liq xilma xil fanlar o'rgatilmoqda. Jumladan, Qozon davlat universitetining yuridik fakultetida 1993-yildan Yurisprudensiya da so'z san'ati o'quv kursi joriy etilgan.

Huquqshunoslikda yuridik til va yuridik nutqni takomillashtirish shunday murakkab jarayonki, bu sohada uzoq ke-lajakka mo'ljallangan istiqbolli strategik yo'nalishlarni, uning ilmiy-nazariy metodologik asosini belgilamasdan turib, ularni hal etib bo'lmaydi.

3-§. Yuridik til va uning yurislingvistik belgilari

Barcha kishilar bir-biri bilan til orqali muomalada bo'lgani singari huquq ham o'z hukmini til vositasida kishilar ongiga yetkazadi, jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi.

Har qanday mamlakatda ma'lum bir til davlat tili qilib belgilanadi, davlatning butun faoliyati mana shu davlat tilida olib boriladi, shu jumladan, davlat qonunlari ham dastlab shu tilda qabul qilinib, zarurat bo'lsa, o'zga tillarga tarjima qilinadi. Yuridik til davlat tilining fonetik, leksik, grammatik jihatdan ma'lum bir normaga solingan yozma adabiy tili asosida ish ko'radi.

“Yuridik til” termini alohida bir millat tili tushunchasini anglatmaydi. “Yuridik til” termini shu ma'nodaki, unda huquqshunosning o'z fikrini va huquqiy normalarni ifodalashda til vositalari majmuidan qanday foydalanishi tushuniladi. U milliy adabiy tilning ajralmas bir tarkibiy qismi hisoblanadi.

Til jamiyatdagi hamma masalalar bo'yicha insonlarning o'zaro muomala vositasi bo'lsa, yuridik til esa uning muhim bir tarkibiy qismi sifatida ijtimoiy hayotning huquq va qonun ish ko'radigan sohasiga taalluqlidir.

Ayrim ilmiy adabiyotlarda tor doiraga mo'ljallangan va tor sohaga xizmat qiladigan ixtisoslashgan til haqida gap boradi,

masalan, hozirgi zamon fizika-atom tili yoki matematik til. Bu soha tor doiradagi kishilarga tushunarli bo'lgan lug'at zaxirasiga ega. Uni hamma ham tushunavermaydi. Shuning uchun bu sohaga xizmat qiluvchi tilni ixtisoslashgan til deb atash mumkindir, lekin yuridik tilni ixtisoslashgan til deb bo'lmaydi, chunki huquq ijtimoiy hayotning hamma sohasiga tegishli bo'ladi. U barcha insonlarga (tor doiradagi maxsus bir soha kishilariga emas) xizmat qiladi. U ko'proq yuridik terminlar asosida ish ko'rsa-da, uning lug'at tarkibida umumiste'moldagi so'zlar asosiy o'rin tutadi.

Bundan tashqari, yuridik terminlar boshqa soha terminlariga nisbatan xalqqa yaqin bo'ladi. Masalan, matematika, tibbiyot, fizika sohalarining terminlarini hamma ham tushunavermaydi, lekin kishilar kundalik faoliyatida har soat va minutda huquqqa, qonunga duch kelganligi tufayli yuridik terminlar keng om-maga tushunarli bo'ladi. Shu nuqtayi nazardan yuridik tilni mil-liy adabiy tilning bir tarkibiy qismi sifatida baholamoq kerak.

Ilmiy adabiyotlarda yuridik til, xususan, qonun tili tushunchasiga turlicha sharh beriladi. Huquqshunos olim T. Gizberta-Strudniskiy "Yuridik til mavjudmi?" maqolasida tilning ma'lum bir hudud bo'yicha dialekt va shevalarga bo'linishi masalasini hal etayotib, tilning ma'lum bir sohalar bo'yicha qo'llanishi haqida to'xtaladi va "yuridik til" tushunchasini sof lingvistik nuqtayi nazardan tushunmaslikni ta'kidlaydi.

Bu fikrga ko'pgina huquqshunoslar qarshi fikr bildiradilar. Ayrim mualliflar esa shunday yozadilar: "Qonunchilik tili davlat hokimiyatining rasmiy tili, bu til orqali davlat o'z fuqarolari bilan "gaplashadi". Polshalik huquqshunos Bronislav Vrublevskiy esa qonun tili bilan birgalikda yuridik tilning ham mavjudligini alohida ta'kidlaydi.

Bu bahsga o'zbekistonlik huquqshunos olimlar A.X. Saidov va T.P. Sarkisyanslar aniqlik kiritib, shunday yozadilar: "Yuridik

til bir qancha kenja sistemasiga ega: yuridik til yoki davlat yuridik tili, ilmiy yuridik til, sud tili, huquqshunos-muallim tili, publitsist-yurist tili, prokuror tili, advokat tili va boshqalardir. Yuridik tilning mazkur barcha turlari umumiy asosga ega va bir xil toifaga mansub bo'lsa ham, baribir bir-biridan mazmunan farq qiladi. Masalan, publitsist tili yoki advokat tili ko'plab adabiy obrazlar, istioralar, qiyoslashlar, misollar va boshqalardan foydalangani tufayli katta hissiyot va rang-barangligi bilan ajralib turadi. Sudya, huquqshunos-olim yoki qonun chiqaruvchilarning tillari esa boshqacha xarakterga ega bo'ladi. Bular orasida qonun chiqaruvchilar tili rasmiy davlat yuridik tili hisoblanganligi uchun alohida o'rin egallaydi. Haqiqatan ham qonun tili yuridik tilning o'zagi, tub "mag'zi" hisoblanadi va yuridik tilning barcha ko'rinishlari uchun eng muhim asos bo'lib xizmat qiladi.

Yuridik til – birinchi navbatda, davlatning o'z fuqarolari bilan "gaplashadigan" tili. U yuridik til orqali o'z amrini insonlarga yetkazadi.

Yuridik til uchun eng muhimi biror xatti-harakatni taqiqlash yoki mumkinligini bildirish, fuqarolarning huquq va burchlarini belgilashdir. Sodda qilib aytganda, yuridik til fuqarolarning o'z xatti-harakatlarini va yurish-turishlarini qonuniy asosda yuritishlari uchun davlat va fuqarolar o'rtasida vosita vazifasini o'taydi.

Yuridik til kishilarning xulq-atvorini boshqaradigan vosita bo'lib, badiiy va publitsistik nutqlar singari kishilarning his-tuyg'ulariga emas, balki aql-idrokiga murojaat etadi. Badiiy, publitsistik matnlarni yozuvchi o'zi istagancha tuzishi mumkin. Badiiy nutqning oldiga qo'yiladigan vazifa hayotni badiiylashtirib, umumlashtirib ifodalashdan iborat. Buning uchun yozuvchi o'zi xohlagan tarzda voqealarni aks ettirishi, turli so'z, ibora, maqola, matal va topishmoqlarni ishlatishi, turli ma'no tovlanishlaridan – o'xshatish, metafora, sinekdoxa, litota, allegoriya, jonlantirish, giperbola va so'z o'yinlaridan foydalanishi mumkin. Yuridik til esa nutqning turli

ko'rinishlaridan tubdan farq qiladi. U insonning his-tuyg'ulari, ichki kechinmalari, ruhiy holatini aks ettirmaydi, ilmiy tushunchalarni ifodalamaydi.

Huquqshunos olim A.S. Pigolkin yuridik til tushunchasiga sharh berayotib, "Qonunchilik matni (tili) voqea-hodisalarni, fakt va ilmiy tushunchalarni, insonlarning hissiyotlarini ifodalamaydi. U faqatgina bir kishiga nisbatan voqelikni aks ettirmaydi. U asoslamaydi, tushuntirmaydi, ishontirmaydi, balki huquq subyektlarining ma'lum bir xulq-atvorini boshqaradi, umummajburiy talablarni aks ettiradi", – deb yozadi.

Professor D.A. Kerimov A.S. Pigolkinning bu fikrini ma'qullab shunday yozadi: "Qonun tili qahramonning his-hayajoni, ichki kechinmalarini, orzu-umidlari va hissiyotlarini ifodalovchi hamda obraz yaratuvchi badiiy uslub emas. U izoh beruvchi, ishontiruvchi, asoslovchi va o'z navbatida, fan yutuqlarini ifodalovchi usul ham emas. U belgilangan qoida va ko'rsatmalarni ifodalash usulidir".

Yuridik til adabiy tilning muhim funksional uslubi sifatida o'ziga xos bir qancha xususiyatlarga ega. Shunday xususiyatlardan biri huquqshunos fikrining tashqi ko'rinishi jihatidan rasmiy xarakterga ega bo'lishidir.

Yuridik til – birinchi navbatda, davlat tomonidan qabul qilingan rasmiy hujjatning tili. U ayrim shaxslarning xohish-istaklarini ifodalamasdan, balki shu jamiyatdagi barcha fuqarolarning orzu, niyat va intilishlarini aks ettiradi. Qonunni ayrim shaxslar tomonidan o'zgartirib bo'lmagani singari yuridik tilni ham o'zboshimchalik bilan o'zgartirib bo'lmaydi. U davlatning amri asosida ish ko'radi. Odat tusiga aylangan va oldindan mavjud bo'lgan uslub, til shakllari, leksik-grammatik qoliplar asosida ish ko'radi.

Shunga ko'ra, yuridik til, birinchi navbatda, rasmiylik, xolislik (neytrallik) belgilariga ega bo'ladi.

Qonun – davlat tomonidan qabul qilingan rasmiy hujjat. Uning amrini shu hududda, jamiyatda yashovchi fuqaro, kim bo'lishidan qat'i nazar, bajarishi, unga amal qilishi shart. Unda ifodalangan huquqiy normalar taxmin, istak, yoki gumon deb emas, balki bajarilishi shart bo'lgan huquqiy norma deb qabul qilinadi. Uning amri hamma fuqarolarning xohish-irodasidan ustun turadi.

Shunga ko'ra, qonunda qat'iylik belgisi kuchli bo'ladi. Buni qonunning har bir moddasida kuzatish mumkin. Masalan:

O'zbekiston Respublikasida O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlarining ustunligi so'zsiz tan olinadi (O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, 15-m.).

Hech qaysi mafkura davlat mafkurasi sifatida o'rnatilishi mumkin emas (O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, 12-m.).

O'zbekiston Respublikasining butun hududida yagona fuqarolik o'rnatiladi (O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, 22-m.).

Matndan ko'rinadiki, bu huquqiy normalar o'ta qat'iy ifodalangan. Ayniqsa, bu moddalardagi *“so'zsiz”, “hech qaysi”, “yagona fuqarolik”* so'zlari huquqiy normalarning qat'iyligini yanada oshirgan.

Bu o'rinda shu narsani alohida ta'kidlash lozimki, qat'iylik nisbiy tushuncha bo'lib, u ba'zi qonunlarda o'ta kuchli, ayrimlarida esa sal bo'lsa-da kuchsizroq bo'lishi mumkin. Bu jihatdan Konstitutsiya o'ta qat'iy ifodalanish xususiyatiga ega bo'ladi. Buni bosh qomusimiz – Konstitutsiyaning har bir moddasida kuzatish mumkin. Huquqiy normalarning qat'iy ifodalanishi qonunshunoslikda ijobiy holat hisoblanadi.

Yuridik til ma'lum bir toifadagi ayrim kishilargagina emas, shu jamiyatdagi barcha shaxslarga taalluqli bo'ladi, ular kundalik faoliyati davomida ana shu qonunlarga amal qilib yashaydilar. Shuning uchun barcha shaxslar davlat qonunlari

bilan tanishganlarida qonundagi har bir moddani, har bir satrni bir xil tushunishlari kerak, aks holda, har kim o'zicha tushunadigan bo'lsa, bu turli nojo'ya harakatlarga, og'ir oqibatlariga olib kelishi, huquqbuzarlik va jinoyatchilikning sodir etilishiga keng yo'l ochishi mumkin. Bunday salbiy holatlarga yo'l qo'ymaslik uchun qonunda ifodalanayotgan huquqiy normalar nihoyatda aniq va ravon tuzilishi lozim.

Badiiy matnni, masalan, yuz nafar kitobxon o'qisa, har kim o'zicha tushunishi, turlicha, sharhlashi mumkin yoki bir shaxs badiiy matnni bir necha marta o'qib, har o'qiganda turli ma'nolarni "kashf" etishi mumkin. Lekin qonun matnini barcha fuqarolar bir xil tushunishi yoki uni bir shaxs takror-takror o'qiganda ham faqat va faqat bir huquqiy ma'noni anglashi lozim. Busiz qonun o'z kuchini yo'qotadi. Buni yuridik til bilan shug'ullanuvchi huquqshunoslar yuridik tilga qo'yiladigan eng muhim va asosiy talab deb biladilar.

Bu o'rinda shuni alohida ta'kidlash lozimki, yuridik tilning aniqligi yuzasidan g'arb huquqshunos olimlari o'rtasida xilma-xil fikrlar mavjud. Shunisi qiziqki, ko'pchilik huquqshunos olimlar yuridik tilning aniq bo'lish prinsipini yoqlamaydilar. Ular taraqqiyot yuqori cho'qqilarga erishib, inson ongi yuksalgan hozirgi paytda yuridik til mavhum va murakkab bo'lishini tabiiy deb biladilar. Jumladan, nemis huquqshunos olimi A. Shtisner: "Qonunning aniq ifodalanishi mamlakat fuqarolari ongining rivojlanish darajasi pastligidan darak beradi", – deb yozadi.

Bu fikrni G'arb qonunchilik texnikasi bo'yicha ko'zga ko'ringan huquqshunos olim V. Gedeman ham ma'qullab: "Qonunning aniqligi bilan bog'liq muammoni hal qilib bo'lmaydi. Qonun o'ta murakkab hayotiy voqealarni tartibga soladi. Agar qonun har bir hayotiy voqeaga moslab yozilsa, u o'z ichki mazmunini yo'qotadi hamda uning normalari o'rtasida qarama-qarshiliklarni keltirib chiqaradi", – deb yozadi.

Bunday fikrlarga nemis huquqshunos olimi Garald Kindermann qarshi fikr bildirib, qonunlar tushunarli bo'lishi lozimligini ta'kidlagan holda shuni ham qayd etadiki, bu qonunlarning aniqligi bilan ziddiyatga sabab bo'ladi. Baribir qonunlarning aniq bo'lishini eng muhim talab deb biladi.

Yuridik tilning aniq bo'lish prinsipini rossiyalik huquqshunos olimlar qo'llab-quvvatlashadi. Professor D.A. Kerimov: "Qonun ijodkorligi faoliyatining vazifasi shundan iboratki, qonunlarni mumkin qadar aniq va tushunarli tuzishdan iborat. Chunki qonun faqat sudyalari va davlat amaldorlari uchun yaratilmaydi. U barcha fuqarolar uchun tegishli bo'ladi", – deb yozadi.

"Qonunning noaniq tuzilishi qonuniylikka zarar yetkazuvchi, huquqbuzarlik va jinoyatchilik keltirib chiqaruvchi asosiy manbadir. Noaniq qonun qonun emas, u huquqning vazifalarini chalkashtirishga sabab bo'ladi. Qonunning aniqligi faqat qonunchilik uslubining talabi emas, balki qonun mohiyatining eng birlamchi shartidir", – deb ta'kidlaydi Ushakov.

Akademik L.V. Shcherba bu haqda shunday yozadi: "Yuridik til birinchi navbatda aniqlikni, qandaydir chalkashliklarga yo'l qo'ymaslikni talab qiladi. Manfaatdor shaxs huquqiy normalarni tezlikda tushunishi va o'zlashtirishi, yengilgina qabul qilishi shart".

Umuman yuridik tilning aniqligi qonuniylikni mustahkamlashga, ijtimoiy hayotning barcha sohalarida huquqiy normalarni aniq qo'llashga ta'sir etib, siyosiy-huquqiy ahamiyatga ega.

Yuridik tilning aniq bo'lishi huquqiy davlat qurishning, qonunchilik obro'-e'tiborini oshirishning hamda fuqarolar ongida qonuniylikka rioya etish hislarini shakllantirishning bosh omilidir. Qonunni amaliyotda qo'llash samaradorligi ko'p jihatdan yuridik tilning aniqligi, uning g'oyaviy-axloqiy ta'sir etish kuchi, fuqarolar ko'nglini topishi, tushunarli bo'lishi, ular manfaatlarini ko'zlashida ham katta ahamiyatga ega.

Shunday qilib, yuridik tilning eng muhim belgilaridan biri o'ta (maksimal) aniqlikdir.

Yuridik tilda aniqlikni ta'minlash uchun, birinchi navbatda, qonun yozilayotgan tilning ma'lum bir ilmiy qonun-qoidalariga to'la bo'ysundiriladi. Bundan tashqari, yuridik tilda shevaga xos so'zlarni, eskirgan so'zlar – istorizm yoki arxaizmlarni, shuningdek, xalq tiliga hali unchalik singmagan yangi so'zlarni (neologizmlarni) qo'llamaslik kerak, unda sodda va tushunarli terminlarni qo'llash, hammaga ma'lum va tushunarli bo'lgan leksik-grammatik qoliplardan foydalanish lozim.

Ayniqsa, qonun murakkab, uzundan uzoq grammatik qoliplar bilan berilmasligi zarur. Gaplar iloji boricha qisqa, lo'nda tuzilishi kerak. Shuning uchun qonun matnida til vositalaridan imkon qadar tejab foydalanishga, fikrni sodda gaplar asosida berishga, qo'shma va murakkab jummalarni ko'p ishlatmaslikka harakat qilinadi. Chunki ortiqcha so'zlar, so'zlarni o'z o'rnida ishlata bilmaslik ifodalanayotgan huquqiy normani tushunishni qiyinlashtiradi.

Shu bois ham yuridik tilning eng muhim belgilaridan yana biri qisqalikdir.

Qonun chiqaruvchi qonun matnini tuzar ekan, o'z fikrini mantiqiy asosda, aniqrog'i, mantiqiy ketma-ketlik asosida qurishga harakat qiladi. Chunki fikrlarning mantiqiy jihatdan bog'lanishi nafaqat yuridik tilda, balki umuman butun insoniyat ijodiy faoliyatida muhim o'rin tutadi.

Demak, yuridik tilning asosiy belgilaridan yana biri fikrlarning mantiqiy bog'liqligi va izchilligidir.

Yuridik matn kishilarga nima qilish to'g'ri, nima noto'g'ri ekanini qonuniy asos bilan ko'rsatib beradi. Sodda qilib aytganda, qonun qandaydir tushunchani faqatgina sharhlab yoki tasdiqlamasdan, balki nima qilish lozimligini ham ko'rsatadi.

Shunga ko'ra, yuridik til uchun turg'un holat emas, yo'llovchilik (dinamiklik) xususiyati xosdir.

Yuridik tilning muhim belgilaridan yana biri uning qoliplashganlik (shablon) xarakterga ega bo'lishidir.

U yoki bu huquqiy tushunchalar qo'llanaverib qoliplashib qoladi. Masalan, *O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi... moddasining birinchi qismiga muvofiq...; Ma'muriy javobgarlik kodeksining... - moddasi bo'yicha javobgarlikka tortiladi* kabi qoliplashgan lisoniy tizimlarni misol sifatida keltirish mumkin.

Yuridik tilning ma'lum bir qoliplashishi uning ijobiy jihatidir. Chunki yuridik tilni ma'lum bir jumla, so'z birikmalari asosida shakllantirish huquqiy normani yoki huquqiy tushunchaning osonlik bilan tushunilishiga, fuqarolar tomonidan tez qabul qilinishiga, qonun ularning ongiga tez singishiga sabab bo'ladi. Shuning uchun yuridik tilni ma'lum bir jumlarlar asosida qoliplashtirish lozim.

Huquqiy normalarni bayon etishda iloji boricha shunday qoliplardan keng foydalanish zarur. Bunda shu narsani alohida ta'kidlash lozimki, bu qoliplar xalq manfaatini ko'zlab mumkin qadar qisqa va aniq tuzilishi lozim. Qonunni tuzishda shu qoliplarni buzmaslikka, ularni yagona shaklda ishlatishga amal qilish kerak.

Yuridik til, birinchi navbatda, rasmiylik, neytrallik, qat'iylilik, aniqlik, qisqalik, mantiqiy izchillik; yo'llovchilik (dinamiklik), qoliplashganlik yurislingvistik belgilariga ega.

Darhaqiqat, yuridik til bir vaqtning o'zida o'z-o'zidan paydo bo'ladigan narsa emas. U umumadabiy til asosida ish ko'rsa-da, uning barcha xususiyatlarini qamrab olmaydi. U lisoniy tizimlar asosida yillar davomida rivojlanib, sayqallashib, yuksalib boradi. Uning har doim talabga javob berishi uchun huquqning o'zgarishi, rivojlanishi bilan birga yuridik til ham o'rganilib, ish bermayotgan, huquq rivojlanishiga to'sqinlik qilayotgan ayrim lisoniy birliklar olib

tashlanishi, yangilanib, to'ldirib borilishi, huquqiy normalarni yanada aniqroq ifodalash uchun ayrim leksik-grammatik birliklar ijod etilishi zarur. Huquqshunoslikning o'zi rivojlansa-yu, lekin uni ifoda etuvchi til birliklari bu talabga javob bera olmasa, bu, o'z navbatida, huquqning rivojlanishiga salbiy ta'sir etadi.

Mavzuga oid kazuslar

Yuridik tilning ma'lum bir darajada qoliplashishi bu uning ijobiy jihatidir. Chunki yuridik tilni aniq bir jumla, so'z birikmalari asosida shakllantirish huquqiy normani yoki huquqiy tushunchaning osonlik bilan tushunilishiga, fuqarolar tomonidan tez qabul qilinishiga, ular ongiga bu qonunning tez singishiga sabab bo'ladi. Shuning uchun yuridik tilni ma'lum bir jumlarlar asosida qoliplashtirish lozim.

Sizning bu fikrga munosabatingiz qanday? Uni qanchalik darajada to'g'ri deb hisoblaysiz?

Yuridik jumalarni grammatik jihatdan bir xil qolipda berish normativ-huquqiy hujjatlarning oddiy fuqarolar uchun zerikarli bo'lishiga olib kelmaydimi? Ularda shu hujjatga nisbatan sovuqqonlik hissini uyg'otmaydimi?

Fikringizni aniq uchta faktik dalillar asosida isbotlang.

Til jamiyatdagi insonlarning o'zaro muomala vositasi bo'lsa, yuridik til esa uning muhim bir tarkibiy qismi sifatida ...

Mazkur fikrni davom ettiring va yuridik tilning asosiy vazifasi nimalardan iborat ekanligi yuzasidan faktik misollar keltiring.

Bunda "yuridik til" va "yuridik nutq" tushunchalarining farqi va o'ziga xos xususiyatlariga alohida e'tibor qarating.

Mavzuga oid testlar

1. Yuridik tilning yurislingvistik belgisini aniqlang!

- A) hissiy bo'yoqdorlik
- B) qat'iylik
- C) ilmiylik
- D) barcha javoblar to'g'ri

2. Yuridik til haqidagi fikrlar qachon yuzaga kelgan?

- A) antik davrda
- B) huquq va huquq haqidagi ta'limotlarning paydo bo'lishi bilan birga
- C) birinchi uyg'onish davrida
- D) XX asrda

3. Nuqtalar o'rniga to'g'ri javobni qo'ying. "Yuridik til" termini millat tili tushunchasini ...

- A) ifodalaydi
- B) anglatmaydi
- C) aks ettiradi
- D) barcha javoblar to'g'ri

4. Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini, shuningdek, ularga ilova qilinadigan axborot-tahliliy materiallarni yuridik-texnik jihatdan rasmiylashtirishning yagona uslubi-yotida qonun loyihasini rasmiylashtirishning asosiy prinsiplari sifatida nimalar belgilangan?

A) yuridik shaklning aniqligi va qat'iyligi; tilning ravon va tushunarli bo'lishi

B) munosabatlarning tegishli sohasini huquqiy jihatdan tartibga solishning to'liqligi; huquqiy jihatdan tartibga solishning aniqligi

C) sinovdan o'tgan atamalar, tushunchalar va ifodalardan foydalanish; normalar ta'rifining mumkin qadar aniqligi va

lo'ndaligi; huquqiy ko'rsatmalarni bayon etish shakli, tuzilishi va usullarining bir xilligi, yagonaligi

D) barcha javoblar to'g'ri

5. Yuridik til uchun eng muhimi nima?

A) biror xatti-harakatni taqiqlash yoki mumkinligini bildirish

B) fuqarolarning huquq va burchlarini belgilash

C) fuqarolar o'z xatti-harakatlarini va yurish-turishlarini qonuniy asosda yuritishlari uchun davlat va fuqarolar o'rtasida vosita vazifasini o'tash

D) barcha javoblar to'g'ri.

6. Shveysariyada qonun hujjatlari ustida huquqshunoslar bilan bir qatorda kimlar ish olib borishadi?

A) o'qituvchilar

B) tilshunos olimlar

C) shoir va yozuvchilar

D) ziyolilar

7. Yuridik til, birinchi navbatda, fuqarolarning qaysi jihatlariga ta'sir ko'rsatadi?

A) his-tuyg'ulariga

B) aql-idrokiga

C) hissiyotlariga

D) qalbiga

8. Qaysi huquqshunos olim qonun tili bilan birgalikda yuridik tilning ham mavjudligini alohida ta'kidlaydi?

A) Bronislav Vrublevskiy

B) A.X. Saidov

C) Monteskye

D) L.V. Shcherba

IV MAVZU. YURIDIK TIL – YURIDIK TEXNIKA VA QONUNCHILIK TEXNIKASINING OBYEKTI SIFATIDA

1-§. Yuridik texnika va qonunchilik texnikasi

Har qanday davlat faoliyatida normativ-huquqiy hujjatlar ijodkorligi jarayoni muhim ahamiyat kasb etadi. U butun mamlakat aholisining xohish-irodasini ifoda etib, ularning orzu-umidlari, intilishlari, ma'naviy va milliy ruhiyatini qonunlarda aks ettiradi.

Qonunlar shu jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy munosabatlarni tartibga soladi. Fuqarolik jamiyati a'zolarining huquq va majburiyatlarini belgilab, ularni to'g'ri va halol yashashga undaydi, ularga nima qilish to'g'ri, nima man etilishini, ruxsat etilmagan yoki g'ayriqonuniy xatti-harakatni sodir etsa, qanday jazo belgilanishni ko'rsatadi, sodir etilgan va etilishi mumkin bo'lgan xatti-harakatlarning ijtimoiy xavfli tomonlarini tushuntiradi. Mamlakat hududida adolatni, huquqiy tartibotni ta'minlaydi, jinoyatchilik va huquqbuzarlikning oldini oladi.

Shu bois normativ huquqiy hujjatlar jamiyatda umumijtimoiy munosabatlarni tartibga solishning, tartib-intizomni, huquqiy tartibotni ta'minlashning yagona vositasi hisoblanadi.

Binobarin, davlat normativ-huquqiy hujjatlar orqali o'z amrini shu jamiyatdagi barcha fuqarolarga yetkazadi, o'z faoliyatiga rasmiy tus beradi, xalqning irodasini, ruhiyatini, ijtimoiy ongi va madaniyatini, orzu va intilishlarni umumlashtirgan holda qonunlarda aks ettiradi. "Qonunlarning eng asosiy ijtimoiy vazifasi jamiyatda tartib, intizom va barqarorlikni ta'minlashdan iborat. Aslida qonun ijtimoiy tajribaning mujassamlashgan ifodasi, qayta-qayta takrorlanish oqibatida hayotdan o'rin olgan va umume'tirof etilgan ijtimoiy munosabatlarning huquqiy qoidalarda aks ettirilganligidir.

Qonun chiqaruvchining maqsadi esa samarali qonunlar vositasida ijtimoiy munosabatlarning davlat va jamiyat manfaati nuqtayi nazaridan muhimlik darajasini belgilash va tartibga solishdan iborat”¹⁰.

Har bir mamlakatdagi normativ-huquqiy hujjatlar shu davlat huquqiy tizimining yadrosi – “mag’zi”ni, asosini tashkil qiladi. Shunga ko’ra, “Qonun jamiyat va davlat qurilishining asosi, xalq donoligining oliy ifodasi, mamlakatda tartib-intizomni ta’minlovchi yagona kuchdir. Insonning so’z va vijdon erkinligi, turli mitinglar o’tkazish kabi huquqlari mavjud. Bu huquq va erkinliklarni amalga oshirishning kafolati faqat va faqat qonundir”¹¹.

Binobarin, har qanday normativ-huquqiy hujjat huquqiy ijodkorlik natijasi, mahsulidir. Huquqiy ijodkorlik, o’z navbatida, ko’p qirrali murakkab ijtimoiy hodisadir, u davlat faoliyatida huquqni shakllantirish va rivojlantirishning yagona vositasi bo’lib, uning natijasida davlat amri huquqiy norma tusini oladi.

Huquqiy ijodkorlik yuridik texnika va qonun ijodkorligi natijasida shakllantiriladi. U huquqshunosdan nafaqat huquqiy bilimlarni, balki yuridik texnika va qonunchilik sohasi bo’yicha maxsus bilim, malaka va ko’nikmalarni egallashni, qonun ifoda usulining munosib shakllarini o’ylab topishni taqozo qiladi.

Shunga ko’ra yuridik va normativ-huquqiy hujjatlarni yaratish barcha ijodiy faoliyat singari chuqur va maxsus jarayon hisoblanadi. Qonun qabul qilish juda katta kuch talab etadigan qonun ijodkorligi faoliyatining so’nggi bosqichidir. Ayrim kodekslar, qonunlar bilan yuzaki tanishgan, sohadan bexabar kishiga hammasi juda oddiy tuyilishi, bunday bayon har bir kishining qo’lidan keladigandek ko’rinishi mumkin. Lekin aslida unday emas. Taqiqlar, ko’rsatmalarni

¹⁰ Odilqoriyev H.T. O’zbekiston Respublikasida qonun chiqarish jarayoni. – T.: O’zbekiston, 1995. B. 29-30.

¹¹ Уразаев Ш.З. Власть и закон. – Т.: Фан, 1992. С. 46.

va talablarni qonunda barchaga tushunarli bayon etish qonun tayyorlovchilardan uzoq vaqt va ko'p mehnat talab qiladi. "Qonunlarni yaratish, – deb yozadi huquqshunos olim D.A. Kerimov, – o'ta ixtisoslashgan ijod turi bo'lib, barcha ijodiy jarayon singari o'ziga o'ta jiddiy mas'uliyat bilan yondashishni, yillar davomida to'plangan ma'lum bir bilimlarni va ulardan ustalik bilan foydalanishni taqozo qiladi".

Yuridik hujjat tuzish va qonunchilik sohasi bilan bog'liq bilimlar butun dunyo huquqshunoslik nazariyasi va amaliyotida "yuridik texnika" va "qonunchilik texnikasi" nomlarini olgan.

"Yuridik texnika" tushunchasini XIX asrda nemis huquqshunos olimi Rudolf fon Iering ilk marta qo'llagan bo'lib, "Rivojlanishning turli bosqichlarida Rim huquqining ruhi" nomli asarida uning mazmun-mohiyatini ochib bergan. XX asrda yuridik texnika fani bo'yicha dunyo olimlari bir qancha tadqiqot ishlari olib borgan. Jumladan, D.A. Kerimov, A.S. Pigolkin, S.S. Alekseyev, F.F. Ushakov, V.M. Savitskiy, T.V. Gubayeva, N.A. Vlasenko, N.D. Golev kabi rossiyalik olimlar, A. Akilov, M.A. Axmedshayeva, Sh. Berdiyorov, I.V. Kudryavsev, X.T. Mamatov, Q. Mo'ydinov, M.K. Najimov, H. Odilqoriyev, A.X. Saidov, Sh. Saydullayev, Sh. Sodikov, Sh. Fayziyev, X. Hayitov, G. G'ulomova, O. Shodiqulov, I. Tulteyev kabi o'zbekistonlik olimlar tomonidan ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan, darslik va o'quv qo'llanmalar yozilgan.

"Yuridik texnika" tushunchasining ma'nosini to'la tushunish uchun uning etimologik jihatiga alohida e'tibor berish zarur. "*Yuridik*" so'zi lotincha "*juridicus*" so'zidan olingan bo'lib, *huquqqa oid, huquqshunoslikka oid, huquqiy* degan ma'nolarni beradi. "*Texnika*" so'zi esa yunoncha "*texnike*" so'zidan olingan va o'zbek tilida uch ma'noni ifodalaydi: 1) jamiyatning inson faoliyatidagi ishlab chiqarish jarayonlarini amalga oshiruvchi va noishlab chiqarish ehtiyojlari uchun xizmat qiluvchi

vositalar yig'indisi; 2) ishlab chiqarishning biror sohasida qo'llanadigan mashina, mexanizm, asbob, qurol, moslama va shu kabilar majmui; 3) biror ish faoliyat yoki harakat turida orttirilgan mahorat darajasi, malaka va ko'nikmalar yig'indisi.

Yuridik texnika deyilganda yuqoridagi so'zning uchinchi ma'nosi, ya'ni biror ish faoliyat yoki harakat turida orttirilgan mahorat darajasi, malaka va ko'nikmalar yig'indisi tushuniladi.

Shunga asosan yuridik texnika – yuridik hujjat loyihalarini tuzish va tayyorlash faoliyatida orttirilgan mahorat darajasi, malaka va ko'nikmalar yig'indisi.

Yana ham aniqroq qilib aytganda, yuridik hujjatlarni tuzish va tayyorlash bo'yicha qoida va usullar yig'indisi yuridik texnika deyiladi.

Yuridik texnika – yuridik hujjatlarning ichki tuzilishi, yuridik til va yuridik nutq hamda ularni to'g'ri shakllantirish, yuridik terminologiya, yuridik hujjatlarni tarjima qilish qoidalarini o'rgatuvchi maxsus fan hisoblanadi.

Yuridik texnikaning predmetini yuridik hujjatlar tuzish va tayyorlash bilan bog'liq tashkiliy-texnik qoidalar, yuridik til va uning uslubi, yuridik til leksikasi va grammatikasi, yuridik terminologiya, yuridik tarjima, yurislingvistik ekspertiza, yuridik hujjatlarni to'g'ri sharhlash kabi masalalar tashkil etadi.

Yuridik texnika va *qonunchilik texnikasi* tushunchalari bir-biri bilan chambarchas bog'liq hodisalar hisoblanib, o'z navbatida, qonunchilik texnikasi yuridik texnika va huquq ijodkorligining tarkibiy qismi hisoblanadi.

Yuridik texnika huquqqa oid barcha hujjatlarni tuzish va tayyorlash masalalarini o'z ichiga olsa, qonunchilik texnikasi esa asosan qonun loyihalarini tuzish va tayyorlash, unga o'zgartishlar kiritish kabi qoidalarni nazarda tutadi.

Qonunchilik texnikasi har qanday davlat faoliyatida, ayniqsa, huquqiy davlat qurishda asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi.

Qonunchilik texnikasining yuqori darajada bo'lishi qonunda ifodalanuvchi huquqiy normaning hujjatlarda aniq va ravshan ifodasini topish imkonini beradi, huquqiy normalarning noto'g'ri tushunilishiga yoki turlicha mazmunda tavsif etilishiga yoki sharhlanishiga yo'l qo'ymaydi. Normativ-huquqiy hujjat ifoda shaklining munosib ko'rinishlarini ijod etishni ta'minlaydi. Bu esa shu qonunning amaliyotda qo'llash uchun qulay bo'lishiga imkon beradi. Shu bois qonunchilik texnikasi normativ-huquqiy hujjat loyihalarining juda ham yuqori sifatli bo'lishini ta'minlaydi. Bu esa qonunlarning amaliyotda qo'llanishi uchun qulayligini oshiradi.

Yuridik ilmiy adabiyotlarda qonunchilik texnikasi normativ-huquqiy hujjat loyihalarini tuzish bo'yicha qoida va usullar yig'indisi, hujjatning ichki tuzilishi, uning tili va uslubi, yuridik terminologiya, qonun loyihalarini bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilish san'ati sifatida tavsiflanadi. Unga normativ-huquqiy hujjatlarni tez va puxta tayyorlashning tashkiliy-texnik qoidalari va normativ-huquqiy hujjatlarga qo'shimcha va o'zgartishlar kiritishni to'g'ri tashkil etish usuli hamda qonun loyihasini tuzishda qonunshunos fikrini yana ham aniqroq ifodalash vositasi sifatida qaraladi.

Lekin bu muammolar keng qamrovliligi, murakkabligi sababli qonunchilik texnikasining o'rganish obyekti, predmeti, ko'lemi, doirasi kabi masalalar bo'yicha huquqshunos olimlar o'rtasida turli tortishuv, bahs-munozaralar, xilma-xil fikrlar, ba'zan bir-biriga zid qarashlar ham mavjud.

Ko'pchilik huquqshunos olimlar qonunchilik texnikasiga normativ-huquqiy hujjat loyihasini tayyorlashning qoida va usullari majmui sifatida qarashadi. Ayrim huquqshunos olimlar esa qonunchilik texnikasi obyektiga keng sharh beradilar, jumladan, I.L. Braude "Qonunchilik texnikasi masalalari" nomli maqolasida: "Qonunchilik texnikasi, bizning nazarimizda, faqat huquqiy normalar tili haqidagi qoidalarnigina emas,

balki ularning tuzilishi va xususiyati kabi masalalarni ham qamrab oladi”, – deb yozadi va qonunchilik texnikasi yuridik texnikaning ajralmas bir tarkibiy qismi ekanligini ta’kidlaydi. Uning fikriga ko’ra: “Qonunchilik texnikasini faqat qonun loyihalarni ifodalash bayoni haqidagi qoidalar yig’indisidangina iborat deb tushunsak, bu noto’g’ri bo’lar edi. Qonunchilik texnikasiga qonun loyihalari tashqi bir xilliligiga erishishning usuli deb qaralmasligi kerak (bunday tajribalar normativ-huquqiy hujjatning ifoda etish qoidalari sifatida foydali bo’lsa ham). Qonunchilik texnikasi huquq nazariyasiga asoslanadi. Shunga ko’ra u normativ hujjatlarning mazmuni, tartibi bo’yicha tasnif qilish (klassifikatsiyalash), turli soha qonunchilik hujjatlarining chegarasini belgilash, huquqning turli sohalariga oid huquqiy normalarni yaxlit holatda bayon etish kabi masalalarni ham qamrab olishi kerak. Jumladan, qonunchilik texnikasining nazariy masalalari o’z mazmuni bo’yicha hujjatlarda ifodalangan normalarga nisbatan belgilanishi lozim”.

Bu fikrni A.A. Ushakov yanada rivojlantirib shunday yozadi: “Qonunchilik tizimi, uning tuzilishi va qurilishi haqidagi umumiy ta’limotlar bilan bog’liq masalalar yuridik bilimlarning yangi sohasini ochishga imkon beradi va uni qonunchilik texnikasi deb ataymiz”.

“Masalani bunday hal etish, – deb bunga e’tiroz bildiradi “Qonunchilik texnikasi” kitobining mualliflari, – qonunchilik texnikasining predmeti huquq nazariyasi predmeti bilan almashtirilib yuborilishiga sabab bo’ladi, bundan ham yomonrog’i – qonunchilik texnikasining predmeti butun huquq nazariyasi predmetiga teng, degan noto’g’ri qarashni yuzaga keltirishi mumkin”.

Professor A.S. Pigolkin D.A. Kerimovning fikrini quvvatlab: “Agar qonunchilik texnikasi shunchalik keng tushunchali va keng qamrovli bo’lsa, unda huquqning butun nazariyasi

o'z mazmun-mohiyati bilan nimani anglatadi? Har qanday holatda ham qonunchilik texnikasining o'rganish predmetiga bunchalik keng masalalarni kiritmaslik zarur. Qonun ijodkorligi terminining o'zi bu tushunchaning mohiyatini to'la ifodalaydi"– deydi.

Bu o'rinda professorlar – A.S. Pigolkin va D.A. Kerimov, haq hisoblanadi. I.L. Braude va A.A. Ushakov qayd etganidek, qonunchilik texnikasini keng sharhlash munozarali va bahslidir. Qonunchilik texnikasining doirasini keng sharhlash uning o'rganish doirasini, chegarasini kengaytirib yuboradi. Natijada o'zbekistonlik huquqshunos olimi L.M. Boyko ta'kidlaganidek, bu normativ hujjat loyihasini tayyorlashning texnikaviy masalalari (qonunchilik texnikasining eng muhim, tayanch nuqtasi) chetga surilib qolib, huquq ijodkorligining mohiyati, uning ijtimoiy-siyosiy ahamiyati kabi masalalar birinchi o'ringa chiqib qoladi.

Ayrim huquqshunos olimlar qonunchilik texnikasini keng va tor ma'noda tushunish lozim, deb hisoblaydilar. U keng ma'noda qarorlarni ishlab chiqish bo'yicha ulkan faoliyatdir, uning yordamida qonunchilik siyosati va prinsiplari hayotga tatbiq etiladi. Bunday faoliyat o'zida mohiyat va texnik tartibni namoyon etadi. Qonunchilik texnikasi esa tor ma'noda huquqiy normalarni tuzish, ifodalash qoidalari yig'indisidir, deb hisoblaydilar.

Shunday qilib, qonunchilik texnikasi, uning o'rganish obyekti, ko'lami, doirasi to'g'risida ilmiy adabiyotlarda xilma-xil fikrlar mavjud.

Gap shundaki, qonunchilik texnikasi ham huquqiy nazariya, ham huquqiy amaliyot, ham qonun ijodkorligi (qonun tuzish) bilan bog'liq. Shu sababli qonunchilik texnikasi o'rganish obyekтини belgilashda olimlar turli nuqtayi nazardan turib fikrlarini bayon qiladi, qonunchilik texnikasiga nisbatan mazmun va mohiyat jihatidan turli-tuman qoidalarni

kiritadilar. Natijada qonunchilik texnikasi bir qadar umumiylik, to'g'rirog'i, noaniqlik kasb etadi.

Ilmiy adabiyotlarda qonunchilik texnikasining o'rganish obyekti, ko'lami turlicha tavsif qilinsa-da, uning o'rganish predmeti va doirasiga quyidagi masalalar kiritiladi:

- 1) normativ-huquqiy hujjatning shakli va tuzilishi;
- 2) normativ-huquqiy hujjatning tarkibiy qismlari;
- 3) normativ-huquqiy hujjat loyihalarini xalqaro standartlar darajasida har jihatdan pishiq va puxta tayyorlashning tashkiliy usuli masalalari;
- 4) normativ-huquqiy hujjatlarga qo'shimcha va o'zgarishlar kiritish usullarini ishlab chiqish;
- 5) normativ-huquqiy hujjat loyihalari matnini tuzishning asosiy talablarini aniqlash;
- 6) qonunchilik lingvistikasi;
- 7) normativ-huquqiy hujjat loyihalarida huquqiy normalarning ifoda usuli;
- 8) qonunchilik uslubi;
- 9) qonun tili;
- 10) yuridik terminologiya;
- 11) normativ-huquqiy hujjatlarni bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilish;
- 12) qonunning nomlanishi.

Yuridik texnika va qonunchilik texnikasi quyidagi masalalarni hal etish imkonini beradi:

birinchidan, normativ-huquqiy hujjatda ifodalanayotgan huquqiy normalarning mantiqiy izchilligiga erishiladi va o'zaro aloqadorligi ta'minlanadi;

ikkinchidan, normativ-huquqiy hujjatning mazmuni va shakli o'rtasidagi o'zaro mutanosiblik ta'minlanadi;

uchinchidan, normativ-huquqiy hujjatlarni amaliyotda qo'llash ishi osonlashadi;

to'rtinchidan, normativ-huquqiy hujjatlarni turlicha sharhlashning oldi olinadi;

beshinchidan, qonunchilik uslubining rivoji uchun keng yo'l ochiladi;

oltinchidan, normativ-huquqiy hujjatning o'ta aniq, ravon va tushunarli bo'lishi ta'minlanadi;

yettinchidan, milliy yuridik tilning asosi sifatida qonun tili-ning shakllanishi va takomillashuvi uchun zarur shart-sharoitlar yaratiladi;

sakkizinchidan, milliy yuridik terminologiya tartibga solinadi;

to'qqizinchidan, normativ-huquqiy hujjat loyihalarining bir tildan ikkinchi tilga sifatli tarjima etilishi ta'minlanadi.

Yuridik texnika va qonunchilik texnikasi yuksak darajada rivojlangan mamlakatning yuridik hujjatlari va qonunlari ham shunchalik mukammal, puxta, pishiq yaratiladi. Qonunlar va yuridik hujjatlarning jahon andozalari darajasiga mos kelishini ta'minlashda yuridik texnika va qonunchilik texnikasi muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu bois huquqshunos yuridik hujjat va qonun loyihalarini tuzayotganda, birinchi navbatda, yuridik hujjat va qonun tili talablarini mukammal bilishi va shu talablar asosida ularni ishlab chiqishi zarur. Yuridik hujjat va qonun tiliga qo'yiladigan asosiy talablar quyidagilardan iborat:

1. Har qanday normativ-huquqiy hujjat matni rasmiy, qat'iy va neytral ifodalangan bo'lishi lozim.

2. Normativ-huquqiy hujjat matni eng yuqori darajada (maksimal) aniq ifodalanishi kerak.

3. Normativ-huquqiy hujjat matni mumkin qadar qisqa, sodda va lo'nda bo'lishi zarur.

4. Normativ-huquqiy hujjatda ifodalanayotgan fikrlar mantiqiy ketma-ketlik asosida izchil bayon etilishi lozim.

5. Normativ-huquqiy hujjat matni ham huquqshunos mutaxassislar yaxshi tushunishi nuqtayi nazaridan, ham barcha

fuqarolarning idrok etish imkonidan kelib chiqib tuzilishi kerak.

Qonun tilini bu talablar asosida mukammal tuzish huquqshunosdan katta bilim va salohiyatni talab etadi. U bu talablarning mazmun-mohiyati va uni amalga oshirish usullarini mukammal o'zlashtirgan bo'lishi lozim.

Shunday qilib, yuridik texnika va qonunchilik uslubiyatini huquqshunosning yozma so'z ustaligi haqidagi ilm deb atash mumkin. Bu ustalikning ham o'ziga xos qoidalari, xususiyatlari mavjud bo'lib, u yuristga huquqiy normalarni ifodalashda gap qanday usullarda qurilsa, huquqning mohiyati yanada yaqqolroq ochilishiga doir masalalarni o'rganish imkonini beradi. U amaliy ahamiyatga ega bo'lib, huquqshunosga o'zi ishlayotgan huquqiy grammatik qolip (konstruksiya) va gaplarning mavjud talablarga qanchalik javob berishi yoki bermasligini aniqlash imkonini yaratadi. U qonunshunosni qonunda ifodalayotgan har bir so'zga nihoyatda ehtiyotlik bilan yondashishga undaydi. Yuridik hujjat va qonun loyihalarining nihoyatda mukammal tuzilishiga, uning yuksak san'at asari darajasiga ko'tarilishiga imkon beradigan mohirlik ilmi huquqning yanada ravnaq topishi uchun eng muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

2-§. Yuridik til va qonunchilik uslubiyati

Yuridik tilning eng markaziy muammolaridan biri qonunchilik uslubiyati (stilistikasi) masalasidir. Shu nuqtayi nazardan normativ-huquqiy hujjatlarning yuridik tilga qo'yiladigan talablar asosida har jihatdan mukammal bo'lishi, shu mamlakatda qonunchilik uslubiyati masalalari qanchalik ishlab chiqilganligiga hamda amaliyotda huquqshunoslarning bu bilimlarni o'zlashtirib qo'llay bilishiga chambarchas bog'liq.

Qonunchilik uslubiyati, uning maqsad va vazifalari haqida atroflicha mukammal bilimga ega bo'lish uchun yuridik fanlar doirasidagina tushuntirishning o'zi kifoya qilmaydi. U faqat yuridik bilimlar nuqtayi nazaridan tekshirilganda, uning mohiyati, tub mazmuni ochilmay qoladi. Chunki qonunchilik uslubiyati yuridik va lingvistik bilimlar o'rtasidagi ma'lum bir ilmiy yo'nalish bo'lib, shunga ko'ra, yuridik va lingvistik bilimlarning o'zaro hamkorligini taqozo etadi. Qonunchilik uslubiyati bilan shug'ullanuvchi mutaxassisdan ham yuridik, ham lingvistik bilimlardan xabardor bo'lish talab qilinadi.

Qonunchilik uslubiyati degan birikmaning o'ziyoq shundan dalolat beradiki, qonunchilik yuridik bilimlarga, uslubiyat esa lingvistik ilmlarga tegishlidir. Shuning uchun qonunchilik uslubiylarining predmeti, maqsad va vazifalarini yuridik va lingvistik fanlarning orasidan qidirish maqsadga muvofiq.

Stilistika (uslubiyat) fransuzcha "*stilus*" so'zidan olingan bo'lib, uchi o'tkir tayoqcha degan ma'noni anglatadi, lingvistik termin sifatida esa birinchi marta 1840-yilda qo'llangan. Shundan beri uslubiylat lingvistik bilimlarning eng muhim tarkibiy qismi bo'lib, u o'tgan asrning oxirlaridan beri mustaqil fan sifatida o'rganilib kelmoqda. Hozirgi kunda u filologiya fanining "toji", oliy cho'qqisi hisoblanadi.

Ilmiy adabiyotlarda "uslub" tushunchasiga turlicha ta'rif beriladi. Shunga ko'ra ilmiy adabiyotlarda har bir til tarkibida quyidagi vazifaviy (funktsional) uslublar mavjudligi ta'kidlanadi: ilmiy uslub, publitsistik uslub, so'zlashuv uslubi, badiiy uslub, rasmiy ish uslubi.

Bu vazifaviy uslublar ma'lum bir ijtimoiy faoliyatga xoslanadi. Masalan, ilmiy nutqning maqsad va vazifasi ilmiy aloqadan, badiiy uslubniki esa hayot voqeliklarini badiiylashtirib, umumlashtirib, haqqoniylik bilan yoritib berishdan, bundan tashqari, tinglovchiga estetik-emotsional ta'sir ko'rsatishdan iborat. Bu uslubda roman, qissa, hikoya,

umuman – badiiy asarlar yaratiladi. Bunda asarning estetik taʼsirini kuchaytirish uchun yozuvchi tilning barcha leksik va grammatik vositalaridan, shuningdek, turli badiiy tasvir vositalaridan ustalik bilan foydalanishga, yangi-yangi ifodalarni yaratishga harakat qiladi.

Soʻzlashuv uslubi kishilarning oʻzaro kundalik faoliyati davomida qoʻllanadi. Publitsistik uslub esa ommaviy axborot vositalarida ishlatiladi. Rasmiy ish uslubi esa rasmiy doirada, turli hujjat va normativ akt loyihalarini tuzishda, ish qogʻozlari: ariza, tilxat, tavsifnoma kabilarni toʻldirishda qoʻllanadi.

Alohida taʼkidlash lozimki, bu uslublarni tasnif qilish ular bir-biridan tamoman farq qilishini yoki bu umuman boshqa-boshqa til tushunchasi ekanini anglatmaydi. Ularning hammasi umumadabiy til doirasida yaxlit holatda qoʻllanadi. Bu uslublar maʼlum bir faoliyatga xizmat qilishi tufayli adabiy tilga xos til birliklarining baʼzi jihatlarini koʻproq, ayrim qirralarini esa kamroq, baʼzi xususiyatlarini esa umuman aks ettirmaydi. “Vazifaviy uslublar deganda tildan farq qiladigan qandaydir alohida narsa tushunilmaydi, balki shu aniq adabiy til sistemasining ichida deb qaraladigan, oʻziga xos xususiyatlari, xizmat qilish doirasi bilan bir-biridan farq qilib turadigan yordamchi sistema tushuniladi”¹².

Adabiy til fonida qonunchilik uslubining oʻrnini belgilashda rus tilshunos olimlari V.D. Bondaletova, S.S. Vartapetova, E.N. Kushlina, N.A. Leonovalar rasmiy ish uslubini quyidagicha guruhlariga ajratadilar:

1. Qonunchilik uslubi.
2. Har xil ish qogʻozlari uslubi.
3. Diplomatik ish qogʻozlari uslubi.

Qonunchilik uslubi rasmiy ish uslubi doirasiga kiruvchi uslublarning eng asosiy turi hisoblanadi. U jamiyat ijtimoiy faoliyatining huquqqa daxldor boʻlgan sohasigagina xizmat

¹² Qoʻngʻurov R., Begmatov E., Tojiyev Y. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. – T.: 1992. B. 8.

qiladi. “Qonunchilik uslubi, – deb yozadi “Qonun tili” kitobining mualliflari, – rasmiy ish uslubi doirasiga kiruvchi barcha uslublarning shakllanish va rivojlanish yo'lini belgilaydi, turli ish qog'ozlari matnining uslubiyatida va leksikasida o'z aksini topadi. U bu ish qog'ozlarining shakl va mazmuniga o'z ta'sirini o'tkazadi, idoraviy hujjatlarning va ma'muriy ish yuritishning namunasi bo'lib xizmat qiladi”.

Buning sababi qonunchilik uslubining ham lingvistik fanlar doirasiga tegishliligidir. Uni o'rganish uchun yurist bo'lishning o'zi kifoya qilmaydi. Yurist huquqiy normani yozar ekan, xohlaydimi-yo'qmi, lingvistik bilimlarga ehtiyoj sezadi. Tilshunos esa yuridik terminlardan, ma'lum bir huquqiy bilimlardan xabardor bo'lmay turib, bu sohani o'rgana olmaydi.

Jamiyatning, huquqning rivojlanishi bilan bir vaqtda qonunchilik uslubi ham takomillashtirilib, huquqning har davriga nisbatan ilmiy-nazariy jihatdan o'rganib boriladi. Bunda ish bermayotgan, huquqning rivojiga to'sqinlik qilayotgan eski ifoda usullaridan voz kechiladi, ularning o'rniga huquqning mazmunini to'la ochadigan, xalqqa yaqin va tushunarli bo'lgan yangi-yangi ifoda usullari joriy etiladi.

Huquq mazmun-mohiyati jihatidan qanchalik xalqchil, xalqaro me'yorlar darajasida bo'lmasin, qonun hujjatlari matnida huquq normalarini ifodalashda eng qulay ifoda usullari topilmas ekan yoki u eski, noaniq tilda ifodalanar ekan, bu fuqarolarda huquqqa, shu qonunga nisbatan mehr-u muhabbatni so'ndiradi. Noaniqlik fuqarolarning huquqiy madaniyatsizligiga olib keladi, ularni qonunlardan bezdiradi. Chunki qonun matnini bir necha marta o'qib ham tushunmasa, bu fuqaroning huquqiy savodsizligiga va huquqiy madaniyatsizligiga sabab bo'ladi.

Bundan tashqari, qonunni turli-tuman sharhlashga keng yo'l ochiladi, natijada jamiyatda turli salbiy holatlar, korrupsiya, jinoyatchilik va huquqbuzarlikning avj olishiga turtki bo'ladi.

Shuning uchun bu masalalarni o'rganish qonunchilik uslubiylatining obyekti hisoblanadi. Huquqshunos olimi L.M. Boyko qonunchilik uslubiylatining vazifalari xususida to'xtalib shunday yozadi: "Qonunchilik uslubiylati qonun hujjatlarida til vositalarini qo'llash qonuniyatlarini, usullarini o'rganadi. Uning yordamida huquqiy normalarning to'g'ri ifoda etilish muammolari hal etiladi. Qonun chiqaruvchi til qonunchilik irodasining, huquqiy asar nutqiy shaklining haqiqiy ifodachisi bo'lishi uchun nutqiy faoliyatning eng muhim shakllarini tanlab oladi. Yuridik til uchun ham leksik, ham grammatik tadqiqotlar juda muhimdir. Chunki buning natijasida qonunchilikda yuridik tilning zarur belgilari shakllanadi, yuridik til vositalarining qonuniyatlari tarkib topadi. Unda shunday maqsad qo'yiladiki, yuridik til huquqning rivojiga xizmat qiladi".

Demak, qonunchilik uslubiylati qonunshunosning tilini, nutqini ilmiy-nazariy jihatdan tahlil etishi, qonunchilik uslubining uslubiyl xususiyatlarini aniqlashi, yuridik til, uning o'ziga xos jihatlari belgilashi lozim. Bundan tashqari, qonunchilik uslubini badiiy uslub bilan qiyoslash, qonunchilik uslubining eng nozik qirralarini yana ham aniqroq ochish imkoniyatini beradi. Bu esa qonunchilik uslubining amaliyotda eng qulay va samarali variantlarini ishlab chiqishda katta rol o'ynaydi.

Yuridik til huquq mazmunining, mohiyatining shakliyl ifodasi bo'lsa, qonunchilik uslubiy esa bu ifoda usulining ilmiy-nazariy jihatlarini o'rganadi.

3-§. Huquqiy normalarni ifodalashning metodologik asoslari

Qonunchilik uslubiylatining eng asosiy masalalaridan biri huquqiy normalarning ifoda usullarini ilmiy-nazariy jihatdan tahlil etib, eskirib amaliyotda ish bermayotgan ifoda usullarini aniqlash, ularning o'rniga fuqarolar tomonidan osonlik bilan

tushuniladigan, o'z navbatida, ularning diliga va ruhiyatiga yaqin bo'lgan ifoda usullarini ishlab chiqishdir. Chunki qonunlarning amaliyotda qanday natijalar berishi, ularning huquqiy kuchi bilan birgalikda, qonun matnini tuzishda so'z va terminlardan to'g'ri foydalanishga, huquqiy fikrning grammatik jihatdan qanday qurilishiga ham ma'lum ma'noda bog'liq. Agar huquqiy normani tuzishda xalqqa yaqin bo'lgan grammatik qurilmalar (konstruksiya) dan foydalanilmasdan, gaplar uzundan uzun tuzilib, fikrni ifodalashda o'ta aniqlik, qisqalik va mantiqiy izchillik kabi prinsiplarga rioya qilinmasa, bu huquqiy norma o'ta mavhumlik kasb etadi. Natijada uni har kim o'zi bilganicha tushunadi, bu esa turli nojo'ya harakatlarga sabab bo'ladi.

Huquqshunos uchun soddagina huquqiy axborotni huquqiy norma sifatida shakllantirish unchalik qiyinchilik tug'dirmaydi. Lekin aksariyat holatlarda juda ham murakkab va keng huquqiy axborotni huquqiy norma sifatida qonun matnida ifodalashga to'g'ri keladi. Bu esa qonunshunosdan katta tajriba, mas'uliyat va huquqiy normalarni ifodalash usullari bilan bog'liq bilimlarni o'zlashtirishni talab etadi.

Huquqiy normalarni ifodalash usullarini aniqlash juda ham murakkab vazifa bo'lib, buning uchun huquqshunos bo'lishning o'zi kifoya qilmaydi. Bu soha bilan shug'ullanuvchi mutaxassis yuridik bilimlar bilan birga lingvistik hamda muharrirlik sirlarini yaxshi o'zlashtirgan bo'lishi lozim.

Shu nuqtayi nazardan ilmiy-yuridik adabiyotlarda huquqiy normalarni ifodalash usullari juda ham kam yoritilgan. Bu masalalarga oid fikrlarni asosan chet ellik huquqshunos olimlar, jumladan, ruminiyalik A. Nashis, fransiyalik M. Valin, J. Daben, F. Jeni kabi olimlarning ijodida kuzatish mumkin.

Bu masalaga bag'ishlab fransuz olimi M. Valin "Yuridik metodda empirizm yoki konseptualizm kerakmi yoki yo'qmi?" nomli maqolasida huquqiy normalarni tuzishda

mavhumlashtirish (abstraksiya) usulidan keng foydalanish lozimligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, huquqiy normalarni har bir hayotiy mayda ikir-chikir voqealarga moslab yozish mumkin emas. Bunday hayotiy voqealar umumiy qoida, prinsip va tushunchalar asosida hal etiladi. Shuningdek, huquqiy normalarni o'ta rasmiyatchilik ruhida ifodalash ham huquqni real hayotdan uzoqlashtiradi, mantiqiy ifodalarga aylantirib qo'yadi va huquq ifoda usullarining metodologik asosini yaratish uchun to'sqinlik qiladi.

Huquqshunos olimlar ichida huquqiy normalarni ifodalash usuli bo'yicha ruminiyalik olim A. Nashisning fikri alohida diqqatga sazovordir. U bu masalalar yuzasidan boshqa olimlarga qaraganda ancha real fikr yuritib, masalani chuqur ilmiy-nazariy tahlil etadi. Uning fikricha, huquqni tipiklashtirishda ushbu eng muhim usullardan foydalaniladi:

1. Ta'riflash.
2. Tasniflash.
3. Yuridik konstruktsiya.
4. Prezumpsiya va fiksiya.

A. Nashis ta'riflash usulida huquqiy normalarning asosiy elementi bo'lgan tushunchalarni o'ta aniq ifodalash lozimligini ta'kidlaydi. Bunda, ayniqsa, o'ta aniqlikni ta'minlashda terminlar muhim o'rin tutishini qayd etadi, shuning uchun terminlarni qo'llash usullari bilan bog'liq masalalarga to'xtalib o'tadi.

Tasniflash esa ta'riflash paytida ishlab chiqilgan tushunchalarni ma'lum bir mezonlarga ko'ra guruhlariga ajratish yo'li bilan huquqiy materialni to'plash usuli hisoblanadi, deb qayd etadi A. Nashis.

"Yuridik konstruktsiyaning o'ziga xos vazifasi, – deb yozadi A. Nashis, – huquqiy normalarning mantiqiy izchilligini ta'minlashdir. Bu huquqiy normalar birligiga asos soladi va yetishmayotgan huquqiy normalarni yaratish lozimligini ko'rsatadi. Shunday qilib, huquqiy konstruktsiya huquqiy nor-

malarni ishlab chiqish, sistemaga solish hamda huquqiy normalarni sharhlash va qo'llash bilan bog'liq masalalarni qamrab oladi". Shuningdek, olim huquqiy normalarni shakllantirishda prezumpsiya va fiksiya usullari ham muhim o'rin tutishini ta'kidlaydi.

Umuman, A.Nashis tomonidan keltirilgan huquqiy normalarni ifodalashning ta'riflash, tasniflash, yuridik konstruksiya, prezumpsiya va fiksiya usullari nafaqat qonunchilik texnikasi, balki huquqning butun mazmunidan kelib chiqilgan holda ishlab chiqilgan nazariy qoidalardir. Shuning uchun huquqiy normalarni aynan lingvistik nuqtayi nazardan qanday ifodalash lozimligi haqidagi masalalarni to'la qamrab ola olmaydi.

Huquqiy normalarni shakllantirishda uning nimalarni aks ettirishi va ularni qaysi tartibda tuzish (bob, modda, qism, bandlarga ajratish) bilan birga, huquqiy normalarning bevosita ifodalanish usullarini ham aniqlash muhimdir.

O'zbek tilida huquqiy normalarni ifodalash usullarining metodologik jihatdan quyidagi yurislingvistik shakllari mavjud:

1. Odatdagi bayoniy usul.

2. Huquqiy normani xatboshi (abzas) orqali qismlarga bo'lib ifodalash usuli.

3. Huquqiy normani harflar orqali qismlarga bo'lib ifodalash usuli.

4. Huquqiy normani raqamlar orqali qismlarga bo'lib ifodalash usuli.

5. Huquqiy axborotni dastlab raqamlar orqali qismlarga bo'lish, so'ngra shu qismdagi fikrlarni harflar orqali bandlarga ajratib ifodalash usuli.

6. Huquqiy normani jadval asosida ifodalash usuli.

Bu usullardan qaysi birini qo'llash berilayotgan huquqiy axborotning qanchalik sodda yoki murakkabligidan kelib chiqadi. Agar ifodalanuvchi huquqiy axborot unchalik

murakkab bo'lmasa va unda grammatik jihatdan uyushgan gaplar bo'lmasa (yoki kam darajada bo'lsa), huquqiy norma odatdagi bayoniy usulda ifodalanadi. Masalan:

Jinoyat sodir etgan shaxslar jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsiy va ijtimoiy mavqeyidan qat'i nazar, bir xil huquq va majburiyatlarga ega bo'lib, qonun oldida tengdirlar. (JK, 5-m.)

Huquqiy normalarni ifodalashda ko'proq odatdagi bayoniy usuldan foydalaniladi.

Yuridik norma sifatida ifodalanayotgan huquqiy axborot juda murakkab va keng bo'lgan taqdirda qonun ijodkorligi faoliyatida bu normani xatboshi, harf, raqamlar orqali qismlarga bo'lib ifodalash usulidan foydalaniladi.

Bu usul quyidagi to'rt xil sintaktik yo'l bilan ifodalanadi:

1. Gapda asosiy (predikativ) fikrni ifodalovchi, grammatik jihatdan ega va kesimdan (ularga bog'langan bo'laklardan) tuzilgan bosh gap berilib, so'ngra uyushgan gaplar sanab o'tiladi. Masalan:

Ish beruvchi quyidagi hollarda xodimni ishdan chetlashtirishi shart:

qonunchilikka muvofiq vakolatli davlat organlarining talabiga ko'ra;

alkogolli ichimlikdan, giyohvandlik yoki toksik modda ta'siridan mastlik holatida ishga kelganida yoki ishda bo'lganida; mehnatni muhofaza qilish sohasida o'quvdan hamda bilim va ko'nikmalari tekshiruvdan o'tmaganda;

majburiy tibbiy ko'rikdan o'tmaganda;

xodim tomonidan mehnat shartnomasida shart qilib ko'rsatilgan ishni bajarish uchun tibbiy xulosaga muvofiq qarshi ko'rsatmalar aniqlanganda;

(MK, 151-m.)

2. Gapning egasi berilib ikki nuqta qo'yiladi va shundan keyin uyushgan bo'laklar bandma-band ifodalanib, yakuniy fikrni aks ettiruvchi – kesim oxirgi qismda beriladi. Masalan:

Ichki ishlar organlari:

jinoiyat sodir etganlikda gumon qilinayotgan shaxslarni O'zbekiston Respublikasining Jinoyat-protsessual kodeksida nazarda tutilgan tartibda;

o'ziga nisbatan qamoqqa olish tarzidagi ehtiyot chorasi qo'llanilgan shaxslarni;

qidiruvdagi shaxslarni;

o'ziga nisbatan ushlab berish to'g'risida so'rov kelib tushgan shaxslarni;

ma'muriy qamoq jazosini o'tashdan, ma'muriy tarzda chiqarib yuborilishdan bo'yin tovlayotgan shaxslarni, shuningdek, o'ziga nisbatan ma'muriy huquqbuzarliklari to'g'risidagi ish yuritilayotgan shaxslarni O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksida nazarda tutilgan tartibda;

jinoiy jazoni o'tashdan, shuningdek o'ziga nisbatan sud tomonidan tayinlangan tibbiy va boshqa yo'sindagi majburlov choralarini bajarishdan bo'yin tovlayotgan shaxslarni;

aniq yashash joyiga ega bo'lmagan shaxslarni, keyinchalik ularni aniq yashash joyiga ega bo'lmaganlarni rehabilitatsiya qilish markazlariga sud ajrimiga asosan joylashtirgan holda;

favqulodda holat yoki favqulodda vaziyat rejimini buzgan shaxslarni;

umumiy harbiy majburiyatni o'tashdan bo'yin tovlayotgan shaxslarni;

qo'riqlanadigan obyektlarga g'ayriqonuniy ravishda kirgan yoki kirishga uringan shaxslarni;

o'zini o'zi o'ldirishga uringan yoxud ruhiy holatining yaqqol ifodalangan buzilishi belgilariga ega bo'lgan hamda o'z

harakatlari bilan o'zi va atrofdagilar uchun xavf tug'dirayotgan shaxslarni ushlab turish huquqiga ega.

(“Ichki ishlar organlari to'g'risida”gi Qonun, 18-m.)

3. Gapning egasi berilib, ikki nuqta qo'yiladi va uyushgan bo'laklar qismma-qism sanab o'tilib, eng oxirgi bandda yakuniy fikr – kesim ifodalanadi. Masalan:

Mahkumlar:

jazoni o'tash tartibi va shartlariga rioya etishga;

jazoni ijro etuvchi muassasa yoki organ ma'muriyatining qonunga asoslangan talablarini bajarishga majburdirlar.

(JIK, 13-m.)

4. Ergash gaplar qismma-qism berilib, oxirgi qismda asosiy fikrni ifodalovchi bosh gap beriladi. Masalan:

Agar ish bo'yicha gumon qilinuvchi, ayblanuvchi sifatida ishtirok etish uchun bir necha shaxs jalb qilingan bo'lib, barchasi bilan ham yarashuvga erishilgan bo'lmasa, yarashuvga erishilmagan gumon qilinuvchilarga, ayblanuvchilarga taalluqli materiallar ajratiladi...

(JPK, 584-m.)

Hozirgi qonun ijodkorligi jarayonida murakkab huquqiy axborotni huquqiy norma sifatida shakllantirishda asosan shu to'rtta usuldan foydalaniladi. Huquqiy normalarni bu usulda ifodalash qonun ijodkorligi jarayonida ijobiy holat deb qaraladi. Chunki bu usul orqali ifodalangan huquqiy normaning qismlarga bo'lib berilishi natijasida tushunarlilik darajasi yuqori bo'ladi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, huquqiy normaning asosini, lingvistik til bilan aytganda, predikativ birikma – ega va kesim ifodalaydi. Shuning uchun huquqiy normani shakllantirayotganda umumlashtiruvchi bo'lak sifatida ega va kesim asosida bosh fikr ifodalanib, so'ngra uyushgan bo'laklar

qismma-qism berilsa, bu huquqiy normani tushunib olish ancha oson kechadi. Qonunni qo'llovchi dastlab matnda nima haqida gap borishini, ya'ni qonunshunosning maqsadini anglab, so'ngra uyushgan bo'laklardagi fikrlarni uqib oladi. Masalan:

Mehnat shartnomasi quyidagi hollarda bekor qilingan deb hisoblanadi:

jismoniy shaxs bo'lgan ish beruvchi vafot etganda, shuningdek, jismoniy shaxs bo'lgan ish beruvchi sud tomonidan vafot etgan yoki bedarak yo'qolgan deb e'tirof etilganda;

xodim yoki jismoniy shaxs bo'lgan ish beruvchi sud tomonidan muomalaga layoqatsiz yoki muomala layoqati cheklangan deb e'tirof etilganda, agar bu jismoniy shaxsning ish beruvchining vazifalarini bajarish, xodimning esa avvalgi ishini davom ettirish imkoniyatini istisno etadigan bo'lsa.

(MK, 168-m.)

Murakkab huquqiy axborotni ifodalashning yuqoridagi uchinchi va to'rtinchi turlarida esa avval uyushgan bo'laklar qismma-qism berilib, eng oxirgi qismda yakuniy fikrni ifodalovchi kesim beriladi. Bu tipdagi gaplarni tezlikda osonlik bilan ilg'ab olish fuqarolar uchun birmuncha noqulaylik tug'diradi. Chunki fuqaro hamma qismlarni o'qib to oxirgi gapdagi yakuniy fikrni uqib olmaguncha gap nima haqida borayotgani, qonunshunosning maqsadini anglab ola olmaydi. Masalan:

Quyidagi ishlar bo'yicha:

1) voyaga yetmaganlarning ishi bo'yicha;

2) soqovlar, karlar, ko'rlar, jismoniy nuqsoni yoki ruhiy kasalligi sababli o'zini o'zi himoya qilish huquqini amalga oshirishga qiynaladigan boshqa shaxslarning ishi bo'yicha;

3) sudlov ishi olib borilayotgan tilni bilmaydigan shaxslarning ishi bo'yicha;

4) jazo chorasi sifatida o'lim jazosi tayinlanishi mumkin bo'lgan jinoyatlarni sodir etishda gumon qilinayotgan yoki ayblanayotgan shaxslarning ishi bo'yicha;

5) *shaxslarning manfaatlari o'zaro qarama-qarshi bo'lib, ulardan aqalli biri himoyachiga ega bo'lgan ishlar bo'yicha;*

6) *davlat ayblovchisi yoki jamoat ayblovchisi ishtirok etayotgan ishlar bo'yicha;*

7) *jabrlanuvchining vakili sifatida advokat ishtirok etayotgan ishlarda;*

8) *tibbiy yo'sindagi majburlov choralari qo'llash to'g'risidagi ishlarda himoyachining ishtirok etishi shart.*

(JPK, 51-m.)

Bunday holatlarda dastlab asosiy fikrni ifodalovchi umumlashtiruvchi bo'laklar berilib, so'ngra uyushgan bo'laklar sanab o'tilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi. Jumladan, yuqoridagi modda quyidagi tartibda berilsa, huquqiy normaning aniqlik darajasi yuqori bo'lar edi:

Quyidagi ishlarda himoyachining ishtirok etishi majburiydir:

1) *voyaga yetmaganlarning ishi bo'yicha;*

2) *soqovlar, karlar, ko'rlar, jismoniy nuqsoni yoki ruhiy kasalligi sababli o'zini o'zi himoya qilish huquqini amalga oshirishga qiynaladigan boshqa shaxslarning ishi bo'yicha;*

3) *sudlov ishi olib borilayotgan tilni bilmaydigan shaxslarning ishi bo'yicha;*

4) *jazo chorasi sifatida o'lim jazosi tayinlanishi mumkin bo'lgan jinoyatlarni sodir etishda gumon qilinayotgan yoki ayblanayotgan shaxslarning ishi bo'yicha;*

5) *shaxslarning manfaatlari o'zaro qarama-qarshi bo'lib, ulardan aqalli biri himoyachiga ega bo'lgan ishlar bo'yicha;*

6) *davlat ayblovchisi yoki jamoat ayblovchisi ishtirok etayotgan ishlar bo'yicha;*

7) *jabrlanuvchining vakili sifatida advokat ishtirok etayotgan ishlarda;*

8) *tibbiy yo'sindagi majburlov choralari qo'llash to'g'risidagi ishlarda.*

Shunday qilib, murakkab huquqiy normalarni ifodalashda ko'proq asosiy fikrni ifodalovchi umumlashtiruvchi bo'lakni oldin berib, so'ngra uyushgan bo'laklarni sanab o'tish usulidan ko'proq foydalanish maqsadga muvofiq.

Huquqiy normalarni ifodalash usullaridan yana biri ularni jadvallar asosida aks ettirishdir.

Jadvallar asosida ifodalash usuli qonun ijodkorligi faoliyatida kamdan kam holatlarda, asosan iqtisodiyotga oid qonunlarda berilayotgan axborotni matematik usulda, ya'ni miqdor va foizlarni ko'rsatishda qo'llanadi. Buni ijobiy holat sifatida baholash lozim. Chunki bu ko'rsatkichlar jadvalga solinmasdan, tavsifiy yo'l bilan berilsa, uni tushunish birmuncha og'ir kechadi. Jadval asosida berilishi qonunni qo'llovchilar uchun bir qadar qulaylik tug'diradi.

Shunday qilib, huquqiy normalarni ifodalashning xilma-xil usullari mavjud bo'lib, ulardan samarali foydalanish hamda xalqqa tushunarli bo'lgan munosib shakllarini qo'llash qonun mukammalligining asosiy shartlaridan biridir.

4-§. Norma ijodkorligida til va tarjima

Huquqiy ijodkorlikning eng muhim tarkibiy qismlaridan biri normativ-huquqiy hujjatlarni bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilish masalasidir. Bu o'ta mas'uliyatli va benihoya murakkab ish turi hisoblanadi. Chunki huquqiy matnga badiiy yoki publitsistik uslubga oid matndek erkin yondashib bo'lmaydi, huquqiy tushunchalarning mazmunini umumadabiy tildagi barcha so'zlar, badiiy tasvir vositalari (metafora, metonimiya, mubolag'a, so'z o'yinlari kabilar) orqali ifodalab bo'lmaydi. Normativ-huquqiy hujjat matniga o'ta qat'iy yondashuvni, gap va jumla tuzilishidagi grammatik konstruksiyalarni mumkin qadar buzmaslikni,

shu bilan birga, aniqlik yuqori darajada ta'minlanishini taqozo etadi.

"Normativ hujjatlarni tarjima qilish, – deb yozadi professor A.S. Pigolkin, – juda murakkab ijodiy jarayon bo'lib, huquqiy ijodkorlikni to'ldiradi. U badiiy tarjimonlikdan farqli ravishda o'ta (maksimal) aniqlikni, ifoda usulining sodda va konkretligini talab etadi. Agar huquqiy matn tarjimachiligida bunga erishilmasa, qonun ko'rsatmalari noto'g'ri tushunish va qo'llashga sabab bo'ladi".

Ko'rinadiki, qonun tarjimashunosligining o'ziga xos tashkiliy-texnik qoidalar va usullari mavjud bo'lib, bu qoidalarni bilmaslik qonunni noto'g'ri tarjima qilishga, uning turlicha sharhlanishiga, tarjima qilinuvchi tilning qonun-qoidalar buzilishiga olib keladi. Fikrimizning dalili sifatida ularning ayrimlarini keltirib o'tamiz.

Hozirgi yuridik amaliyotda yuridik hujjatlarni boshqa xorijiy tillarga nisbatan o'zbek-rus tillaridagi tarjima qilish jarayoni faolligini hisobga olgan holda ayrim misollarni tahlil qilamiz.

O'zbek tilidagi ayrim yuridik hujjatlardagi modda sarlavhasidan misol: *"Suvlarning davlat hisobini yuritish qoidalarini buzish"*.

Mantiqan o'ylab qaraganda, matnda *"Suvlarning davlat hisobini yuritishi"* deyilishi noto'g'ridir. Chunki suvlar qanday qilib davlat hisobini yuritish qoidalarini buzadi?

Bu jumla rus tilidagi *"Нарушение правил ведения государственного учета вод"* gapidan noto'g'ri tarjima qilingan. Shuning uchun yuqoridagi gap o'zbek tilida quyidagicha tarjima qilinishi zarur edi: *"Davlatning suv hisobini yuritish qoidalarini buzish"*.

Tarjima jarayonida gaplar tarkibidagi har bir jumla va so'zning qaysi bo'lakka bog'lanib, uni to'ldirib, izohlab yoki aniqlab kelayotganligiga alohida e'tibor qaratish zarur. Boshqa

gap bo'lagiga bog'langan so'z va jumlani boshqa bir gap bo'lagiga bog'lash tarjimaning noto'g'ri bo'lishiga olib keladi.

Yuridik hujjatda ifodalangan aynan bir xil normaning rus va o'zbek tillaridagi quyidagicha noto'g'ri tarjima qilinishiga e'tibor bering:

Rus tilida:

В случае изменения или расторжения договора обязательства считаются изменными или прекращенными с момента заключения соглашения сторон об изменении или о расторжении договора, если иное не вытекает из соглашения или характера изменения договора, а при изменении или расторжении договора в судебном порядке – с момента вступления в законную силу решения суда об изменении или расторжении договора.

O'zbek tilida:

Shartnoma o'zgartirilgan yoki bekor qilingan taqdirda, agar kelishuvdan yoki shartnomani o'zgartirish xususiyatidan boshqacha tartib anglashilmasa, taraflar shartnomani o'zgartirish yoki bekor qilishga kelishgan paytdan boshlab, shartnoma sud tartibida o'zgartirilgan yoki bekor qilinganida esa sudning shartnomani o'zgartirish yoki bekor qilish haqidagi qarori qonuniy kuchga kirgan paytdan boshlab majburiyatlar o'zgartirilgan yoki bekor qilingan hisoblanadi.

Agar bu gaplarni so'zma-so'z bir-biriga taqqoslansa, rus tilidagi *“с момента заключения соглашения сторон об изменении или о расторжении договора”* jumlasini o'zbek tiliga *“taraflar shartnomani o'zgartirish yoki bekor qilishga kelishgan paytdan boshlab”* deb tarjima qilinganligini ko'rish mumkin. Ya'ni *заключения соглашения* birikmasi o'zbek tiliga oddiygina qilib *kelishish* deb tarjima qilingan.

Ma'lumki, *заключения соглашения* va *kelishish* bir xil ma'noni anglatmaydi. *Заключения соглашения* biror masala bo'yicha tuzilgan va notarius yoki biror vakolatli idora

tomonidan tasdiqlangan maxsus yuridik hujjat ma'nosini beradi. *Kelishish* esa yuridik kuchga ega bo'lgan maxsus bitim tuzish ma'noni bermasdan, balki shuncha og'zaki kelishuv ma'nosini ifodalaydi.

Tarjimon tomonidan arzimas deb hisoblangan bir so'zning tushirib qoldirilishi amaliyotda ko'pdan ko'p tushunmovchiliklarga olib keladi. Jumladan, amaliyotda yuqoridagi huquqiy normaning rus tilidagi shaklini qo'llayotgan fuqaro maxsus bitim tuzadi. Aynan shu moddaning o'zbek tilidagi shaklini qo'llayotgan fuqaro esa maxsus bitim tuzmasdan, shunchaki og'zaki kelishibgina qo'ya qoladi xolos.

Normativ-huquqiy hujjatlarni tarjima qilayotgan paytda ularning asosiy ma'nosidan tashqari uslubiy ma'nolariga ham alohida e'tibor qaratish maqsadga muvofiq. Yuridik hujjatlarda ifodalanayotgan quyidagi gap tuzilishiga e'tibor bering:

Yengillashtirish saqlash sharoitlariga intizomiy jazosi yo'q mahkumlar:

umumiy, qattiq tartibli koloniyalarda va tarbiya koloniyalarida – sud tayinlagan jazo muddatining kamida to'rt dan bir qismini o'taganlaridan keyin;

maxsus tartibli koloniyalarda – sud tayinlagan jazo muddatining kamida uchdan bir qismini o'taganlaridan keyin;

turmalarda – kamida olti oydan keyin o'tkaziladi.

Tarjimon bu gapni tarjima qilishda ikki narsani hisobga olmagan:

1. "Intizomiy jazosi yo'q mahkumlar" jumllarini o'qigan fuqaro hamma mahkumlar go'yoki intizomiy jazo olishi kerak degan ma'noni ham tushunadi;

2. Bu gapda aniqlik darajasi, ifoda usulining to'g'ri shakli ta'minlanmagan. Matnning 1-, 2-, 3-bandlarini o'qib to ega (mahkumlar) haqidagi asosiy fikrni bildiruvchi kesimni (o'tkaziladi) o'qimaguncha gap nima haqida borayotganligini anglab olish ancha mushkul.

Endi shu gapning rus tilidagi shakliga e'tibor bering:

“Улучшенные условия содержания предоставляются осужденным, не имеющим дисциплинарных взысканий, по отбытии ими:

не менее одной четвертой части срока наказания, назначенного судом, – в колониях общего, строгого режимов и в воспитательных колониях;

не менее одной трети срока наказания, назначенного судом, в колониях особого режима;

не менее шести месяцев – тюрьмах”.

Ko'rinadiki, bu huquqiy normaning rus tilidagi shaklida o'zbek tilidagi variantida qayd etilgan ikki uslubiy xatolik yuz bermagan. O'zbek tilidagi shaklida ham bu xatolikka yo'l qo'ymaslik uchun yuqoridagi huquqiy normani quyidagicha ifodalash lozim edi:

“Intizomiy jazo olmagan mahkumlar yengillashgan saqlash sharoitlariga quyidagi holatlarda o'tkaziladi:

umumiy, qattiq tartibli koloniyalarda va tarbiya koloniyalarida – sud tayinlagan jazo muddatining kamida to'rt dan bir qismini o'taganlaridan keyin;

maxsus tartibli koloniyalarda – sud tayinlagan jazo muddatining kamida uchdan bir qismini o'taganlaridan keyin;

turmalarda – kamida olti oydan keyin”.

Huquqiy normalarni so'zma-so'z emas, balki mazmunan tarjima qilishga, bunda har bir so'zning lug'aviy ma'nosidan kelib chiqqan holda to'g'ri ishlatishga alohida e'tibor bilan yondashish zarur. Quyidagi gapga e'tibor bering:

“Agar shaxsning qasddan jinoyat sodir etishi natijasida ehtiyotsizlik orqasida boshqa ijtimoiy xavfli oqibatlar yuz bergan va shunday qilmishni qonun qattiqroq javobgarlik bilan bog'lagan bo'lsa, bunday jinoyat qasddan sodir etilgan jinoyat deb topiladi”.

Bu moddada qonun qattiqroq javobgarlik bilan bog'lagan bo'lsa jumlasini rus tilidagi *закон связывает повышенную*

ответственность birikmasidan soʻzma-soʻz tarjimadir. Aslida shu jumalani oʻzbek tilida *qonunda qattiqroq javobgarlik koʻzda tutilgan boʻlsa* deb ifodalash zarur edi.

Koʻrinadiki, bugungi kunda yuridik tarjimashunoslik masalalari ilmiy-nazariy jihatdan oʻrganishga nihoyatda muhtoj. Mamlakatimizda boshqa sohalarining tarjimashunosligi boʻyicha ancha-muncha ishlar qilingan. Jumladan, badiiy tarjima sanʼati boʻyicha bir qancha ilmiy tadqiqot ishlari hamda risolalar yaratilgan. Bu asarlarda badiiy tarjimaning ilmiy-nazariy qoidalari, usullari hamda tarjimonning mahorati kabi masalalar har jihatdan atroflicha tahlil etiladi. Lekin huquqiy-normativ hujjatlar tarjimasi, qonun tarjimashunosligi masalalari, uning qoida va usullari boʻyicha ilmiy tadqiqot ishlari deyarli yoʻq darajada.

Ayniqsa, mamlakatimiz mustaqillikka erishib jahon xalqlari bilan iqtisodiy, siyosiy, huquqiy va madaniy aloqalarimiz yuksalib borayotgan bugungi kunda oʻzbek milliy qonunlarini ingliz, fransuz, nemis, yapon tillari kabi nufuzli tillarga tarjima qilish dolzarb vazifadir. Chunki boshqa davlatdan Oʻzbekistonga kelib faoliyat olib borayotgan xorijlik fuqarolar mamlakatimiz qonunlariga asosan ish yuritadilar. Agar biror huquqiy norma boshqa tillarga sal oʻzgacharoq tarjima qilinsa, xorijlik fuqaro Oʻzbekistonning xorijiy tildagi (aytaylik, ingliz tilidagi) qonunlari orqali oʻz huquqini himoya qiladi. Haqiqatda esa bizning qonunlarimizda bunga yoʻl qoʻyilmasa, bu xalqaro darajadagi kelishmovchiliklarga olib kelishi mumkin.

Bundan tashqari, xalqaro miqyosdagi normativ-huquqiy hujjatlarni oʻzbek tiliga tarjima qilish masalalarini ham oʻylab koʻrish maqsadga muvofiq. Bunday xalqaro hujjatlarning aksariyat qismi hozirgi paytda oʻzbek tiliga rus tilidagi shakli orqali oʻgirilmoqda. Bunday hujjatlarni rus tili orqali emas, balki shu tilning oʻzidan toʻgʻridan toʻgʻri oʻzbek tiliga tarjima qilish muhim vazifa hisoblanadi. Respublikada bu ishning markazlashgan holatda olib borilishi maqsadga muvofiq.

Ta'kidlanganidek, huquqshunos va tilshunos olimlar tomonidan qonun tarjimachiligining ilmiy-nazariy qoidalari va usullarini ishlab chiqish juda ham muhimdir.

Yuridik tarjima jarayonida tarjimon quyidagi qoidalarga alohida e'tibor berishi maqsadga muvofiq:

1. Tarjimon, avvalambor, o'zi tarjima qilayotgan huquqiy normani har tomonlama o'rganishi, to'la ma'noda tushunishi, shundan keyingina tarjimani boshlashi lozim.

2. Tarjima jarayonida yuridik tilning rasmiylik, qat'iylik, neytrallik, o'ta aniqlik, qisqalik, soddalik, mantiqiy izchillik prinsiplariga qat'iy rioya qilishi zarur.

3. Tarjima shu tilning fonetik, leksik, grammatik qoidalariga qat'iy rioya qilgan holda amalga oshirilishi kerak.

4. Tarjimada asosan yuridik tilda qabul qilingan so'z va terminlardan foydalanish prinsipiga asoslanib, eskirgan, shevaga va og'zaki so'zlashuvga xos so'zlarni hamda kuchli uslubiy bo'yoqdor so'zlarni ishlatmaslik lozim.

5. Mumkin qadar hammaga tushunarli bo'lgan umum-iste'mol so'zlarni ko'proq ishlatish maqsadga muvofiq.

6. Huquqiy terminlarni tarjima qilishda huquqiy terminlarning barqarorligi prinsipiga rioya qilish zarur.

7. Huquqiy terminlarni qonun matnlarida ishlatishda shu terminning keng xalq ommasi uchun qanchalik tushunarli ekanligini hisobga olish kerak. Agar termin ko'pchilik uchun tushunarsiz bo'lsa, shu terminning izohini berish maqsadga muvofiq.

8. Asl matnda gapning grammatik qurilishi va uyushgan bo'laklar qanday berilgan bo'lsa, tarjimada ham shu tartibni saqlab qolishga harakat qilish kerak.

9. Ayrim murakkab huquqiy normalar bitta gap shaklida uzundan uzun berilgan bo'lsa, o'z ona tilining qoidalaridan kelib chiqqan holda bir necha soddaga bo'lib berish usulidan foydalanish kerak.

10. Matn tarjima qilinganidan so'ng qayta-qayta ekspertiza qilinishi, undagi har bir so'z va grammatik shakl "chig'iriq"dan o'tkazilishi, ortiqcha so'z va grammatik shakllardan voz kechilishi maqsadga muvofiq.

Shuningdek, bir tilda ifodalangan huquqiy normalar ikkinchi tilga tarjima qilinganda ham xuddi shu ma'nolarni berishi, tarjimadan so'ng uning turli sharhlanishiga yo'l qo'yilmasligi, aniq, ravshan, qisqa ifoda etilishi zarur. Shunga ko'ra yuridik tarjimashunoslik ham bir san'at. Ayniqsa, qonun tilini boshqa tilga tarjima qilishga nihoyatda mas'uliyat bilan yondashish zarur. Qonun tilida, o'rni kelganda hatto arzimagan bitta vergul insonning hayot-mamotini belgilaydi. Bu qonun loyihasini tarjima qiluvchi tarjimondan ma'lum bir (yuridik, lingvistik, yurislingvistik, qonunchilik texnikasi, qonunchilik uslubi, muharrirlikka doir) bilimlardan xabardor bo'lishni, o'ta mas'uliyat bilan yondashishni talab qiladi.

Mavzuga oid kazuslar

"Yuridik texnika" va "qonunchilik texnikasi" tushunchalari bir-biri bilan chambarchas bog'liq hodisalar hisoblanib, o'z navbatida, qonunchilik texnikasi yuridik texnika va huquq ijodkorligining tarkibiy qismi hisoblanadi. Yuridik texnika huquqqa oid barcha hujjatlarni tuzish va tayyorlash masalalarini o'z ichiga olsa, qonunchilik texnikasi esa asosan qonun loyihalarini tuzish va tayyorlash, unga o'zgartishlar kiritish kabi qoidalarini nazar-da tutadi.

Sizningcha, bu fikr qanchalik darajada to'g'ri? Yuridik texnika tushunchasi "qonunchilik texnikasi"ni ham qamrab oladimi yoki, aksincha, "qonunchilik texnikasi" tushunchasi "yuridik texnika"ni ham aks ettiradimi?

Fikringizni aniq uchta faktik dalillar asosida isbotlang!

Qonunchilik uslubiylati, uning maqsad va vazifalari haqida atroflicha mukammal bilimga ega bo'lish uchun uni yuridik fanlar doirasidagina tushuntirishning o'zi kifoya qilmaydi. U faqat yuridik bilimlar nuqtayi nazaridan tekshirilganda uning mohiyati, tub mazmuni ochilmay qoladi.

Nima uchun qonunchilik uslubiylatiga faqat yuridik fanlar nuqtayi nazardan baho berganda uning mazmuni va mohiyati ochilmay qoladi?

Uni qaysi fanlarning o'zaro integratsiyasi sifatida qarash zarur deb hisoblaysiz va nima uchun? Buni aniq misollar vositasida isbotlang!

Mavzuga oid testlar

1. Yuridik texnikaning predmetini belgilang.

A) yuridik hujjatlar tuzish va tayyorlash bilan bog'liq tashkiliy-texnik qoidalar

B) yuridik til va uning uslubi, yuridik til leksikasi va grammatikasi

C) yuridik terminologiya, yuridik tarjima, yurislingvistik ekspertiza

D) barcha javoblar to'g'ri

2. Stilistika qanday ma'noni anglatadi?

A) qalam

B) uchi o'tkir tayoqcha

C) yozma nutq

D) til va nutq

3. Rus tilidagi “заклучения соглашения” atamasi o'zbek tiliga qanday tarjima qilinadi?

A) kelishish

B) bitim tuzish

C) shartnoma tuzish

D) barchasi to'g'ri

4. Yuridik texnika nima?

- A) huquqiy tajriba
- B) yuridik hujjat loyihalarini tuzish va tayyorlash faoliyatida orttirilgan mahorat darajasi, malaka va ko'nikmalar yig'indisi
- C) yuridik amaliyot
- D) huquqiy ong

5. O'zbek tilida huquqiy normalarni ifodalash usullari-ning metodologik jihatdan qanday yurislingvistik shakllari mavjud?

- A) odatdagi bayoniy usul, huquqiy normani xatboshi orqali qismlarga bo'lib ifodalash usuli
- B) huquqiy normani harflar orqali qismlarga bo'lib ifodalash usuli, huquqiy normani raqamlar orqali qismlarga bo'lib ifodalash usuli
- C) huquqiy axborotni dastlab raqamlar orqali qismlarga bo'lish, so'ngra shu qismdagi fikrlarni harflar orqali bandlarga ajratib ifodalash usuli
- D) barcha javoblar to'g'ri

6. Qonunchilik texnikasining o'rganish predmeti qaysi javobda to'g'ri belgilangan?

- A) normativ-huquqiy hujjatning shakli va tuzilishi; normativ-huquqiy hujjatning tarkibiy qismlari; normativ-huquqiy hujjatlarga qo'shimcha va o'zgarishlar kiritish usullarini ishlab chiqish
- B) normativ-huquqiy hujjat loyihalarini xalqaro standartlar darajasida har jihatdan pishiq va puxta tayyorlashning tashkiliy usuli masalalari
- C) normativ-huquqiy hujjat loyihalari matnini tuzishining asosiy talablarini aniqlash; qonunchilik lingvistikasi
- D) barcha javoblar to'g'ri

7. Predikativ birikma nima?

- A) ega + kesim
- B) gapdagi asosiy fikr
- C) huquqiy matnni ifodalovchi asosiy sintaktik birlik
- D) barcha javoblar to'g'ri

8. Huquqiy normalarni aniq ifodalashning eng maqbul usulini ko'rsating.

- A) gapda asosiy (predikativ) fikrni ifodalovchi, grammatik jihatdan ega va kesimdan (ularga bog'langan bo'laklardan) tuzilgan bosh gap berilib, so'ngra uyushgan gaplarni ifodalash
- B) oldin uyushgan gaplarni berib, so'ng bosh gapni ifodalash
- C) oldin bosh gap, so'ngra ergash gaplarni ifodalash
- D) barcha javoblar to'g'ri

9. Yuridik texnika tushunchasiga mos javobni belgilang.

- A) jamiyatning inson faoliyatidagi ishlab chiqarish jarayonlarini amalga oshiruvchi va noishlab chiqarish ehtiyojlari uchun xizmat qiluvchi vositalar yig'indisi
- B) ishlab chiqarishning biror sohasida qo'llanadigan mashina, mexanizm, asbob, qurol, moslama va shu kabilar majmui
- C) biror ish faoliyat yoki harakat turida orttirilgan mahorat darajasi, malaka va ko'nikmalar yig'indisi
- D) barcha javoblar to'g'ri

10. "Yuridik texnika" tushunchasini qaysi huquqshunos olim ilk marta qo'llagan?

- A) D.A. Kerimov
- B) Rudolf fon Iering
- C) F.F. Ushakov
- D) Sh. Monteskye

MAXSUS QISM

V MAVZU. YURIDIK TIL LEKSIKASI VA YURIDIK TERMINOLOGIYA

1-§. Yuridik til leksikasi va uning tasnifi

Umumadabiy tildagi har qanday uslub ma'lum bir maqsad va vazifaga qaratilgan bo'ladi. "Ilmiy nutqning maqsad va vazifasi ilmiy aloqadan: informatsiya beruvchi – olimlar, qabul qiluvchi – oliy ma'lumotli kishilardan, aloqa formasi yozma yoki og'zaki adabiy nutq formasidan iborat bo'lishidir. Shu faktorlar natijasida ilmiy uslub shakllanadi va yaxlit adabiy til fonida boshqa nutq turidan ajralib turadi"¹³.

Badiiy uslubning maqsad-vazifasi esa hayot voqeliklarini badiiylashtirib, umumlashtirib, haqqoniylik bilan yoritib berishdan, bundan tashqari, tinglovchiga estetik va emotsional ta'sir ko'rsatishdan iborat. Asarning estetik ta'sirini kuchaytirish uchun yozuvchi tilning barcha leksik va grammatik vositalaridan, shuningdek, turli badiiy tasvir vositalaridan ustalik bilan foydalanishga, yangi-yangi ifoda vositalarini yaratishga harakat qiladi. Shunga ko'ra barcha uslublar til vositalarini ishlatish yuzasidan ham bir-biridan farq qiladi.

Ijtimoiy hayotning ma'lum bir sohasiga xoslangan har qanday uslub adabiy til doirasida ish ko'rsa-da, adabiy tilda mavjud bo'lgan barcha til vositalarini o'zida to'la aks ettira olmaydi. U til vositalarining ayrim tomonlarinigina o'zida mujassamlashtirishi yoki umuman ifodalay olmasligi mumkin.

Yuridik til ham rasmiy ish uslubining asosi sifatida leksik-semantik jihatidan o'ziga xos xususiyatlarga egadir. Ma'lumki, yuridik tilning qat'iylik, xolislik (neytrallik),

¹³ Mukarramov M. Hozirgi o'zbek adabiy tilining ilmiy stili. – T.: 1984. – B. 16.

rasmiylik, aniqlik, qisqalik va mantiqiy izchillik xususiyatlari uning asosiy belgilaridir.

Bu belgilar umumadabiy tildagi barcha soʻzlarning yuridik tilda qoʻllanmasligini taqozo etadi hamda yuridik tilning leksik jihatdan soʻz tanlash mezonini belgilaydi.

Yuridik tildagi barcha soʻzlarni oʻz mazmun va mohiyatlariga koʻra quyidagi guruhlariga tasniflash (klassifikatsiya qilish) zarur:

1. Umumisteʼmoldagi leksika.
2. Frazologik leksika.
3. Terminlar leksikasi.

Umumisteʼmoldagi leksika barcha funksional uslublarda ishlatiladigan, qoʻllanish doirasi chegaralanmagan, shuningdek, barcha kishilar uchun tushunarli boʻlgan soʻzlardir. Ular insonlarning kundalik faoliyatida keng qoʻllanadi. Bunday soʻzlarga *viydon, inson, soʻz, axborot, hayot, sharoit, tajriba, sir, mulk, mehnat, dam olish, taʼlim, tarbiya* kabilarni misol sifatida keltirish mumkin. Bunday soʻzlar har qanday til lugʻat tarkibining asosini tashkil qiladi.

Yuridik tilda ham umumisteʼmoldagi soʻzlar keng qoʻllanadi. Huquqiy normalarni ifodalashda umumisteʼmoldagi soʻzlar yuridik til leksikasining asosiy qismini tashkil qiladi. Masalan:

4-modda. Oʻzbekiston Respublikasining davlat tili oʻzbek tilidir.

Oʻzbekiston Respublikasi oʻz hududida istiqomat qiluvchi millat va elatlarning tillari, urf-odatlar va anʼanalari hurmat qilinishini taʼminlaydi, ularning rivojlanishi uchun sharoit yaratadi (Oʻzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, 4-modda).

Koʻrinadiki, bu huquqiy normani ifodalashda jami 28 ta soʻz qatnashgan boʻlib, shundan quyidagi 23 ta: *til, oʻz, hudud, istiqomat qiluvchi, millat, elat, urf-odat, anʼana, hurmat qilinishi, taʼminlaydi, ular, rivojlanish, va, uchun, sharoit yaratadi* kabi umumisteʼmoldagi soʻzlar ishtirok etgan.

Yuridik tilda umumiste'moldagi so'zlarning ko'pchilikni tashkil qilishi tabiiy hol hisoblanadi, chunki qonun mazmunan xilma-xil, ayni paytda benihoya qamrovi keng ijtimoiy-huquqiy munosabatlarni tartibga solib turadigan hujjat bo'lib, unga faqat mutaxassislargina emas, balki barcha fuqarolar birday u yoki bu yo'sinda murojaat qiladilar. Bu holatni alohida ta'kidlab, "Qonun tili" kitobining mualliflari shunday yozadilar: "Qonunchilik keng tarqalgan terminlardan foydalanadi, u tilning odatdagi lug'ati asosida quriladi"¹⁴.

Haqiqatan ham, qonun til jihatidan keng ommaning idrok imkonlarini hisobga olgan holda tuzilmog'i zarur, busiz qonun va jamiyat o'rtasidagi uzluksiz aloqaning ustuvorligini ta'minlash amrimahol. Ana shu ma'noda yuridik tilda umumiste'moldagi leksika salmog'ining yuqori bo'lishi zaruriydir, yuridik tilning leksik jihatdan o'ta ixtisoslashuvi maqsadga muvofiq emas.

Yuridik tilda umumiste'moldagi so'zlarning qo'llanishi haqida gap ketganda shuni alohida ta'kidlash lozimki, boshqa qonunlarga nisbatan Konstitutsiyada umumiste'moldagi so'zlar juda keng ishlatiladi.

Kuzatishlar shuni ko'rsatdiki, O'zbekiston Respublikasining 1992-yildagi Konstitutsiyasida 7794 ta, 2023-yildagi yangi tahrirdagi Konstitutsiyasida 11 166 so'z ishlatilgan bo'lsa, shuning yetmish foizini umumiste'moldagi so'zlar tashkil qiladi. Bunday so'zlar guruhiga quyidagilarni misol sifatida kiritish mumkin: *xalq, manba, hayot, muhim, masala, umumiy, ish, alohida, prinsip, inson, sha'n, qadr-qimmat, qadriyat, faoliyat, mehnat, farovonlik, til, din, e'tiqod, barcha* va boshqalar.

Shuningdek, ba'zi umumiste'moldagi so'zlar so'zlashuvdagi emotsional-ekspressivlik xususiyatini yo'qotib, rasmiylik kasb etadi. Masalan, so'zlashuvda *o'g'rilik, chayqovchilik, firibgarlik* so'zlari uslubiy bo'yoqqa ega bo'lib, ko'proq salbiy ma'noda

¹⁴ Язык закона. – С. 15.

qo'llanadi. Yuridik matnda esa ularning bu xususiyatlari yo'qolib, rasmiylik, aniq bir ma'nolilik xususiyatiga ega bo'ladi, natijada ular yuridik termin vazifasini bajardi. Masalan:

O'g'rilik, ya'ni o'zganing mol-mulkini yashirin ravishda talon-taroj qilish –

... uch yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

(Jinoyat kodeksi, 169-m.)

Firibgarlik, ya'ni aldash yoki ishonchni suiiste'mol qilish yo'li bilan o'zganing mol-mulkini yoki mulkiy huquqlarini qo'lga kiritish –

... uch yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

(Jinoyat kodeksi, 168-m.)

Bu o'rinda shuni qayd etish lozimki, yuridik til umum-iste'moldagi barcha so'zlar guruhini ham qabul qilavermaydi.

Frazeologik leksika. Nutqda nafaqat so'zlar, balki so'z birikmalari ham faol qo'llanadi. Jumladan, *jinoyat kodeksi, ma'muriy kodeks, jinoyat huquqi* kabilar. Bunday so'z birikmalari ikki yoki undan ortiq so'zlardan tashkil topsa-da, lug'aviy jihatdan bir ma'noni ifodalaydi, ya'ni bir so'zga teng keladi, masalan, *jinoyat kodeksi* deyilganda jinoyatga jazo belgilash to'g'risidagi kodeks tushuniladi.

Bunday birikmalar erkin birikmalar sanalib, ularning o'rnini istagan so'zlar bilan almashtirish mumkin, masalan, *jinoyat huquqi – jinoyat protsessi – jinoyat kodeksi*. Lekin ular boshqa-boshqa ifoda vositalari sifatida namoyon bo'ladi.

Bundan tashqari, tilimizda turg'un birikmalar ham mavjud bo'lib, bir-biridan ajratganda ular shu ma'noni bermaydi. Masalan, *aybini bo'yniga olmoq, mehnat qobiliyatini yo'qotmoq, jinoyat ishini tugatmoq* kabilar. Bunday birikmalar ko'chma ma'no kasb etib, o'zining to'g'ri ma'nosida qabul qilinmaydi. Bunday turg'un birikmalar qonun matnlarida keng qo'llanadi.

Masalan, *aybini bo'yniga olmoq* deganda aybdor aybini tan olganligi, *jinoyat ishini tugatmoq* deganda jinoyat ishini olib borish tamomlanganligi tushuniladi. Tilshunoslik ilmidagi bunday turg'un birikmalar – ibora (frazologizm) deb yuritiladi. Masalan:

Shaxs egallab turgan turar joy yoki boshqa bino va hududda tintuv o'tkazish, olib quyish, ko'zdan kechirish, aloqa muassasalarida pochta-telegraf jo'natmalarini xatlab qo'yish va ularni olib qo'yish, telefonlar va boshqa telekommunikatsiya qurilmalari orqali olib borilayotgan so'zlashuvlarni eshitib turish faqat ushbu kodeksda belgilangan hollarda va tartibda amalga oshirilishi mumkin.

(Jinoyat-protsessual kodeksi, 18-moddagi)

Ko'rinib turibdiki, bu moddada *egallab turmoq, tintuv o'tkazmoq, olib qo'yish, ko'zdan kechirish, xatlab qo'yish, telekommunikatsiya qurilmalari, olib bormoq, amalga oshirmoq* kabi iboralar mavjud.

Umuman, bugungi kundagi qonun matnlarida *atrof-muhitni sog'lomlashtirmoq, mehnat qobiliyatini yo'qotmoq, jazoni yengillashtirmoq, aybni og'irlashtirmoq, aybini bo'yniga olmoq, aybini bo'yniga qo'yimoq, jinoyat ishi qo'zg'atmoq, ishni ochiq ko'rmoq* kabi bir qancha iboralar qo'llanmoqda.

Bunday iboralarning yuridik tilda keng qo'llanishining obyektiv sababi bor, albatta. Ma'lumki, yuridik tilga qo'yiladigan eng muhim talablardan biri aniqlikdir. Bu talabni bajarish uchun ko'plab ijtimoiy-siyosiy, huquqiy va hayotning turli sohalaridan olingan terminlar ishlatiladi. Iboralarning ham eng muhim xususiyatlaridan biri shuki, ular terminlarga yaqin turadi. Shuning uchun ham ba'zi iboralar qonun matnlarida ko'p ishlatiladi.

Yuridik matnda qo'llanadigan iboralar huquqiy sohaga tegishli bo'lgan yoki shu sohaga yaqinroq tushunchalarni

ifodalaydi. Masalan, *mehnat qobiliyatini yo'qotmoq* iborasi mehnat qilishga qodir emaslikni, *jinoyat ishi qo'zg'atmoq* iborasi biror fakt, voqea-hodisaning asl mohiyatini aniqlash uchun olib boriladigan tergov ishlarini boshlash, *javobgarlikka tortmoq* iborasi sodir etilgan biror jinoyat uchun sud oldida javob berish ma'nolarini anglatadi.

Demak, yuridik tilda umumiste'moldagi hamda frazeologik leksika juda faol qo'llanib, ular huquqiy normalarni yuridik tilga qo'yiladigan talablar asosida mukammal ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etadi.

2-§. Yuridik tilda ishlatiladigan terminlar va ularning tasnifi

Yuridik tilga qo'yiladigan rasmiylik, qat'iylilik, neytrallik, o'ta aniqlik, qisqalik kabi talablar yuridik matnda hamma so'zlarni ishlatmaslikni, barcha funksional uslublarda qo'llanadigan so'zlarni ishlatishni taqozo etadi. Terminlarda esa aynan mana shunday xususiyatlar to'la mavjud. Shu bois nutqning boshqa turlariga nisbatan yuridik tilda terminlar keng qo'llanib, ular yuridik tilning asosiy lug'aviy tarkibini tashkil qiladi.

Bundan tashqari, yuridik matn o'z maqsad va mohiyatiga ko'ra barcha tomonidan aynan bir xil idrok etilmog'i, anglanmog'i shart. Agar terminlarning ma'nosi tavsifiy yo'l bilan berilsa, ular o'rnida tavsifiy ifoda va jumlar qo'llansa, o'z-o'zidan huquqiy normani turlicha talqin qilish uchun yo'l ochiladi.

Shuning uchun ham huquqshunoslar huquqiy normalarni ifodalashda ko'proq terminlarni ishlatishga harakat qiladi. Bu haqda huquqshunos V.N. Kogon shunday yozadi: "Qonun matnining faqat terminlardangina tashkil topishi – eng yuksak orzudir. Bunga huquq doimo intiladi, lekin huquqshunoslik fani

va maqsadining murakkabligidan bu yuksak orzuga erishib bo'lmaydi"¹⁵.

Yuridik tildagi terminlarning aksariyat qismi barcha fuqarolar uchun tushunarli bo'ladi. Chunki ular (fuqarolar) kundalik hayoti davomida huquqiy normalarga asoslanib ish tutadilar, faoliyat yuritadilar. Shuning uchun yuridik terminlar keng omma uchun yaqin bo'ladi. Shunday bo'lsa-da, tadqiqotchilar tomonidan "qonun matnida oddiy va tushunarli terminlarni qo'llash kerak"ligi ko'p ta'kidlanadi¹⁶.

Yuridik tilda qo'llanadigan barcha terminlarni quyidagicha guruhlashtirish mumkin:

- 1) ijtimoiy-siyosiy terminlar;
- 2) noyuridik terminlar;
- 3) keng qo'llanadigan, ammo huquqiy hujjatda maxsus ma'no kasb etadigan terminlar;
- 4) sof yuridik terminlar.

Ijtimoiy-siyosiy terminlar. Har qanday davlatning siyosiy ustqurmasi faoliyati qonunlarda ifodalanadi. Shunga ko'ra shu davlatning ichki va tashqi siyosati, milliy mafkurasini, ijtimoiy-siyosiy voqealari, ular bilan bog'liq bo'lgan hodisalar qonun matnlarida o'z aksini topadi, shuningdek, qonunni yaratuvchi "muallif" – davlat, hukumat, jamiyatdir. Qonun shu davlat, shu jamiyat manfaatlariga xizmat qiladi. Shuning uchun qonun matnlarida ko'plab ijtimoiy-siyosiy terminlar qo'llanadi. Bunday ijtimoiy-siyosiy terminlarga *davlat, davlat hokimiyati, mustaqillik, istiqlol, hokimiyat, referendum, respublika, parlament, deputat, bayroq, gerb, davlat madhiyasi, fuqaro, milliy mafkura, kasaba uyushmasi, vijdon erkinligi, millat, mahalliy hokimiyat organlari* kabilarni misol qilish mumkin.

¹⁵ Когон В.Н. К вопросы о формализации отрасли права. // Вопросы кибернетики и права – М.: Наука, 1967. – С. 106.

¹⁶ Язык закона. – С. 19.

Tilshunos A.A. Buryachok terminlarda ijtimoiy-siyosiy terminlarning o'rne haqida "Ular terminlar leksikasining asosiy qatlamidir", – deb yozgan edi¹⁷.

Haqiqatan ham, yuridik matnlarda ijtimoiy-siyosiy terminlar yuridik tilda qo'llanadigan terminlarning boshqa guruhlariga nisbatan ko'pchilikni tashkil qiladi. Ayniqsa, bunday holat Konstitutsiyada juda ham yuqoridir. Masalan, 1992-yildagi Konstitutsiyamizning birinchi bo'limida hammasi bo'lib 498 ta so'z ishlatilgan bo'lsa, shundan 119 tasi ijtimoiy-siyosiy terminlarga, 41 tasi sof yuridik terminlarga to'g'ri kelgan.

Konstitutsiyada boshqa sohalarning terminlariga nisbatan ijtimoiy-siyosiy terminlarning ko'p bo'lishi tabiiy. Chunki u bosh qomus sifatida mamlakatning butun ijtimoiy siyosiy hayotini belgilab beruvchi, davlatni davlat, millatni millat sifatida tanitadigan rasmiy hujjatdir.

Noyuridik terminlar. Qaysi soha bo'lishidan qat'i nazar, albatta, shu sohaning ichki va tashqi tartib-intizomi bo'ladi. Bu qonun qabul qilish yo'li bilan mustahkamlanadi. Bunday qonun matnlarida ijtimoiy-siyosiy terminlar bilan birgalikda shu sohaga tegishli bo'lgan terminlar ham keng qo'llanadi. Masalan:

qishloq xo'jaligiga oid qonun matnlarida: *yer monitoringi, limit, pitomnik, davlat yer kadastr, yer kadastr, kadastr* kabilar;

kimyo sanoatiga oid qonun matnlarida: *modda, azot, tuz, ishqor, kislota, kislorod, asos, reaksiya, temir* kabilar;

adabiyot va san'at sohasiga oid qonun matnlarida: *teatr, aktyor, artist, hofiz, rassom, madaniyat* kabilar.

Qonun qanchalik tor doiradagi kishilarga, ya'ni faqat ma'lum bir soha xodimlarigagina mo'ljallangan bo'lsa, unda shu sohaning terminlari shunchalik ko'p qo'llanishi kuzatiladi. Bunday qonun matnlarida ijtimoiy-siyosiy terminlarga nisbatan

¹⁷ Бурячок А.А. Формирования стиличного фонду социально-политично лексики схинославьянских Мов. – Киев: 1989. – С. 22.

shu soha terminlari ko'p ishlatiladi. Jumladan, 1995-yil 21-dekabrda qabul qilingan "Naslchilik to'g'risida"gi Qonunda: *naslchilik, seleksiya, genetik belgi, genofond, nasldorlik* singari 400 ga yaqin terminlar ishlatilgan. Hatto ayrim moddalarning asosan shu sohaga oid terminlardan tuzilganini ham ko'rish mumkin. Masalan:

3-modda. Naslchilik obyektlari

Nasldor hayvonlar – qoramollar, qo'ylar, echkilar, otlar, tuyalar, cho'chqalar, shuningdek parrandalar, baliqlar, asalarilar, ipak qurti, yovvoyi hayvonlar (bundan buyon matnda hayvonlar deb yuritiladi) va ularning naslli mahsuloti naslchilik obyektlari hisoblanadi.

Ko'rinadiki, ayrim sohalargagina oid bo'lgan qonun matnlarida shu sohaga oid terminlar ko'pchilikni tashkil qiladi. Huquq ijodkorligi jarayonida bunday qonunlarning barcha uchun tushunarli bo'lmagan terminlardan tashkil topishiga yo'l qo'yiladi. Chunki bunday qonunlarning shu soha xodimlari uchungina tushunarli bo'lishi tabiiy holdir.

Keng qo'llanadigan, ammo huquqiy hujjatda maxsus ma'no kasb etadigan terminlar. Yuridik tilda qo'llanadigan terminlarning yana bir guruhi borki, bu terminlarni ijtimoiy-siyosiy terminlarga ham, yuridik terminlarga ham kiritib bo'lmaydi. Bunday terminlar ommaviy ravishda kundalik faoliyatimizda juda ko'p ishlatilsa-da, ularning tub ildizida rasmiylik yotadi, o'z navbatida, ularni tom ma'nodagi huquqiy sohaning termini deb ham bo'lmaydi.

Bunday terminlar huquqiy hujjat matniga kirgach, o'z ma'nosini bir qadar toraytirib, maxsus ma'no kasb etadi. Bunday terminlarga yuridik tilda qo'llanadigan har xil ish qog'ozlarining nomlari *ariza, shikoyat, tavsiyanoma, tarjimayi hol, ishonch xati, majlis, mehnat staji* kabi terminlarni kiritish mumkin. Ular qonun matnlarida qo'llanishi jihatidan kamchilikni tashkil qiladi.

Shunday qilib, qonun matnlarida ishlatiladigan terminlarning asosini ijtimoiy-siyosiy, yuridik hamda noyuridik terminlar tashkil qiladi.

3-§. O'zbek yuridik terminlari tarixi va taraqqiyoti

O'zbek huquqshunoslik fanining paydo bo'lishi va rivojlanishi o'zining uzoq asrlik tarixiga ega. U eng qadimiy manbalar – “Avesto” (miloddan oldingi IX–IV asrlar), Sug'd hujjatlari kabi yozma yodgorliklarda o'z aksini topgan bo'lib, o'sha davrning eng muhim huquqiy manbasi hisoblanadi.

Ayniqsa, o'zbek xalqining tarixida islom huquqi – shariat alohida o'rin tutadi. U O'zbekistonda totalitar sho'rolar tuzumi majburan o'rnatilgunga qadar amalda bo'lib, o'zbek milliy-tarixiy va huquqiy-ma'naviy merosida muhim ahamiyat kasb etdi.

O'zbek yuridik tili o'zbek adabiy tili asosida ish ko'radi. Shunga ko'ra, o'zbek milliy yuridik terminlarining paydo bo'lishi, rivojlanishi o'zbek xalqining, o'zbek huquqshunosligi fanining tarixi bilan bevosita chambarchas bog'liq.

O'zbek yuridik terminlarining rivojlanish taraqqiyotini aniqlash maqsadida shariat manbalarini, ayniqsa, sobiq sovet hokimiyati davrida, ya'ni 1917-yil oktabr to'ntarishidan to hozirgacha qabul qilingan qonunlarni va bu davrda yaratilgan yuridik terminlar lug'atini o'rganib chiqish asosida shuni ta'kidlash mumkinki, 1920–2023-yillarda yuridik terminlar 5 davrni bosib o'tgan. Bu davrlarni quyidagicha nomlash mumkin:

1. Arabcha yuridik terminlarning salmoqli o'rin egallagan davri (1920–1937-yillar).

2. Ruscha (yevropacha) yuridik terminlarning majburan yoppasiga kiritilishi (1938–1950-yillarning o'rtalarigacha).

3. Ruscha (yevropacha) yuridik terminlarning bir zaylda (asta-sekin holatda) kirib kelishi (1950-yilning o'rtalaridan 1990-yilgacha).

4. Ruscha (yevropacha) yuridik terminlarni o'zbekchallashtirish jarayonining boshlanishi (1989–1993-yillarda).

5. O'zbek yuridik terminlari taraqqiyotining to'g'ri yo'nalish tamoyillari belgilab olinishi.

Arabcha yuridik terminlarning salmoqli o'rin egallagan davri. Ta'kidlanganidek, rus istilosigacha o'zbek xalqining huquqiy tizimi shariat hisoblangan. Shariat normalari arab tilida bitilgan bo'lib, shunga ko'ra, bu davrlarda o'zbek huquqiy tushunchalari arab tilidagi so'z va terminlar asosida yuritilardi.

Oktabr to'ntarishidan so'ng qozi sudlari yo'qotilib, sovet sudlari vujudga kelgan va shu davrlardan boshlab ko'plab qonunlar qabul qilingan. Dastlabki yillarda o'zbek yuridik tilini yaratish borasida, ya'ni rus tilida yozilgan qonunlardagi huquqiy so'z va yuridik terminlarni o'zbek tilida qanday ifodalash mumkinligi haqida ko'pdan ko'p tortishuvlar bo'ldi.

Ayrim olimlar ruscha yuridik terminlarni ilgaridan mavjud bo'lgan, ya'ni shariat normalaridagi arabcha terminlar asosida yuritishni taklif qiladilar. Shu nuqtayi nazardan bu yillarda bir qancha yuridik terminlar arab tilidan olingan terminlar asosida yuritildi, masalan: *prokuror* – *muddai umumi*, *tomonlar* – *tarafaiyn*, *notarius* – *mukavala ma'muri*, *homiylilik huquqi* – *vasoyat huquqi*, *ozodlik huquqi* – *varosat huquqi* tarzida.

Ayrim olimlar esa o'zbek yuridik terminlarini turkiy tillarga xos so'zlar asosida yuritishni ma'qul deb biladilar. Bu yo'lda ma'rifatparvar olim G'ozi Yunus tomonidan ko'p ishlar qilindi. U 1926-yilda "Ruscha-o'zbekcha qisqacha huquqiy va siyosiy lug'at"ni tuzgan. U lug'atda ruscha yuridik terminlarni turkiy so'zlar asosida berishga harakat qilgan, bu ishda ko'proq buyuk jahongir Amir Temurning "Temur tuzuklari" kitobiga

asoslanadi va ko'p yuridik terminlarni shu kitobdan oladi. Masalan: *sud* – *yorg'u*, *guvoh* – *ayg'ovchi*, *kodeks* – *tuzuk*, *sudya* – *yorg'uvchi*.

Shu terminlarga asoslangan holda 1926-yilda “O‘zbekiston Ijtimoiy Sho‘ro Jumhuriyatining jazo tuzugi” nomli jinoyat kodeksi, “O‘zbekiston Ijtimoiy Sho‘ro Jumhuriyatining jazo-yo‘ruq tuzugi” nomli jinoyat-protsessual kodekslari nashr etildi.

Umuman, bu yillardagi qonun matnlariga nazar tashlaydigan bo'lsak, unda baribir arabcha yuridik terminlar salmoqli o‘rin egallashini ko‘rish mumkin.

1-jadval

Terminlarning qo‘llanishi

TERMINNING HOZIRGI NOMI	TERMINNING 1920-30-YILLARDAGI NOMI
<i>Konstitutsiya</i>	<i>Asosiy qonun, Asli qonun, qonuni Asosiy</i>
<i>Jinoyat kodeksi</i>	<i>jazo tuzugi, jazo qonunlari majmuasi</i>
<i>Jinoyat-protsessual kodeksi</i>	<i>jazo-yo‘ruq tuzugi, jinoyat muhokamasining qonunlar majmuasi</i>
<i>Dekret</i>	<i>farmoyish</i>
<i>ma'lumotnoma</i>	<i>kafirnoma</i>
<i>manifest</i>	<i>bayonnoma</i>
<i>jarima</i>	<i>jazo puli</i>
<i>jinoyat huquqi</i>	<i>jazo huquqi</i>
<i>kodeks</i>	<i>tuzuk, kodeks, qonunlar majmuasi</i>
<i>ustav</i>	<i>ustav, nizomnoma, dasturilamal</i>
<i>sud tuzilishi</i>	<i>sud tuzuv</i>
<i>plenum</i>	<i>yalpi o'ltirish</i>
<i>instruksiya</i>	<i>dasturilamal</i>

<i>militsioner</i>	<i>mirshab, soqchi</i>
<i>shartnoma</i>	<i>muahda</i>
<i>muddat</i>	<i>mururi zamon</i>
<i>tribunal</i>	<i>hukm minbari</i>
<i>sudya</i>	<i>vositachi, qozi, yorg'uchi</i>
<i>inspeksiya</i>	<i>nozirlik</i>
<i>syezd</i>	<i>qurultoy</i>
<i>soyuz</i>	<i>uyushma</i>
<i>baynalmilal</i>	<i>baynaxalq</i>
<i>proletariat</i>	<i>yo'qsil</i>
<i>imperializm</i>	<i>jahongirlik</i>
<i>arxeologiya</i>	<i>osori atiq</i>
<i>dialektik materializm</i>	<i>mujodalaviy moddachilik</i>

Bu davrning o'ziga xos xususiyati sifatida shuni alohida ta'kidlash lozimki, o'sha yillardagi ayrim yuridik terminlarning dastlabki shakllari hozirgiga nisbatan huquqiy tushunchaning mazmunini to'g'ri ifodalagan. Jumladan, *jazo tuzugi, jazo-yo'ruq tuzugi, jinoyat muhokamasining qonunlar majmuasi, jazo huquqi* terminlari hozirgi *jinoyat kodeksi, jinoyat-protsessual kodeksi, jinoyat huquqi* terminlariga nisbatan huquqiy tushunchaning mohiyatini to'g'ri anglatgan. Shuning uchun ham bugungi kunda muammoli bo'lgan ayrim terminlar o'tgan asrning 20-yillarida qabul qilingan shakliga qaytmoqda. Jumladan, *inspeksiya* o'rnida *nozirlik*, *soyuz* o'rnida *uyushma*, *arxeologiya* o'rnida *osori atiq* terminlari ishlatilmoqda.

1933-yilda ma'muriy-huquqiy lug'at chop etildi. Bu lug'atda ham ruscha so'zlarni imkon qadar ishlatmaslikka, ko'proq arabcha, shuningdek, turkiy tillarga xos yasama yuridik terminlarni

kiritishga harakat qilingan. Bunday intilish va arabcha yuridik terminlarni saqlab qolish an'anasi 1938-yilgacha davom etgan.

Ruscha (yevropacha) yuridik terminlarning majburan yoppasiga kiritilishi. 1938-yildan boshlab o'zbek qonunlarining matnlarida yoppasiga bir qancha ruscha yuridik terminlar qo'llana boshlangan. Buni F.S. Bakirovning kuzatishlari ham tasdiqlaydi. Uning aniqlashicha, 1927-yilda nashr etilgan O'zbekiston SSR Jinoyat kodeksining birinchi bo'limida 41 ta yuridik termin mavjud bo'lib, shundan 38 tasi arabcha, 3 tasi ruscha yuridik termin bo'lgan. 1938-yilda qayta nashr etilgan kitobning shu bo'limida 41 ta yuridik termindan 35 tasi ruscha yuridik terminga aylantirilgan, 6 tasi esa arabcha yuridik terminligicha qolgan. Yoki 1927-yilda chop etilgan O'zbekiston SSR Jinoyat kodeksining "Davlatga qarshi jinoyatlar" bo'limida 142 ta yuridik termin qo'llangan bo'lib, shundan 123 tasi arabcha, 19 tasi ruscha bo'lgan. 1938-yilda qayta nashr etilgan shu kitobning yuqoridagi bo'limida 142 ta yuridik termindan 129 tasi ruscha yuridik terminga aylantirilgan, qolgan 13 tasi arabcha yuridik terminligicha qolgan¹⁸.

Umuman, bu yillarda (1938–1950-yillarning o'rtalarigacha) ruscha yuridik terminlar majburan, (ularning o'zbekcha muqobili bo'lsa-da) sun'iy ravishda, yoppasiga olib kirila boshlangan. Bu yillarda amalda bo'lgan qonun matnlariga nazar tashlaydigan bo'lsak, unda quyidagi terminlar rus tilida qanday bo'lsa, o'zbek tilida ham shundayligicha ishlatilganini ko'rish mumkin: *отвод, давность, секретарь, протокол, заседатель, суд состави, орган, определение, эксперт, свидетель, гражданлик делоси, статья, штраф, справочник* kabilar.

Bu jarayon 1950-yillarning o'rtalarigacha davom etgan. Bu davrda ruscha yuridik terminlar tarkibining keskin oshib

¹⁸ Бакиров Ф. Некоторые вопросы узбекской юридической терминологии. // Учен. зап. Таш. юрид. ин-та. Вып. 1. – Т., 1956. С. 283.

ketishi sabablari, 1920-yillarning oxirlaridan boshlab sho'rolar tomonidan "barcha tillarning assimilyatsiyasi (birlashtirish)" siyosati olib borilgan. Bu harakatning boshchisi I.V. Stalin bo'lib, u 1929-yilning may oyida "Milliy masala va leninizm" asarini yozgan. Asarning uchinchi qismi "Millatlar va milliy tillarning kelajagi" deb nomlangan bo'lib, unda milliy tillar taqdiri haqida shunday deyiladi: "Milliy tafovutlar va milliy tillar yo'q bo'lib keta boshlaydilar, ular o'z o'rinlarini hamma uchun umumiy bo'lgan dunyo tiliga beradi".

Bu "ta'limot"ning "ilmiy-nazariy qoidalari" gruziyalik tilshunos olim N.Y. Marr (1864–1934) tomonidan ishlab chiqilgan. Bu "nazariya"ni amaliyotga majburan joriy etish 1937–1950-yillarning o'rtalarigacha nihoyatda kuchaydi.

Ruscha (yevropacha) yuridik terminlarning bir zayl-da (asta-sekin holatda) kirib kelishi. 1950-yillarning o'rtalaridan boshlab, ruscha yuridik terminlar kirib kelish jarayoni biroz sekinlashdi. Bu davrga kelib, hatto ayrim (1938–1950-yillarning o'rtalarigacha ruscha bo'lgan) terminlarni o'zbekchalashtirishga erishilgan, chunonchi, bu yillardagi qonun matnlarida ruscha *заседатель* – *maslahatchi*, *определение* – *ajrim*, *свидетель* – *guvoh*, *статья* – *modda* tarzida berilgan, lekin asosiy yuridik terminlar rus tilida qanday bo'lsa, ularni o'zbek qonunlarining matnlarida shundayligicha ishlatishtish davom etgan.

1959-yilda huquqshunos olim F. Bakirov tomonidan "Yuridik terminlar lug'ati", 1983-yilda F. Muhitdinov, K. Mirzajonovlar tomonidan "Yuridik terminlarning qisqacha ruscha-o'zbekcha lug'at-spravochnigi" nashr etildi. Bu lug'atlarda ham ayrim yuridik terminlarning o'zbekcha muqobili bo'lsa-da, ularning o'rnida ko'proq ruscha terminlarni berish tamoyiliga amal qilindi.

Ruscha (yevropacha) yuridik terminlarni o'zbekchalashtirish jarayonining boshlanishi va undagi ayrim bir

yoqlama harakatlar (1989–1993-yillar). 1989-yil 21-oktabr o'zbek tilining Davlat tili maqomini olishi va O'zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishgani sharofati bilan o'zbek yuridik tilini rivojlantirish yuzasidan ijobiy jarayon boshlangan. Sobiq sho'rolar hukmronligi davrida rus va Yevropa tillaridan noo'rin o'zlashgan aksariyat yuridik terminlarning o'zbekcha muqobil shakllari tanlangan.

1993-yilda masalaning nihoyatda muhimligini hisobga olgan holda huquqshunos olimlar G'. Ahmedov, A. Saidov, U. Bozorov rahbarligida "Yuridik terminlar va iboralar lug'ati" yaratildi. Bu lug'atda Yevropa tillaridan o'zlashgan yuridik terminlarning o'zbekcha muqobillarini berishga harakat qilingan bo'lib, bu bilan lug'atni tuzuvchilar oktabr to'ntarishidan keyingi dastlabki lug'at tuzish an'anasini davom ettirganlar.

Lug'atning eng ahamiyatli tomoni shundaki, unda Yevropa tillaridan o'zlashgan yuridik terminlarning o'zbekcha muqobili o'zbek xalqining, o'zbek tilining ichki xususiyatlaridan kelib juda to'g'ri tanlangan. Masalan: *auksion* – *kimoshdi savdosi*, *donorlar* – *qalam haqi*, *двоевластие* – *qo'shhokimiyatchilik*, *арест дисциплинарный* – *intizomiy qatmoq*, *выездное судебное заседание* – *sayyor sud majlisi* kabilar.

Ammo lug'atdagi barcha so'zlarning, yuridik terminlarning o'zbekcha muqobili to'g'ri tanlangan deb bo'lmaydi, unda ayrim bir yoqlama harakatlar ham kuzatiladi. Chunonchi: *Ветеран великой отечественной войны* – *Ulug' vatan urushi kayvonisi (?)*, *Ветеран труда* – *mehnat kayvonisi (?)*, ya'ni *veteran* termini *kayvoni* deb beriladi.

O'zbek tilining izohli lug'atida *kayvoni* so'zining: 1) dasturxonchi xotin, 2) uy bekasi; 3) ko'p narsani biladigan, bilimdon ma'nolari qayd etiladi. Ko'rinadiki, *kayvoni* so'zi *veteran* terminining ma'nosini bermaydi.

Lug'atda rus tilidagi *ездовые* – *chopar*, *chavandoz*, *salt* (?) tarzida beriladi. Bunda *salt* so'zi noo'rin tanlangan. Chunki

salt so'zining ma'nosi: 1) *aravaga qo'shilmagan, aravasiz (ot haqida)*; 2) *yuksiz*, 3) *bekorga* ma'nolarini berib, umuman ot (hayvon)larga nisbatan ishlatiladi. *Ездовые* termini esa ot emas, balki *chavandoz, chopar* ma'nolarini anglatadi.

Umuman har qanday lug'atda bunday munozarali o'rinlar bo'lishi tabiiy. Eng muhimi, lug'atni tuzuvchi olimlar, birinchi navbatda, sof milliy o'zbek yuridik terminlarini shakllantirishga va rivojlantirishga harakat qilganlar hamda ma'lum ma'noda bunga erishganlar.

Bundan tashqari, mustaqillik yillarida "Inglizcha-ruscha-o'zbekcha huquqiy atamalar lug'ati" (G'. Satimov), "Ruscha-o'zbekcha yuridik atamalar lug'ati" (G'. Ahmedov, H. Bektemirov), "Глоссарий юридических терминов Республики Узбекистан" (A. Saidov, G. Raximova), "Ruscha-o'zbekcha-inglizcha yuridik lug'ati" (V. Batler, A. Saidov), "O'zbekiston yuridik ensiklopediyasi". "O'zbekcha-ruscha-inglizcha yuridik atamalar lug'ati" (A.M. Kurganov, D.S. Djuzbayeva), "Yuridik terminlarining ruscha-o'zbekcha lug'ati" (N. Mahmudov, Sh. Ko'chimov, N. Sharipova) kabi bir qancha lug'atlar nashr etildi¹⁹.

Shuningdek, mamlakatimizning mustaqil qonunchilik tizimi tantanasi o'laroq, qonun matnlarida ko'pgina chet tillaridan noo'rin o'zlashgan yuridik terminlarning milliy-huquqiy shakllari berilmoqda, jumladan: *давность* – *o'tgan muddat*, *суд составу* – *sud tarkibi*, *секретарь* – *kotib*, *заседатель* – *maslahatchi*, *штраф* – *jarima*, *справочник* – *ma'lumotnoma*, *отвод* – *raddiya*, *протест* – *e'tiroz*, *администрация* – *ma'muriyat*, *ma'muriy idora*, *kanselyariya* – *idora*, *devonxona*,

¹⁹ Yuridik atamalar va iboralar lug'ati., T., Adolat, 1993.; Satimov G'. Inglizcha-ruscha-o'zbekcha huquqiy atamalar lug'ati. T., Adolat, 1999.; Ahmedov G', Bektemirov H. Ruscha-o'zbekcha yuridik atamalar lug'ati. T., Adolat, 2002.; Saidov A., Raximova G., Глоссарий юридических терминов Республики Узбекистан. T., 2003; Batler V., Saidov A. Ruscha-o'zbekcha-inglizcha yuridik lug'at. T., O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 20//.; O'zbekiston yuridik ensiklopediyasi. T., Adolat, 2009.; Kurganov A.M., Djuzbayeva D.S. O'zbekcha-ruscha-inglizcha yuridik atamalar lug'ati. T, O'zR IIV Akademiyasi, 2020; Mahmudov N., Ko'chimov Sh., Sharipova N. Yuridik terminlarning ruscha-o'zbekcha lug'ati. T., 2020. va boshqalar.

kabinet – devon, mahkama, выемка – olib ketish, garantiya – kafolat, garov, dogovor – shartnoma, граждaнлик – fuqarolik, граждaнин – fuqaro tarzida berilmoqda.

Bosh qomusimiz bo'lgan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining matnida ham Yevropa tillaridan o'zlashgan qator so'zlarning o'zbekcha muqobillari berilgan, chunonchi: *система – tizim, меппутория – hudud, состав – tarkib, граждaнин – fuqaro, союз – uyushma, район – tuman, программа – dastur, комитет – qo'mita, министр – vazir, ревизия – taftish, область – viloyat, идеология – mafkura, акт – hujjat, ветеран – faxriy, гарантия – kafolat, гимн – madhiya, группа – guruh, министерство – vazirlik, традиция – an'ana, фонд – jamg'arma, экономика – iqtisodiyot tarzida ifodalangan. O'z navbatida, bu terminlarning o'zbekcha muqobillari o'zini to'la oqlaydi va shu terminning ma'nosini aynan ifodalaydi.*

Umuman, Konstitutsiyamiz tiliga uzoq kelajakni ko'zlab har jihatdan ijodiy yondashilgan bo'lib, unda butun dunyo xalqlari tomonidan bir xil tarzda ishlatiladigan terminlarning asl shaklida berilishi ayni muddaodir. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, 1992-yildagi Konstitutsiyada hammasi bo'lib, 7794 ta atrofida so'z ishlatilgan bo'lsa, shundan 43 tasi xalqaro terminlarga to'g'ri keladi. Ular quyidagilar: *respublika, konstitutsiya, suverenitet, demokratiya, prinsip, organ, gerb, referendum, prezident, partiya, sud, institut, normativ, subyekt, norma, telefon, bank, pensiya, yuridik, senzura, suveren, okrug, deputat, strategik, valyuta, kredit, budjet, komissiya, prokuror, ratifikatsiya, denonsatsiya, parlament, smeta, akkreditatsiya, diplomatik, orden, medal, amnistiya, normal, material, advokatura, kooperativ, moliya.*

Bunday so'zlar dunyo xalqlari bilan aloqa o'rnatishimizda muhim ahamiyat kasb etadi. Ma'lumki, butun dunyo yuridik terminlarining aksariyat qismini lotin yuridik terminlari tashkil

qiladi. Qadimgi Rim huquqi lotin yuridik terminlarining butun dunyo miqyosida keng tarqalishi uchun muhim omil bo'ldi. Lotin tili uzoq asrlar davomida ko'pgina Yevropa xalqlarining rasmiy tili sifatida yuridik tilning asosiy manbayi bo'lib xizmat qildi. Shu bois bugungi kunda bunday yuridik terminlar barcha xalqlarning tillarida keng ishlatilmoqda.

Yevropa tillaridan o'zlashgan yuridik terminlar o'zbek yuridik tilida ham ma'lum bir qismni tashkil qiladi. 1993-yilda yaratilgan "Yuridik terminlar va iboralar lug'ati"da jami, 6 700 atrofida yuridik terminlar mavjud bo'lib, shundan 389 tasi Yevropa tillaridan o'zlashgan terminlardir. Agar bu foizlar bilan hisoblansa, lug'atda hammasi bo'lib 6 foizni ruscha-yevropacha terminlar tashkil qiladi.

Bunday terminlarning aksariyatini rus tilidan o'zlashgan deyish unchalik to'g'ri bo'lmaydi. Ular rus tili orqali boshqa tillardan o'zlashgan so'zlardir. Masalan:

lotin tilidan: *advokat, aksiya, deklaratsiya, diktatura, delegat, deputat, imperializm, imperator, inspektor, instruksiya, instruktor, kanselyariya, kvalifikatsiya, kodeks, kollegiya, konstitutsiya, prokuror, manifest, nota, orden, konsul* kabilar;

fransuz tilidan: *garantiya, dekret, anketa, attashe, balans, burjuaziya, budjet, byulleten, jyuri, direktiva, komitet, kommersant, kompaniya, ministr, model, pasport, armiya* kabilar;

nemis tilidan: *arest, gaupvaxta, veksel, lager, grupp, yefreytor, kvartira* kabilar;

ingliz tilidan: *bandit, brifing, broker, blok, variant, vaucher, grant, kollej, konsern, mister, monopoliya, monarxiya, muzey, nekrolog, amnistiya, gegemon, monografiya, demokratiya* kabilar;

yunon tilidan: *amnistiya, anarxiya, anonim, arxiv, gegemoniya, genotsid, gipoteza, gomoseksualizm* kabilar.

arab tilidan: *adliya, qonun, jinoyat, josus, qotil, mahbus mahkum, musodara, mahkama, hukumat, davlat, mulk, ma'muriyat, muhokama*, kabilar.

1999-yilda H. Bektemirov, H. Xolmedov, S. Sodiqov tomonidan “Huquqshunoslikka oid o‘zlashma terminlar” lug‘ati nashr etilgan. Unda o‘zbek yuridik tiliga boshqa tillardan o‘zlashgan 800 ga yaqin terminlarning izohi berilgan.

Shunisi qiziqki, “Huquqshunoslikka oid o‘zlashma terminlar” lug‘atining mualliflari ta’kidlaganlaridek, “ayrim o‘zlashma terminlar o‘zi anglatgan birlamchi ma’nosidan shunchalik uzoqlashib ketganki, ularning dastlabki ma’nosi bilan hozirgi ma’nosi o‘rtasida aloqa uzilib qolgan. Bunday o‘rinlarda uning asl ma’nosi emas, balki hozirgi anglatgan ma’nosi asosiy o‘rin tutadi”²⁰. Masalan, *armiya* so‘zining dastlabki ma’nosi lotinchada *qurolsizlantirmoq*, *arxiv* so‘zining dastlabki ma’nosi yunonchada *xizmat joyi*, *pasport* so‘zining dastlabki ma’nosi italyanchada *“portga kirish ruxsatnomasi”* ma’nolarini anglatgan. Bugungi kunda esa bu terminlar yangicha mazmun bilan o‘zbek tiliga kirib kelgan.

Shunday qilib, o‘zbek yuridik terminlari so‘nggi bir asr davomida mamlakat ijtimoiy-siyosiy hayoti bilan bog‘liq beshta muhim davrni o‘z boshidan kechirdi. Bu ayrim yuridik terminlarning quyidagi taraqqiyot yo‘lida yana ham aniqroq ko‘rinadi:

2-jadval

Ayrim yuridik terminlarning taraqqiyot darajasi

TERMINNING RUSCHA NOMI	1917– 1937- YIL- LAR	1938– 1955- YILLAR	1955– 1989 YILLAR	1989– 1992- YIL- LAR	1993– 2001 YILLAR
заседатель	o‘ltirdosh maslahat- chi	zaseda- tel	masla- hatchi	maslahat- chi	masla- hatchi
народный заседатель	yorg‘u jo‘ralari	xalq zasedateli	xalq masla- hatchisi	xalq masla- hatchisi	xalq masla- hatchisi

²⁰ Bektemirov H., Xolmedov H., Sodiqov S. Huquqshunoslikka oid o‘zlashma terminlar. – B. 4.

определение	tayin qilish qarori	opredele-niye	ajrim	ajrim	ajrim
свидетель	shohid, ayg'oqchi, guvoh	svidetel	guvoh	guvoh	guvoh
статья	modda	statya	modda	modda	modda
отвод	e'tiroz	otvod	otvod	raddiya, rad etish	rad etish
давность	mururi zamon	davnost	davnost	o'tgan muddat	o'tgan muddat
состав суда	sud hay'a-ti	sud sostavi	sud sostavi	sud hay'a-ti	sud tarki-bi
секретарь	mirza, kotib sar-kotib	sekretar	sekretar	kotib	kotib
прокурор	prokuror, muddai umumi, qoralovchi	prokuror	prokuror	prokuror	prokuror
суд	yorg'u, sud	sud	sud	sud	sud
судья	yorg'uchi, qozi sudya	sudya	sudya	sudya, hakam	sudya
следователь	tergovchi	tergovchi	tergovchi	tergovchi	tergovchi
эксперт	sinovchi	ekspert	ekspert	sinovchi, ekspert	ekspert
президиум	rayosat	prezidium	prezidi-um	prezidium rayosat	prezidi-um
гражданский иск	haq talab da'vosi	grajdanlik da'vosi	grajdan-lik da'-vosi	fuqaroviy da'vo	fuqaroviy da'vo
гражданское дело	muomala ishlari	grajdanlik ishi	grajdan-lik ishi	fuqarolik ishi	fuqarolik ishi

уголовно- процессуал- ный кодекс	jazo- yo'ruq tuzugi, jinoyat muhoka- ma qonunlar majmuasi	jinoyat protsessi kodeksi	jinoiy prot- sessual kodeks	jinoyat protsessu- al kodeksi	jinoyat prot- sessual kodeksi
уголовный кодекс	jazo tuzu- gi	jinoyat kodeksi	jinoyat kodeksi	jinoyat kodeksi	jinoyat kodeksi

Binobarin, bugungi kunda yuridik terminlarimiz taraqqiyo-
tidagi eng muhim muammolardan biri boshqa Yevropa tillari-
dan o'zlashgan yuridik terminlarga munosabat masalasidir. Bu
masala 1989-yilning 21-oktabrida "O'zbekiston Respublikasi
Davlat tili to'g'risida" qonun qabul qilinganidan, ayniqsa, istiq-
lolga erishganimizdan beri ijtimoiy hayotda dolzarb muammo-
lardan biri bo'lib kelmoqda.

Bu masalaga respublikamiz mustaqillikka erishgan
dastlabki yillarda bir tomonlama yondashish holatlari ham
yuz berib, ayrim ruscha-yevropacha terminlar birvarakayiga
o'zbekchalashtirila boshladi. Buning natijasi o'laroq, tilimizda
tayyora, tayyoragoh, naqliyot, oliygoh, ilmgoh singari har xil
sun'iy terminlar paydo bo'ldi.

Bunday holat yuridik terminlarimizda ham o'z aksini topib,
sudya o'rnida *hakam*, *kodeks* o'rnida *qonunlar majmuasi*,
advokat o'rnida *himoyachi*, *advokatura* o'rnida *himoyachilar*
idorasi, *himoyachilar jamoasi*, *veteran* o'rnida *kayvoni*,
pensioner o'rnida *nafaqaxo'r* kabi terminlar ishlatila boshladi.
Lekin bunday so'zlar tilimizga singmadi.

Albatta, chetdan kirib kelgan so'zlarni o'zbek tili
imkoniyatlari asosida berish lozim. Lekin bu rus tili orqali
Yevropa tillaridan kirib kelgan, huquqiy tushunchaning
mohiyatini to'g'ri ifodalaydigan barcha terminlarni bir boshidan
o'zbekchalashtirish kerak, degan ma'noni anglatmaydi. Va shu

bilan birga, chetdan kirib kelayotgan barcha terminlarni qabul qilaverish ham til taraqqiyotiga salbiy ta'sir etadi.

O'zbek yuridik terminlari taraqqiyotining to'g'ri yo'nalish tamoyillari belgilab olinishi. 1992-yilda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Atamashunoslik qo'mitasi va O'zFA Tilshunoslik instituti bilan hamkorlikda "Ruscha baynalmilal o'zlashmalarga muqobil tanlash prinsiplari"ni ishlab chiqdi.

1998-yilda akademik A. Hojiyev tomonidan "Termin tanlash mezonlari" risolasi chop etildi. Unda ta'kidlanadiki, "Umuman, o'zga tildan o'zbek tiliga kirgan so'zlarni almashtirish yoki almashtirmaslik, almashtiriladigan bo'lsa, buni qanday amalga oshirish masalasi nihoyatda murakkab bo'lib, bunda juda ko'p narsalarni e'tiborga olish, shu yo'l bilan ish tutish talab etiladi. Shuning uchun bu ish hammaning ham qo'lidan kelavermaydi. Bu ishning muvaffaqiyatli bajarilishi uning ijrochisidan ehtiyotkorlik, yuksak bilim, mahorat talab etadi. Amalda esa shunday imkoniyatga ega bo'lmagan, masalaning mohiyatiga umuman tushunmaydigan shaxslar ham bu ishda "faollik" ko'rsatyaptilar. Masalan, "ruscha o'zlashma so'zlarning barchasini almashtirish kerak", "o'zbek tilida qo'llangan jami so'zlar tiklanishi kerak", "termin asosan turkiy bo'lishi shart" degan da'volar hodisaning mohiyatini to'g'ri anglamaslikdan kelib chiqqan gaplardir"²¹.

Haqiqatan ham, bunday da'volar til qonuniyatlarini yaxshi tushunmaslik, termin tanlash mezonlarini bilmaslik oqibatida kelib chiqadi.

Akademik A. Hojiyev ruscha-yevropacha so'z va terminlarni o'zbek tiliga o'zlashtirishda asosan ushbu mezonlarga amal qilish lozimligini ta'kidlaydi:

1. Fan, texnika, kasb-hunarning biror sohasiga oid tushunchani aniq ifodalovchi so'z o'zbek tilining o'zida bo'lgani,

²¹ Hojiyev A. Termin tanlash mezonlari. – B. 12.

qo'llanib turgani holda ular hech qanday asossiz, ehtiyojsiz, faqat subyektiv sabab bilan rus tilidagi so'zlarga almashtirilgan bo'lsa, bunday so'zlar qayta tiklanishi kerak. Shu jihatdan ziyoli, inqilob, jamoa, muharrir, nasr, nazm, risola, matn, muallif kabi so'zlarning iste'molga kiritilishini faqat qo'llab-quvvatlash kerak.

2. Ma'lum bir tushunchani aniq va to'g'ri ifodalaydigan so'z o'zbek tilining o'zida bo'lgani holda yoki shunday so'zni o'zbek tilining materiallari yordamida hosil qilish mumkin bo'lgani holda (bunga e'tibor bermay, uni hisobga olmay yoki sezmay) rus tilidagi so'z qabul qilinavergan bo'lsa, o'zbek tilining o'z imkoniyati ishga solinishi lozim. Ya'ni o'zbek tili imkoniyati asosida hosil bo'lgan so'z ruscha so'zning o'rniga qabul qilinishi kerak. Shu nuqtayi nazardan sovet, faktor, protsess, sostav, soyuz so'zlari kengash, omil, jarayon, tarkib, uyushma tarzida almashtirilishi to'g'ridir.

3. Rus tilidan o'tgan so'zni boshqa so'z bilan almashtirish yoki almashtirmaslikni hal etishda bu so'zning dunyo tillarida qo'llanish-qo'llanmasligiga ham e'tibor berish kerak. Bunda butun dunyodagi tillar bilan yaqinlashish, ular bilan bir xillikka intilish asosiy yo'ldir. Shunga ko'ra respublika, demokratiya, aeroport kabi so'zlarning o'z holaticha qolishi to'g'ridir.

4. Rus tilidan o'tgan so'zni o'zbek tilidagi so'z bilan almashtirish yoki almashtirmaslik masalasida so'zning bir ma'noli va ko'p ma'noli bo'lishiga e'tibor berish lozim. Agar rus tilidan o'tgan so'z ko'p ma'noli bo'lsa va uning barcha ma'nolarini bekam-ko'st ifodalaydigan bo'lsa, o'zlashma so'z shu so'z bilan almashtirilishi mumkin. Masalan, revolyutsiya so'zining o'rniga inqilob qabul qilingani singari.

Agar o'zbek tilidagi so'z rus tilidagi ko'p ma'noli so'zning ayrim ma'nolarinigina ifodalay olsa, uni shu ma'nolaridagina qo'llash lozim, boshqa ma'nosi yoki ma'nolarida esa rus tilidan olingan so'zning o'zi qo'llanaverishi kerak. Masalan, programma so'zi o'rnida dastur so'zi qo'llanishiga e'tiroz yo'q. Masalan, eshittirishlarimiz dasturi, konferensiyaning dasturi va boshqalar.

Lekin *программист, программировать* so'zlari o'zbek tilida programmist va programmalashtirish tarzida ishlatilishi lozim.

Akademik A. Hojiyev tomonidan so'z va termin tanlash prinsiplari har jihatdan mukammal ishlab chiqilgan bo'lib, bu mezonlarni o'zbek milliy-yuridik tilida ham to'g'ri qo'llay bilishga erishilsa, yuridik tilimiz takomili uchun muhim shart-sharoitlar yaratiladi.

Afsuski, hozirgacha bu prinsiplarni yuridik tilimizda to'g'ri qo'llashga erishilgan deb bo'lmaydi. Bu huquqiy tushunchaning mohiyatini ifodalaydigan so'z bo'la turib, ruscha-yevropacha so'zlar ishlatilganida namoyon bo'ladi. Jumladan, o'zbek tilida *ijara, jamg'arma, bitim, ruxsatnoma, e'tiroznoma, nozir, nozirlik, tasdiqlash, rad qilish* kabi so'zlar bo'la turib: *prokat* (FK, 558-m.), *fond* (FK, 75-m.), *kontrakt* (FK, 461-m.), *litsenziya* (JK, 190-m.), *protest* (FPK), *inspektor* ("Davlat soliq xizmati to'g'risida"gi Qonun, 9-m.), *inspeksiya* ("Davlat soliq xizmati to'g'risida"gi Qonun, 9-m.), *ratifikatsiya* ("Xalqaro shartnomalar to'g'risida"gi Qonun, 19-m.), *denonsatsiya* ("Xalqaro shartnomalar to'g'risida"gi Qonun, 41-m.) kabi terminlar ishlatilgan.

Bu o'rinda shuni alohida ta'kidlash lozimki, ayrim ruscha-yevropacha yuridik terminlar qonun matnida ishlatilganida shu so'z uzoq vaqtdan beri ko'p ishlatilishi natijasida o'zbekcha so'zlar bilan o'zaro hamohanglikda matnga singib ketadi, ya'ni tinglovchining e'tiborini jalb qilmaydi (quloqqa dag'al eshitilmaydi). Ayrim ruscha-yevropacha so'zlar borki, ular matnda uslubiy jihatdan g'alizlik (qo'pollik) kasb etadi. Masalan, quyidagi matnga e'tibor bering:

Oqlov hukmi, shuningdek ushbu kodeksning 83-moddasida nazarda tutilgan holatlar shaxsni reabilitatsiya etishga asos bo'ladi (JPK, 301-m.).

Matnda *reabilitatsiya* termini uslubiy jihatdan nihoyatda g'aliz bo'lib, u o'zbek tilining o'ziga xos milliy ohangiga ham ma'lum ma'noda putur yetkazgan.

Bundan tashqari, yuridik tilning eng muhim xususiyatlaridan biri hamma uchun tushunarli bo'lish talabini ham unutmaslik kerak. *Reabilitatsiya* so'zining ma'nosini ko'pchilik yaxshi tushunmaydi. Shuning uchun bunday holatlarda, nazarimizda, xalq tilidagi ayrim so'zlarni yuridik til normasiga kiritish maqsadga muvofiq.

Yuqoridagi *reabilitatsiya* so'zining o'rniga *oqlanish*, *reabilitatsiya etilgan shaxs* o'rniga *oqlangan shaxs* deb ishlatilsa maqsadga muvofiq bo'lar edi. Chunki u xalq tilida "*Kecha sudda Mirzayev oqlanibdi*" tarzida ishlatiladi. Shuningdek, *oqlamoq* fe'li bilan shu huquqiy normaga uzviy bog'liq bo'lgan *oqlov hukmi* termini yasaladi. Bu bilan, birinchidan, huquqiy normalar xalq diliga yaqin bo'ladi, xalqning tushunishi osonlashadi, ikkinchidan, tilda milliylik ruhi saqlanadi, uchinchidan *reabilitatsiya etilgan shaxs* termini uchta so'zdan tuzilmasdan, ikkita so'z (*oqlangan shaxs*) bilan ifodalanadi.

4-§. Yuridik terminlar va uning tasnifi

Har qanday normativ-huquqiy hujjat matnining asosini yuridik terminlar tashkil qiladi. Ular huquqiy bilimlar tarkibida ishlab chiqilib, huquq ijodkorligida huquqiy tushunchaning eng muhim ramziy belgisi sifatida namoyon bo'ladi. Kishilar shu ramziy belgilar orqali huquqiy normalarni anglab oladilar. Shunga ko'ra, yuridik terminlar yuridik fanda juda muhim ahamiyat kasb etadi. Yuridik terminlarning jamiyatda tutgan o'рни haqida huquqshunos olimlar A.S. Pigolkin va Y.A. Pryanishnikovlar: "Huquqshunoslik fanida terminlar muammosi juda ham dolzarb masaladir. Jamiyatda qonunchilik qanchalik mukammallashgan bo'lsa, u ijtimoiy munosabatlarni shunchalik yaxshi tartibga soladi. Va bunda terminlar muammolari ham muhim ahamiyat kasb eta boshlaydi. Mukammal terminlarsiz qonunchilik matnining eng yuqori

darajada aniq bo'lishiga erishib bo'lmaydi. Ular qonunlarni ancha ixchamlashtiradi, ortiqcha tavsif va ifodalardan xalos etadi", – deb yozadi.

Haqiqatan ham, mamlakatda qonunlarning mukammal ishlab chiqilishida, huquqiy tartibotning ta'minlanishida, fuqarolarning huquqiy ongi va huquqiy madaniyatining yuksalishida yuridik terminlar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Yuridik terminlar huquqiy tushunchalarning mazmunini to'g'ri ifodalab, fuqarolar o'rtasida ommalashib borsa, shu jamiyatda ijtimoiy adolat qaror topib, yurt taraqqiyotga erishadi.

Binobarin, "yuridik terminlarning ilmiy-nazariy jihatdan ishlab chiqilish darajasi mamlakatning yuridik madaniyati va qonuniylikka munosabatidan darak beradi. Yuridik tizim qanchalik mukammal ishlab chiqilgan bo'lsa, huquq ham keng rivojlanadi, qonunchilikni va qonuniylikni takomillashtirish yuzasidan eng muhim ishlar amalga oshiriladi"²².

Yuridik terminlar, birinchi navbatda, huquq fanining aloqa vositasidir. Agar bir terminning bir necha shakllari mavjud bo'lsa yoki mavjud yuridik terminlar o'z mohiyatini to'la ifodalay olmasa, huquqning mazmuniga putur yetadi.

Termin – ma'lum bir sohaga oid maxsus tushunchani anglatuvchi va mazmun jihatdan bir ma'noni ifodalovchi so'z (so'z birikmasi)dir. So'zlarning asosiy qismlariga nisbatan termin aniq bir ma'noli tushunchani ifodalashi bilan farq qiladi.

Shakl va ma'no munosabatiga ko'ra bir so'z bir nechta tushunchalarni (*o't – olov, o't – harakat, o't – maysa* singari) ifodalashi mumkin. Yoki aksincha, bir tushuncha bir nechta so'zlar orqali (*osmon, ko'k, falak, samo, gardun* kabi) atalishi mumkin. Lekin terminlarda bunday hodisalarga yo'l qo'yilmaydi. Ular faqat birgina ma'noni anglatadi, aksincha,

²² Язык закона. – С. 59.

bir tushuncha faqat bir nom bilan yuritiladi. Masalan, *advokat* deyilganda maxsus yuridik diplomga ega bo'lgan va huquqni muhofaza qilish organlarida advokat lavozimida ishlaydigan rasmiy shaxs tushuniladi. Shunga ko'ra u yuridik tilga qabul qilingan maxsus termindir.

Vaholanki, tilimizda shunga yaqin ma'noni ifodalovchi *himoyachi*, *qo'riqllovchi*, *muhofaza etuvchi* kabi so'zlar ham mavjud bo'lib, ular *advokat* so'zining o'rnini bosa olmaydi.

Shuningdek, so'zlarda ma'no ko'chish hodisalari (metonimiya, metafora, sinekdoxa kabilar) yuz berishi mumkin. Masalan, *Navoiyni oldim qo'limga* (E. Vohidov); *sovuq xabar bildirildi; u bir necha yillardan beri tirnoqqa zor bo'lib yuribdi*. Bu gaplarda *Navoiy* so'zi *Navoiyning asari*, *sovuq* so'zi *yomon*, *tirnoq* so'zi *farzand* tushunchalarini ifodalab ko'chma ma'noda kelgan.

Qolaversa, so'z tushunchadan tashqari ba'zan kishining anglayanayotgan narsa va hodisaga bo'lgan ijobiy yoki salbiy munosabatini ifodalashi mumkin. Masalan, *bosh* so'zi odam a'zosining bir qismi ekanligini anglatadi. Ammo xuddi shu tushunchani ifodalaydigan *kalla* so'zi so'zlovchining o'sha predmetga bo'lgan salbiy (kinoyaviy, kesatiq bilan) qarashini bildiradi. *Chehra* so'zi esa, aksincha, *yuz (bet)* tushunchasidan tashqari, uning qandaydir yoqimli, go'zal ekanligiga ishora qiladi. Demak, *kalla* va *chehra* so'zlari ma'lum tushunchalarni ifodalashi bilan birga, qo'shimcha ma'no ottenkasini ham beradi. Aynan mana shu xususiyat tilshunoslik fanida uslubiy bo'yoq deb yuritiladi.

So'zdan farqli ravishda ma'no ko'chish hodisasi terminlarda kuzatilmaydi. Ular ilm-fan, san'at va texnikaga oid birgina tushunchani anglatadi xolos.

Shunga ko'ra, terminlar uslubiy jihatdan neytral bo'lib, o'zi ifodalayotgan tushunchadan tashqari ("kalla" va "chehra" so'zlari singari) qo'shimcha ijobiy yoki salbiy bo'yoqdorlik ifoda etmaydi. Ana shu ikki jihati bilan terminlar so'zlardan

farq qiladi. Demak, aytish mumkinki, barcha terminlar soʻzdir, lekin hamma soʻzlar ham termin boʻlavermaydi.

Koʻpincha yuridik termin deyilganda yuridik tushunchani ifodalagan bir soʻz tushuniladi. Terminlarning bir necha soʻzlardan ham tuzilishi mumkinligi eʼtibordan chetda qoladi. Vaholanki, bir soʻzdan tuzilgan termin ham bir tushunchani, bir necha soʻzlardan tuzilgan termin ham birgina maʼnoni ifodalaydi. Masalan, *sudlanuvchi* deyilganda *ishi sudda koʻrilayotgan shaxs* tushuniladi. *Ikki yoki undan ortiq sudlangan shaxs* deyilganda ham *bir shaxs*, yaʼni *retsdivist* tushuniladi. Shuning uchun terminning bir necha soʻzlardan ham iborat boʻlishi mumkinligini esdan chiqarmaslik lozim.

Tuzilishi jihatidan oʻzbek yuridik terminlari bir, ikki, uch, baʼzan toʻrt va undan ortiq soʻzlardan tashkil topadi. Masalan:

1. Ikki soʻzdan tashkil topgan terminlar: *jinoyat kodeksi*, *Oliy Sud*, *qonun ijodkorligi*, *oliy jazo*, *maʼmuriy ishlar*, *jinoiy jazo* kabilar.

2. Uch soʻzdan tashkil topgan terminlar: *ozodlikdan mahrum etish*, *jinoyat-qidiruv boʻlimi*, *sudning boshqaruv majlisi*, *qonun chiqaruvchi organ* kabilar.

3. Toʻrtta soʻzdan tashkil topgan terminlar: *dastlabki huquqiy holatni tiklash (restitutsiya)*, *tibbiy xarakterdagi majburlov choralari* kabilar.

4. Beshta soʻzdan tashkil topgan terminlar: *ikki yoki undan ortiq sudlangan shaxs (retsdivist)*, *hokimiyat va xizmat vakolatlaridan chetga chiqish* kabilar.

Oʻzbek yuridik terminlarining asosiy qismini bir va ikkita soʻzdan tuzilgan terminlar tashkil qiladi. Uch va undan ortiq soʻzlardan tashkil topgan terminlar juda kamdan kam uchraydi.

Bu oʻrinda shuni alohida taʼkidlash lozimki, milliy yuridik terminlar tarkibi yaratilayotgan paytda terminlarning mumkin qadar qisqa tuzilishiga alohida eʼtibor qaratish lozim. Ayniqsa, terminlarning toʻrt va undan ortiq soʻzlardan

tashkil topishi terminlarda ijobiy hodisa hisoblanmaydi. Chunki bunday terminlar normativ-huquqiy hujjat matnidagi huquqiy normalarni tushunishni qiyinlashtiradi. Shunga ko'ra terminlarning qisqa va lo'nda bo'lishi uni qo'llovchilar uchun ham qulaylik tug'diradi.

Shunday qilib, yuridik termin – ma'lum bir yuridik tushunchaning tashqi ko'rinishi, nomlanishi bo'lib, mantiqiy jihatdan bir huquqiy ma'noni ifodalovchi va uslubiy jihatdan neytral bo'lgan so'z yoki so'zlar birikmasidir.

Yuridik terminlardagi eng muhim masalalardan biri yuridik terminlarni tasniflash (klassifikatsiya qilish)dir. Ilmiy yuridik adabiyotlarda yuridik terminlarni tartibga solish uchun ularni tasniflash zarurligi alohida ta'kidlansa-da, lekin bu borada barcha olimlar tomonidan e'tirof etilgan yaxlit bir prinsip mavjud emas. Bu haqda A.S. Pigolkin va Y.A. Pryanishnikovlar shunday yozishadi: "Afsuski, shu paytgacha yuridik terminlarning amaliy jihatdan mantiqiy ixtisoslashuvi prinsipi va mezonlari ilmiy-nazariy jihatdan ishlab chiqilgan emas. Busiz yuridik terminlarning har qanday tasnifi sxematik tarzda bir tomonlama bo'ladi".

Umuman, yuridik terminlarni qaysi prinsip va mezonlar bo'yicha tasniflash faqat bugungi kunning muammosi emas. XX asrning boshlaridayoq huquqshunos P.I. Lyublinskiy bu masalaga to'xtalib o'tib, chor Rossiyasi davridagi yuridik terminlarni: odatdagi (обыденные); texnik; yasama terminlarga bo'ladi.

V.M. Kogon jinoyat huquqiga oid terminlarni ikki turga: o'z va o'zlashgan qatlamga bo'lishni taklif etadi. O'z qatlamga rus tilining o'zidagi so'zlarni, o'zlashgan qatlamga boshqa tillardan o'zlashgan terminlarni kiritish lozimligini ta'kidlaydi.

A.S. Pigolkin va Y.A. Pryanishnikovlar esa yuridik terminlarni gorizontal va vertikal prinsip bo'yicha tasniflashni taklif etadilar. Vertikal terminlarga umumiyuridik terminlar,

gorizontal terminlarga esa turli sohalarga oid qonunchilikdagi terminlar kirishini ta'kidlaydi.

Ko'rinadiki, ilmiy adabiyotlarda yuridik terminlarni ma'lum bir tartibda tizimlashtirishning yagona prinsipi va mezonlari mavjud emas. Bu prinsip va mezonlarni ishlab chiqmasdan turib milliy-yuridik terminlarni tartibga solish va yuridik tilning ilmiy-nazariy modelini ishlab chiqish mumkin emas.

Yuridik terminlarni tasniflashdan oldin, birinchi navbatda, maqsad va vazifani belgilab olish zarur. Agar maqsad yuridik terminlarni lingvistik nuqtayi nazardan o'ziga xos jihatlarini aniqlash bo'lsa, unda V.M. Kogon singari o'z va o'zlashgan qatlamga ajratish hamda P.I. Lyublinskiydek yuridik terminlarning tarkibiy tuzilishiga e'tibor qaratish mumkin.

Tasnifdan maqsad yuridik jihatdan milliy yuridik tildagi barcha terminlarni tartibga solish, yuridik tilning ilmiy-nazariy modelini ishlab chiqish bo'lsa, u holatda huquqning tom mazmunidan kelib chiqib, terminlarni huquqning sohalari bo'yicha tizimlashtirish maqsadga muvofiq.

Ma'lumki, O'zbekiston huquq tizimi huquqning quyidagi asosiy tarmoqlarini o'z ichiga oladi:

- 1) Konstitutsiyaviy huquq;
- 2) Ma'muriy huquq;
- 3) Fuqarolik huquqi;
- 4) Jinoyat huquqi;
- 5) Yer huquqi;
- 6) Agrar huquq;
- 7) Mehnat huquqi;
- 8) Ijtimoiy-ta'minot huquqi;
- 9) Ekologik huquq;
- 10) Moliyaviy huquq;
- 11) Fuqarolik protsessual huquqi;
- 12) Jinoyat-protsessual huquqi;
- 13) Xo'jalik-protsessual huquqi;

Bu O'zbekistonning milliy huquqiy tizimi bo'lib, undan tashqari xalqaro huquq tizimi ham mavjud. Qolaversa, shunday yuridik terminlar mavjudki, ular huquqning barcha sohalarida teng ravishda qatnashadi. Shu nuqtayi nazardan yuridik terminlarni ishlatilish sohasiga ko'ra quyidagicha tasniflash (klassifikatsiya qilish) mumkin:

1. Umumyuridik terminlar: *qonun, sud, modda, prokuratura, advokatura, sud tarkibi, sudya, prokuror, guvoh, xalq maslahatchilari, sud majlisi, huquq, huquq normasi, huquq tizimi, yurisprudensiya* kabilar.

2. Konstitutsiyaviy huquq terminlari: *hukumat, hokimiyat, davlat, konstitutsiyaviy tuzum, davlat tuzilishi, suverenitet, mustaqillik, milliy mafkura, suveren tenglik, vijdon erkinligi, siyosiy partiya, bayroq, gerb, madhiya* kabilar.

3. Ma'muriy huquq terminlari: *ma'muriy javobgarlik, ma'muriy huquqbuzarlik, ma'muriy jazo, ma'muriy qamoq, jamoat qoidalarini buzish, ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risidagi ishlar* kabilar.

4. Fuqarolik huquqi terminlari: *fuqaroning ismi, ismni himoya qilish, fuqarolarning teng huquqliligi, fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topish, oldi-sotdi shartnomasi, sotuvchining javobgarligi, mualliflik huquqi* kabilar.

5. Jinoyat huquqi: *jinoiy harakat, jinoyat ishi, qilmish, og'ir jinoyat, jinoyatlarni tasniflash, jinoiy javobgarlik, qilmishning jinoiyligi, o'lim jazosi, ozodlikdan mahrum etish* kabilar.

6. Yer huquqi terminlari: *yerga egalik qilish, yerdan foydalanish, yer kadastri, yerni tasarruf etish, yerdan foydalanish qoidalarini buzish* kabilar.

7. Agrar huquq terminlari: *dehqon xo'jaligini yuritish huquqi, davlat xo'jaliklari huquqi, jamoa xo'jaliklari huquqi, rejani bajarish majburiyati, suvdan foydalanish huquqi, dehqon xo'jaligining mol-mulkiga egalik qilish huquqi* kabilar.

8. Mehnat huquqi terminlari: *mehnat intizomi, mehnat shartnomasi, ishga qabul qilish, mehnat munosabatlarini bekor qilish tartibi, mehnatga haq to'lash, mehnat nizolari* kabilar.

9. Ijtimoiy-ta'minot huquqi terminlari: *pensiya olish huquqi, nogironlik nafaqasi, dam olish huquqi, ijtimoiy himoya* kabilar.

10. Ekologik huquq terminlari: *atrof-muhitni sog'lomlash-tirish, havoni tozalash, ekologik vaziyat, ekologiya*ning o'zgarishi kabilar.

11. Moliyaviy huquq terminlari: *daromad solig'i to'lovchilar, favqulodda daromadlar, moliyaviy jazo choralari, yuridik shaxslarni daromad solig'idan ozod qilish, soliqni hisobga olish qoidalari* kabilar.

12. Fuqarolik protsessual-huquqi terminlari: *fuqarolik sud ishlarini yuritish tartibi, fuqarolik protsessual huquq layoqati, protsessual huquqiy vorislik, fuqarolik ishi* kabilar.

13. Jinoyat-protsessual huquqi terminlari: *jinoiat ishlarini yuritish tartibi, jinoiat ishini qo'zg'atish, sudda jinoiat ishlarining oshkor ko'rilishi, jinoiat protsessi ishtirokchilari* kabilar.

14. Xo'jalik-protsessual huquqi terminlari: *xo'jalik sudi, xo'jalik sudlov nizolari, xo'jalik sudlov ishtirokchilari, xo'jalik sudining ajrimi* kabilar.

15. Xalqaro huquq terminlari: *xalqaro tashkilotlar huquqi, xalqaro xavfsizlik huquqi, diplomatiya va konsullik huquqi, xalqaro dengiz huquqi* kabilar.

Bu o'rinda alohida ta'kidlash lozimki, yuridik terminlarni bunday tasniflash ancha nisbiy hisoblanadi. Chunki huquqning sohalari bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lganidek, yuridik terminlarni ham tamoman bir-biridan xoli tarzda tushunmaslik lozim.

Bundan tashqari, akademik V.A. Vinogradov terminlarning lingvistik nuqtayi nazardan tasniflanishi mumkinligini nazarda

tutib: “Har bir terminning to‘la ma’nosini aniqlamasdan turib, ularni tartibga solishga harakat qilish natijasiz yakunlanadi”, – deb yozgan edi.

Shunga ko‘ra yuridik terminlar leksik-semantik jihatdan ham tasniflanishi mumkin. Bunda yuridik terminlar quyidagi guruhlariga umumlashtiriladi:

1. Huquqiy sohaning ma’muriy organlari va bu organlardagi ayrim bo‘lim nomlari: *advokatura, yuridik maslahatxona, sud, o‘rtoqlik sudi, xalq sudi, qamoq, turma, koloniya, lager, ichki ishlar bo‘limi, prokuratura, avtomobil nazorati, karser (ashaddiy mahbuslar saqlanadigan joy), sud prezidiumi, jinoyat-qidiruv bo‘limi* kabilar.

2. Huquqiy sohada faol qo‘llanadigan ayrim hujjat nomlari: *konstitutsiya, qonun, kodeks, modda, amnistiya (afv etish), aybnoma, anonim xati, da’vo arizasi, jinoyat kodeksi, jinoyat protsessual kodeksi, ma’muriy javobgarlik kodeksi, prokurorning xususiy protesti, kassatsion shikoyat (sud hukmidan norozilik), fabula (jinoyat ishida aybdorga qo‘yiladigan aybning izchil bayoni), dispozitsiya (moddaning bosh qismi)* kabilar.

3. Huquqiy sohada ishlaydigan shaxslarning mansab va lavozimlari: *sudya, advokat, himoyachi, tergovchi, prokuror, ayblovchi, sud ijrochisi, xalq maslahatchisi, serjant, kapitan, podpolkovnik, polkovnik* kabilar.

4. Huquqiy soha bilan aloqador shaxslarning nomlari: *sudlanuvchi, qo‘poruvchi, ayblanuvchi, aybdor, xolis, guvoh, gumon qilinuvchi, kafillik beruvchi, mahbus, merosxo‘r, voris, da’vog‘ar, mansabdor shaxs* kabilar.

5. Jinoyat turlarining nomlari: *mansabdorlik jinoyati, jinsiy jinoyat, xo‘jalik jinoyati, harbiy jinoyat, davlatlarga qarshi jinoyat* kabilar.

5-§. Yuridik terminlardagi muammolar va ularni hal etish yo'llari

Har bir xalqning terminlar tizimida shakl va mazmunning birligi hamda ularning bir-biriga mosligi masalasi muhim o'rin tutadi. Chunki mazmun – obyektiv borliqdagi narsa va hodisalarning ongda aks etishi bo'lsa, shakl (nom) esa shu tushunchaning tashqi belgisi, ramziy ko'rinishidir.

Shu bois tushunchalarga nom berishda terminlar qanchalik to'g'ri tanlansa va tushuncha bilan termin o'rtasida uzviy aloqadorlik qanchalik kuchli bo'lsa, termin tushunchani shunchalik aniq ifodalaydi.

Aksincha, tushuncha bilan termin o'rtasida bog'liqlik mavjud bo'lmasa, termin shu tushunchaning mohiyatidan kelib chiqib to'g'ri tanlanmasa, bu kutilgan natijalarni bermaydi, turli xil chalkashliklarga olib keladi, o'z navbatida, qonunlarning turlicha sharhlanishiga ham sabab bo'ladi.

Shuning uchun ham O'zbekiston Respublikasining "Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida"gi Qonunining Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini, shuningdek, ularga ilova qilinadigan axborot-tahliliy materiallarni yuridik-texnik jihatdan rasmiylashtirishning yagona uslubiyotida quyidagi tamoyillar belgilangan:

2. Loyihani rasmiylashtirishning asosiy prinsiplari:

yuridik shaklning aniqligi va qat'iyligi;

tilning ravon va tushunarli bo'lishi;

munosabatlarning tegishli sohasini huquqiy jihatdan tartibga solishning to'liqligi;

huquqiy jihatdan tartibga solishning aniqligi;

sinovdan o'tgan atamalar, tushunchalar va ifodalardan foydalanish;

normalar ta'rifining imkon qadar aniqligi va lo'ndaligi;

huquqiy ko'rsatmalarni bayon etish shakli, tuzilishi va usullarining bir xilligi, yagonaligi;

qonunchilik texnikasi qoidalariga rioya etilishi.

Qonun loyihalarini tuzishda bu vazifani amalga oshirish qonunshunosdan juda ham katta iqtidor va mas'uliyatni talab etadi. Shuningdek, u yuridik terminlar, ularga qo'yiladigan talablar hamda ularni qonun matnlarida ishlatish usullari haqida ham mukammal bilimlarga ega bo'lishi lozim.

Ilmiy adabiyotlarda terminlarga quyidagi eng muhim talablar qo'yiladi:

1) har qanday termin ona tilining qonun-qoidalariga asosida yaratilmog'i lozim;

2) termin tushunchani to'g'ri va aniq ifodalashi kerak;

3) terminlar sinonimiyasi va omonimiyasiga yo'l qo'yilmaydi;

4) termin mumkin qadar ixcham va qisqaroq bo'lishi lozim²³.

Buning uchun yuridik terminlarni tahlil etuvchi mutaxassis yuridik bilimlar bilan birga, o'z ona tilining fonetik, leksik-grammatik qonun-qoidalarini hamda terminlarga qo'yiladigan talablarni yaxshi o'zlashtirgan bo'lishi lozim.

Ko'rinadiki, ilmiy adabiyotlarda terminlarga bir termin faqat birgina tushunchani ifodalashi lozimligi hamda bir tushuncha faqat bir nom bilan ifodalanishi zarurligi kabi muhim talablar qo'yiladi.

Shuning uchun har bir xalq o'z terminlar tizimini yaratayotgan paytda bu talablarga to'la rioya qilishga harakat qiladi. Lekin bu vazifaning murakkabligidan terminlardagi shakl va mazmunning birligi talabini to'la amalga oshirib bo'lmaydi.

Bugungi kunda o'zbek milliy yuridik terminlar tizimida, ayniqsa, ularning shakl va mazmun birligida bir qancha muammolar mavjud. Bu ayrim yuridik terminlarimizning shakli mazmuniga to'g'ri kelmasligida, bir huquqiy tushunchaning turli shakl(nom)lari mavjudligida yoki, aksincha, bir shaklning turli tushunchalarni anglatishida ko'rinadi.

²³ Doniyorov R. O'zbek tili ilmiy-texnik terminologiyasini tartibga solish masalalari// O'zbek tili va adabiyoti, 1979., 3-son, 32-b.

Yuridik terminlarning shakl va mazmuni bilan bog'liq bunday muammolarni uch guruhga umumlashtirish mumkin:

1. Yuridik terminlarda shakl va mazmunning o'zaro mos emasligi muammosi.

2. Bir huquqiy tushunchaning turli nomlar asosida yuritilishi muammosi (yuridik terminlarda sinonimiya muammosi).

3. Bir yuridik terminning xilma-xil yoki bir-biriga yaqin tushunchalarni ifodalashi muammosi (yuridik terminlarda omonimiya va polisemiya muammosi).

Yuridik terminlarda shakl va mazmunning o'zaro mos emasligi muammosi. Har bir sohaning rivoji, taraqqiyoti bilan shu ixtisoslikka turli terminlar kirib keladi, aksincha, eskirgan terminlar esa iste'moldan chiqa boshlaydi.

Mamlakatimiz mustaqilligi sharofati bilan bugungi kunda yuridik terminlarimiz ham o'z asl mohiyatini inkishof etmoqda. Sobiq sho'rolar davrida o'zbek yuridik terminlariga e'tiborsizlik tufayli ayrim yuridik terminlarimiz huquqiy tushunchaning mazmunini noto'g'ri ifodalalar, to'g'ri ifodalasa ham to'la mazmunini ochib bera olmas edi.

Istiqldan keyin yangi milliy-huquqiy tizim shakllanishi natijasida rus tilidan mazmunan emas, so'zma-so'z ko'chirilgan ko'pgina yuridik terminlarning munosib variantlari ishlab chiqilib, huquqiy amaliyotga joriy etildi. Bunday terminlar jumlasiga *ma'muriy-hududiy tuzilma, sudning sayyor majlisi, odil sudlov, ehtimoliy huquq, farmoyish majlisi, obunachi, mualliflik huquqi, gumon qilinuvchi, qilmish, qonun ustunligi, Oliy Majlis, Vazirlar Mahkamasi, Bosh vazir, vazir, vazirlik, hokimlik, davlat maslahatchisi, davlat kotibi, ichki ishlar idoralari, huquqiy tartibot, milliy-huquqiy tizim, milliy-huquqiy qonunchilik, o'zbek davlatchiligi* kabi bir qancha terminlarni keltirish mumkin. Hatto uzoq yillar davomida o'zbek yuridik tilida ishlatib kelingan, lekin mazmun va mohiyati

shakliga to'g'ri kelmaydigan ayrim terminlarning munosib variantlarini ishlab chiqishga ham erishildi. Masalan, rus tilidagi *гражданский истец, гражданский иск, гражданский ответчик* birikmalari o'zbek tilida istiqloлга qadar *grajdanlik da'vogari, grajdanlik da'vosi, grajdanlik javobgari* tarzida ishlatib kelindi. Keyinchalik ularni o'zbekchallashtirish maqsadida *fuqarolik da'vogari, fuqarolik da'vosi, fuqarolik javobgari* tarzida o'zgartirildi. O'zbekchallashtirilgan bu birikmalar ham shu huquqiy tushunchaning mazmunini to'la oqlamas edi. Chunki *гражданский истец* deyilganda da'vo qilayotgan shaxs fuqaro sifatida o'z huquqini talab qilishi nazarda tutiladi, *fuqarolik da'vogari* birikmasi esa o'zbek tilida fuqaro bo'lish uchun da'vogarlik qilayotgan shaxs (olimlik da'vogari kabi) tushuniladi. Shuning uchun yangi qonun hujjatlarida, jumladan, Jinoyat-protsessual kodeksida *fuqaroviy da'vo, fuqaroviy da'vogar, fuqaroviy javobgar* tarzida ishlatildi.

Shuningdek, rus tilidagi *подозреваемый* termini istiqloлга qadar yuridik tilimizda *gumondor* tarzida ishlatib kelindi. *Gumondor* terminining lug'aviy ma'nosiga e'tibor berilsa, u gumon qilinayotgan shaxsni emas, balki gumon qilayotgan shaxsni ifodalashini kuzatish mumkin. Shu bois bu termin hozirgi kunda *gumon qilinuvchi* tarzida qabul qilindi. Bu nom yuqoridagi tushunchani to'la ifodalaydi.

Afsuski, yuridik terminlarimizda *gumondor* so'zi singari shakl va mazmun jihatidan bir-biriga to'g'ri kelmaydigan terminlar talaygina. Misol sifatida *to'g'ri qasd, egri qasd, yuqori prokuror, quyi prokuror, deputatlik taftishi, vijdon erkinligi* kabi bir qancha terminlarni keltirish mumkin.

Bu terminlarning nomi o'zlari ifodalagan huquqiy tushunchaning mazmunini to'la aks ettira olmaydi. Misol sifatida *to'g'ri qasd* va *egri qasd* terminlariga to'xtalib o'tsak. Jinoyat kodeksi moddalarida bu terminlar ishlatilgan. Bunda

to'g'ri so'zi *qasd* so'zi bilan birgalikda rus tilidagi *прямой умысел* terminining ma'nosini ifodalash uchun xizmat qilgan.

Yurisprudensiyaning muhim sohasi bo'lgan jinoyat huquqida shunday huquqiy norma mavjudki, unga muvofiq agar jinoyat sodir etgan yoki sodir etmoqchi bo'lgan subyekt o'z qilmishining ijtimoiy xavfli jihatlarini anglasa, shunda ham jinoyat sodir etishga harakat qilsa, bunday holat rus tilida *прямой умысел* deb yuritiladi.

Bu termin o'zbek tiliga so'zma-so'z *to'g'ri qasd* deb tarjima qilingan. Lekin bu nom yuqoridagi huquqiy normani ifodalay olmaydi. Yuristlar har holda *to'g'ri qasd* deyilganda, yuqoridagi huquqiy normani tushunishar, lekin boshqa kasb egalari bu huquqiy normani anglab yetishi qiyin kechadi.

Haqiqatan ham, bu huquqiy norma uchun ikki so'zdan iborat munosib nom topish ancha murakkab vazifa. Shuning uchun nazarimizda, bu huquqiy normani *to'g'ridan to'g'ri qasd qilish* deb nomlash lozim. Shundan kelib chiqqan holda *egri qasd* (*косвенный умысел*) terminini *egri niyatda qasd qilish* deb nomlash maqsadga muvofiq.

Shuningdek, huquqshunos va tilshunos olimlar A. Saidov, M. Qosimova, L. Karimovalar bugungi kundagi ayrim yuridik terminlar, masalan, *деныматское расследование* – *deputat taftishi* tarzida (aslida deputat tekshiruvi) *вышестоящий прокурор* – *yuqori prokuror* tarzida (aslida yuqori pog'ona prokurori), *нижестоящий прокурор* – *quyi prokuror* tarzida (aslida quyi pog'ona prokurori) noto'g'ri tarjima qilinib, qonun matnlarida ishlatilayotganligini juda to'g'ri ta'kidlaydilar.

O'zbek yuridik terminlarida sinonimiya muammosi. Ilmiy adabiyotlarda qayd etilganidek, borliqdagi ayni bir predmet yoki hodisaning turli nom asosida yuritilishi sinonimiya hodisasi hisoblanadi. Masalan, *kasal*, *xasta*, *bemor*, *betob* so'zlari bir ma'noni, ya'ni *biror shaxsning tobi yo'qligini* bildiradi.

Tilshunoslikda sinonimiya ijobiy hodisa hisoblanib, unga shu tilning boyligidan darak beruvchi eng muhim omil sifatida qaralsa, terminlarda salbiy hodisa hisoblanadi. Bu haqda ilmiy adabiyotlarda shunday deyiladi: “Sinonimiya har bir tilning koʻrki va husni. U nutqimizning nafisligi va xilma-xilligini taʼminlaydi. Biroq har bir tilning shunday oʻziga xos qatlami mavjudki, unda aynan mana shu holat inkor etiladi. Bu tilning terminologiya sistemasidir”²⁴.

Shuning uchun ham yuridik terminlarga bagʻishlab yozilgan barcha risola va maqolalarda yuridik terminlarda sinonimiya hodisasiga yoʻl qoʻyilmasligi, bu yuridik terminlarga qoʻyiladigan eng muhim talab ekanligi alohida taʼkidlanadi.

Yuridik terminning soʻzdan farq qiladigan eng muhim belgisi maxsus huquqiy tushunchaning faqat bir nom bilan yuritilishidir. Yaʼni matematik til bilan aytganda, “bir tushuncha har doim bir nomga teng boʻlishi lozim”. Aks holda, bir tushuncha bir nechta soʻzlar bilan ifodalansa, bu holat shu terminning terminlik xususiyatiga zid hodisa hisoblanadi.

Huquqshunos olim V.M. Savitskiy terminlarda sinonimiya hodisasining ijtimoiy hayotda qanday oqibatlarga olib kelishi haqida toʻxtalib oʻtib, shunday yozadi: “Bir tushunchani turli til vositalari (soʻzlar – *muallif izohi*) bilan berilishi bu tushunchani anglashni nafaqat qiyinlashtiradi, balki ijtimoiy hayotda yomon oqibatlarga olib keladi. Qonunni qoʻllovchi yoki uni bajaruvchi kishi qonun chiqaruvchining yuksak obroʻsi (savodxonligi – *muallif izohi*)ni nazarda tutib, qonunlarda xato berilmaydi degan fikrga keladi. Agar u qonunda bir huquqiy tushunchani turlicha shaklda koʻrsa, qonunni ham turlicha talqin qilib, shunga mos ravishda harakat qiladi. Bunday holatlarda boshqacha ish tutish lozimligi haqida oʻylab ham koʻrmaydi. Bu nafaqat huquqni qoʻllovchilar, balki huquqshunos olimlar uchun ham qiyinchilik tugʻdiradi, ular matnda maʼnoni uqib olish uchun qancha kuch va vaqt sarflaydilar”.

²⁴ Oʻzbek tili ilmiy-texnikaviy terminologiyasini tartibga solish prinsiplari. – T.: Fan, 1991. – B. 6.

O'zbek yuridik terminlarida sinonimiya muammosi ancha keng tarqalgan. Jumladan, bugungi yuridik tilimizda rus tilidagi *показание* termini hozirda qonunlarda *ko'rsatuv* shaklida ishlatilmoqda. Bundan tashqari, bu termin turli hujjat hamda huquqshunoslik faniga oid ilmiy-ommalarda nashrlarda *ko'rsatma*, *ko'rgazma*, *ko'rgazuv* kabi shakllarda ham uchraydi. Huquqshunos olimlar A. Saidov va G. Ahmedovlar bu terminning yuridik tilimizga kirib kelishi haqida shunday yozishadi: "1959–1960-yillarda F. Bakirov tomonidan jinoyat-protsessual qonunlariga kiritilgan *ko'rsatuv* (показание), *surishtiruv* (дознание), *boshqaruv majlisi* (распорядительное заседание) kabi terminlar shuncha yillar o'tsa-da, amaliyotga kirmadi. Masalan, *ko'rsatuv* degan so'zni yuzdan bir tergovchi yoki sudya ishlatadi. Shuning uchun avvalgi tajribaga qaytib, bu so'zni *guvohlik*, *so'roq*, *ya'ni guvohning bergan guvohligi*, *aybdor yoki gumon qilinayotgan shaxsning bergan so'rog'i* deb ishlatish durust bo'lsa kerak"²⁵.

1993-yilgi "Yuridik terminlar va iboralar lug'ati"da ham bu termin *ko'rsatuv*, *guvohlik*, *so'roq berish* tarzida beriladi. Ko'rinadiki, bu termin o'zbek tilida *ko'rsatuv*, *ko'rsatma*, *ko'rgazma*, *ko'rgazuv*, *guvohlik*, *so'roq berish* kabi oltita termin bilan ifodalanyapti.

Rus tilidagi *прекращение (дело)*, *окончание (дело)*, *приостановление (дело)* terminlarining o'zbekcha variantlari turli tuman shakllarda ma'nosi farqlanmagan holda ishlatilmoqda. Masalan, *прекращение (дело)* termini Jinoyat-protsessual kodeksida (373-, 374-moddalarda), Xo'jalik-protsessual kodeksida (86-, 87-moddalarda) turlicha shakllarida berilgandi. 1992-yil 2-iyulda qabul qilingan, ayni paytda kuchini yo'qotgan "O'zbekiston Respublikasining fuqaroligi to'g'risida"gi Qonunning III bobida ham shu holat kuzatilgan:

²⁵ Davlat tili: muammolar va yechimlar. – B.67.

*III bob. O'zbekiston Respublikasi fuqaroligining to'xtatilishi
19-modda. O'zbekiston Respublikasi fuqaroligining
tugatilish asoslari*

O'zbekiston Respublikasi fuqaroligi quyidagi hollarda to'xtatiladi:

Ko'rinadiki, bu qonunning III bobi "*O'zbekiston Respublikasi fuqaroligining to'xtatilishi*" deb nomlanib, *приостановлению* atamasi *to'xtatilishi* tarzida beriladi. Lekin shu bobning ichida birinchi bo'lib berilgan 19-moddaning nomlanishida yuqoridagi modda *tugatilish* tarzida berilib xatolikka yo'l qo'yiladi va shu moddaning birinchi gapida "*O'zbekiston Respublikasi fuqaroligi quyidagi hollarda to'xtatiladi*" tarzida berilib, xatolik yana tuzatiladi.

Ko'rinadiki, bu termin o'zbek yuridik tilida (*ishni*) *tugatish*, *yotqizish*, *bekor qilish*, *tamomlash*, *tugallash* singari beshta shaklda berilmoqda. Bunday holatlarda (*ishni*) *tugatish* shaklini rasman qabul qilish maqsadga muvofiq. Chunki birinchidan, u aksariyat qonunlarda shu shaklda ishlatilgan. Ikkinchidan, boshqa terminlarga nisbatan yuqoridagi huquqiy tushunchaning mazmunini aynan ifodalaydi. Uchinchidan, yuridik tilda *окончание (дело)*, *приостановление (дело)* terminlari ham mavjud bo'lib, *окончание (дело)* terminini (*ishni*) *tamomlash*, *приостановление (дело)* terminini (*ishni*) *to'xtatish* tarzida ishlatish maqsadga muvofiq.

Bu o'rinda shuni alohida ta'kidlash lozimki, yuridik terminlarning sinonimiyasi juda ham keng tarqalgan bo'lib, ko'plab terminlarimiz o'zining bir qancha shakllariga ega. Bunday terminlardan ayrimlarini ushbu jadvalda ifodalashga harakat qildik:

Terminlar sinonimiyasi

Terminning ruscha nomi	Terminning o'zbek yuridik tilidagi shakllari
потерпевший	jabrlanuvchi, jabrdiyda
уголовное дело	jinoyat ishi, jinoiy ish
подозреваемый	gumon qilinuvchi, gumondor, gumonlanuvchi, shubha ostiga olingan shaxs
обороноспособность	mudofaa qudrati, mudofaa qobiliyati, mudofaa salohiyati
охрана	qo'riqlash, muhofaza etish, himoya qilish
административное принуждение	ma'muriy majburlov, ma'muriy majburlash, ma'muriy majbur etish
исполнитель	ijro etuvchi, bajaruvchi, ijrochi
умышленно	bilib turib, bila turib, bilgan holda, qasddan
исполнительная власть	ijro hokimiyati, ijro etish hokimiyati, ijro etuvchi hokimiyat, ijroiya hokimiyati

возобновление	tiklash qayta tiklash
уголовное судопроизводство	jinoiy-sudlov ishlari, jinoyat-sudlov ishlari
труп	o'lik, murda
дознователь	surishtiruvchi, surishtiruvchi shaxs
борьба с преступностью	jinoatchilikka qarshi kurash, jinoatchilikka qarshi kurashish, jinoatchilik bilan kurash, jinoatchilik bilan kurashish
склонение	qiziqtiruvchi, undovchi
задержанный	ushlangan shaxs, ushlanuvchi
ущерб	zarar, ziyon, shikast
ответственное лицо	javobgar shaxs, mas'ul shaxs
стороны	tomonlar, taraflar
заключение под стражу	qamoqqa olish, hibsga olish
давность	muhlat, muddat o'tgan muddat kuchini yo'qotish muddati
договор	shartnoma, ahdnoma, bitim

устав	nizom ustav
законный интерес	qonuniy manfaat, qonun bilan qo'riqlanadigan manfaat
соучастник	qatnashchi, ishtirokchi

Shunday qilib, o'zbek yuridik terminlarida sinonimiya muammosi juda ham keng tarqalgan. Shu bois yuridik terminlarda sinonimiya holatini bartaraf etish uchun shu sohaga bag'ishlangan maxsus ilmiy tadqiqot ishlarini yo'lga qo'yish, unda asosiy e'tiborni yuridik tildagi barcha yuridik terminlarni shakl va mazmun jihatidan o'rganishga, ularning yagona shakllarini ishlab chiqishga hamda amaliyotda ularni barqarorlashtirishga qaratish maqsadga muvofiq.

O'zbek yuridik terminlarida omonimiya muammosi. Har bir xalqning til boyligini ko'rsatuvchi eng muhim vositalardan biri omonim so'zlardir. *Omonim* so'zi grekcha "*homos*" va "*onyma*" so'zlaridan olingan bo'lib, "*bir xil nom*" degan ma'noni beradi. Talaffuzi va yozilishi bir xil, ma'nosi har xil bo'lgan so'zlar omonimlar deb yuritiladi (Masalan, *ot* so'zi ism, harakat va uy hayvoni ma'nolarini anglatadi). Demak, aytish mumkinki, omonim so'zlar har bir tilning ko'rki va nafosatini namoyon etadi.

Biroq terminlarda omonimiya hodisasining mavjudligi ijobiy hodisa hisoblanmaydi, balki shu soha tilining hali takomiliga yetmaganligidan darak beradi. Chunki terminlar tizimida omonimiyaning mavjudligi, terminlarning bir ma'nolilik xususiyatiga ziddir. Shuning uchun terminlarga bag'ishlab yozilgan barcha ilmiy adabiyotlarda terminlarda omonimiya hodisasiga yo'l qo'yilmasligi ta'kidlanadi. Chunki terminlarda omonimiya hodisasi mavjud bo'lsa, matnni sharhlash uchun keng yo'l ochilib, har kim o'zi bilganicha talqin qila boshlaydi.

Ayniqsa, qonun matnlarida bunday holatlarga aslo yo'l qo'yib bo'lmaydi. Qonunning turlicha talqin qilinishi ijtimoiy hayotda turli og'ir oqibatlarga olib keladi. Shuning uchun birinchi navbatda, yuridik terminlar tizimida omonimiya hodisasini bartaraf etish maqsadga muvofiq.

Afsuski, hozirgi paytda ayrim yuridik terminlarimizning leksik ma'nosiga e'tibor berilsa, ular o'zlarining asosiy ma'nosi bilan birga, shu tushunchaga mazmun jihatdan yaqin bo'lgan ma'nolarni ham ifoda etadi. Masalan, rus tilidagi *личный докомп* termini ikki xil shaklda, ya'ni: *shaxsni ko'rikdan o'tkazish*, *shaxsiy ko'rikdan o'tkazish* shaklida ishlatiladi.

Bu, birinchidan, huquqiy normalarning xilma-xil shakllari ya'ni sinonimiyasining vujudga kelishiga sabab bo'lsa, ikkinchidan, shaxsiy ko'rikdan o'tkazish deb berilishi xato hisoblanadi. Chunki rus tilidagi *личный докомп* terminini *shaxsni ko'rikdan o'tkazish* birikmasi to'la ifodalaydi, *shaxsiy ko'rikdan o'tkazish* esa bu huquqiy tushunchaning mazmunini ochib bera olmaydi. Chunki *shaxsiy ko'rikdan o'tkazish* termini quyidagi ikki ma'noni ifodalaydi: 1) bir mas'ul shaxs tomonidan bir yoki bir necha kishining ko'rikdan o'tkazilishi; 2) bir nechta mas'ul shaxs tomonidan faqat bir kishining ko'rikdan o'tkazilishi.

Ko'rinadiki, yuridik terminlarda omonimiya muammosi juda ham dolzarb bo'lib, eng xavotirlisi u qonunlarning turli mazmunda talqin qilinishiga keng yo'l ochib beradi.

Bugungi kunda milliy yuridik terminlarimizda omonimiya hodisasi shunchalik kuchliki, hatto ayrim yuridik terminlar o'zlarining asl ma'nosiga teskari, qarama-qarshi ma'nolarni ifoda etadi. Bu, ayniqsa, rus tilidagi *уголовный* so'zining o'zbek tiliga *jinoyat va jinoiy* tarzida tarjima qilinganligida kuzatiladi. Ushbu yuridik terminlarning lug'aviy ma'nosiga e'tibor bering:

Terminlarning ma'nolari

Termining nomi	Terminning asosiy ma'nosi	Terminning boshqa ma'nolari
Jinoyat kodeksi	1. Jinoyat va jazo to'g'risidagi qonunlar majmuasi	2. Go'yoki jinoyat qilish haqidagi qonunlar majmuasi
Jinoyat-protsessual kodeksi	1. Jinoyat muhokamasi haqidagi qonunlar majmuasi	2. Jinoyat jarayoni haqidagi qonunlar majmuasi
Jinoyat-ijroiya kodeksi	1. Jinoyatga belgilangan jazoni ijro etish tartibi haqidagi qonunlar majmuasi	2. Jinoyatni ijro etish tartibi haqidagi qonunlar majmuasi
jinoiyat huquqi	1. Yurisprudensiyaning bir bo'limi	2. Jinoyatchilarning o'zaro huquqlari
jinoiyat protsessi	1. Yurisprudensiyaning bir bo'limi	2. Jinoyatning jarayoni
jinoiyat psixologiyasi	1. Jinoyatni o'rganuvchi psixologiya	2. Jinoyat qilishni o'rgatuvchi psixologiya
jinoiy-sinov huquqi	1. Yurisprudensiyaning bir bo'limi	2. Jinoyatchilar tomonidan sinash huquqi
jinoiyat-kassatsiya kollegiyasi	1. Jinoyatni ko'rib chiquvchi kassatsiya kollegiyasi	2. Jinoyatchilar uyushmasi
jinoiyat ishi	1. Jinoyat va jazo to'g'risidagi hujjatlar to'plami	2. Jinoyat qilish haqidagi ish
jinoiy ta'qib (уголовное преследование)	1. Jinoyatchini ma'muriy organlar tomonidan ta'qib qilish	2. Biror shaxsning jinoyatchilar tomonidan ta'qib qilinishi

jinoiy jazo	1. Jinoyatga sud tomonidan belgilangan jazo	2. Jinoiy guruhlar tomonidan biror shaxsga belgilangan jazo
jinoiy javobgarlik	1. Sud tomonidan jinoyat uchun belgilangan javobgarlik	2. Jinoiy guruhlar tomonidan belgilangan javobgarlik
fuqarolik huquqi	1. Yurisprudensiyaning bir sohasi	2. Insonning fuqaro sifatidagi huquqlari
fuqarolik protsessi	1. Fuqarolik ishlarini yuritish jarayoni	2. Har bir insonning fuqaro sifatidagi hayot jarayoni

Har bir termin paydo bo'lishining o'z tarixi bor. Agar bir termin dastlabki davrda xato qabul qilinsa, bu keyinchalik ko'plab terminlarning xatoligiga olib keladi. Chunki bir termin paydo bo'lganidan keyin shu termin asosida yana ko'plab terminlar yasaladi va natijada bu terminlar ham masalaning mohiyatini to'g'ri ifodalay olmaydi.

Xuddi shu singari o'zbek tiliga rus tilidagi *уголовный* terminining o'zbek tilida dastlab *jinoyat* yoki *jinoiy* tarzida tarjima qilib ishlatilishi hozirda yuridik terminlarda ko'plab muammolarga olib kelgan.

XX asrning boshida Rossiya olimlari rus yuridik tiliga *уголовный* terminining kirib kelishiga qarshi fikr bildirganlar.

Bu terminning kelib chiqish tarixini kuzatadigan bo'lsak, *уголовный* so'zi qadimgi rus tilida *у (префикс)+головный* so'zidan olingan bo'lib, *qotil* ma'nosini anglatgan. O'z navbatida, rus tilidagi *-ын (н)* suffikslari bilan yasalgan *головный* so'zi *от голова*, ya'ni *boshi olingan murda* ma'nosini bergan.

V.M. Savitskiyning "Русская правда" da yozishicha, XI asrda agar qotil topilmasa, "*то вирьвную платити, вьчеи же верви голова лежит*" (pul jarimasini murdaning tanasi topilgan

qabila to'laydi) deb ta'kidlangan. 1471-yilda Novgorod sudi yorlig'i (gramota)da qotillik *головшиной* va *поголовшиной* deb ataladi. Keyinchalik rus tarixiy manbalarida *головник* so'zi *qotil* ma'nosida qo'llanadi. *Головник* so'zi jinoyatchini qatl etishni emas, balki jinoyatchining o'zini, ya'ni *kallakesar* ma'nosini anglatgan.

Shu bois XX asrning boshlarida ayrim rossiyalik huquqshunos olimlar, sovet qonunlari ilk bor nomlanayotgan paytda jinoyat kodeksi "*Уголовный кодекс*" tarzida nomlanishiga qarshi fikr bildirishgan. Jumladan, huquqshunos olim N.N. Polyanskiy "*Уголовный кодекс*" va "*Уголовно-процессуальный кодекс*" tarzida qonunlarning nomlanishidan voz kechishni taklif qiladi. Uning fikricha, ushbu qonunlarning nomlanishida *уголовный* terminini ishlatish bilan anaxronizmga yo'l qo'yilgan deb hisoblaydi. Olim bu termin, birinchidan, etimologik jihatdan insoniyatni tahqirlasa, ikkinchidan, jinoyat va jazo o'rtasidagi farqlarni ajratib bera olmasligini qayd etadi. N.N. Polyanskiy bu qonunni "*Уложения о преступлениях и наказаниях*" deb nomlashni tavsiya etadi.

N.N. Polyanskiy 1824-yilda Davlat kengashida tasdiqlangan "*Уголовное уложение*" loyihasidagi quyidagi fikrlarga asoslanib, yuqoridagi qonunning nomini o'zgartirishni taklif etadi: "*Уголовное наказание суть те, где дело идёт о голове, т.е. о жизни, diminutio capitalis, а жизнь каждого лица в обществе есть тройная: физическая, политическая и гражданская, две последние именуются правами состояния. Всякое наказание, непосредственно удручающее или умаляющее бытие или состояние лица, есть наказание уголовное*"²⁶.

Shundan keyin N.N. Polyanskiy *уголовное наказание* termini 1845-yilda ishlab chiqilgan va oktabr to'ntarishiga qadar Rossiyada amalda bo'lgan "*Уложения о наказаниях и*

²⁶ Полянский Н.Н. О терминологии советского закона. – С. 123.

исправительных” qonuniga kirib qolganligini qayd etadi va endilikda insoniyatni kamsituvchi *уголовный* terminidan voz kechishni taklif qiladi.

V.M. Savitskiy esa N.N. Polyanskiyning bu fikriga qarshi fikr bildirib, *уголовный* terminidan voz kechish uchun hech qanday asos yo‘qligini, bu terminning N.N. Polyanskiy ta’kidlaganidek, insoniyatni kamsituvchi *kallakesar* ma’nosi ko’pchilikka ma’lum emasligini, uni faqat huquq tarixi bilan shug’ullanuvchi mutaxassislargina bilishini ta’kidlaydi va endilikda *jinoyatga doir* degan ma’noni berishini aytadi²⁷.

Tabiat va jamiyatdagi barcha predmetlar o‘zgarishda bo‘lgani singari til ham rivojlanib boradi. Tilda oldin mavjud bo‘lgan so‘zlar vaqt o‘tgan sayin eskirib, iste’moldan chiqishi yoki o‘zining dastlabki ma’nosini o‘zgartirib, yangi ma’no kasb etishi mumkin. Masalan, *kodeks* terminining o‘zi ham dastlab *kitob* ma’nosini anglatgan bo‘lsa, hozirda *qonunlar to‘plami* ma’nosida ishlatiladi. Yoki *pasport* termini dastlab italyanchadan *portga kirish ruxsatnomasi* ma’nosini anglatgan bo‘lsa, hozir fuqarolikni tasdiqlovchi hujjat hisoblanadi.

Shu singari *уголовный* termini XI asrdan XIX asr oxirlariga qadar *kallani kesish*, *kallakesar*, *qotil* ma’nosini ifodalagan bo‘lsa, XX asrning boshlaridan to hozirgacha, qonun tilida ko‘p qo‘llanishi natijasida, bugungi kunda *jinoyatga doir* ma’nosini ifodalamoqda.

Shu bois bu termin rus tilida *уголовный кодекс, уголовное дело* kabi terminlarni ifodalashda to‘g‘ri ishlatilmoqda. Lekin bu termin o‘zbek tiliga *jinoyat va jinoiy* tarzida so‘zma-so‘z tarjima qilinib, katta xatolikka sabab bo‘lmoqda. Chunki bu so‘zlar o‘zbek tilida *jinoyatga doir* degan ma’noni bildirmasdan balki, *jinoyatning bevosita o‘zini* anglatadi. Shuning uchun

²⁷ Савицкий В.М. Язык процессуального закона. – С. 120. Haqiqatan ham “уголовный” atamasi hozirgi paytda rus tilida “jinoyatga doir” degan ma’noni beradi. Qarang: Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М.: Советская энциклопедия, 1968. – С. 8.

bu soʻz bilan yasalgan yuridik terminlar ham asl maʼnodan tashqari qarama-qarshi tushunchalarni anglatadi.

Bu soʻz bilan yasalgan hamma terminlar masalaning mohiyatini notoʻgʻri ifodalaydi desak xato boʻladi. Masalan, *jinoyat-qidiruv boʻlimi* kabi terminlar mantiqiy jihatdan toʻgʻri maʼno ifoda etadi. Lekin aksariyat terminlar ancha munozaralidir.

6-§. Yuridik matnda terminlardan toʻgʻri foydalanish qoidalari

Maʼlumki, yuridik tilda koʻplab terminlar ishlatiladi. Huquqshunos yuridik matnni tuzayotganida oddiy soʻzlarga nisbatan imkon qadar terminlarni koʻproq ishlatishga harakat qiladi. Albatta, bunda ham maʼlum bir chegaralar va mezonlar boʻlib, yurist faoliyatida terminlardan toʻgʻri foydalanishning maʼlum bir usullari mavjud.

Bu masala ilmiy yuridik adabiyotlarda yetarli darajada tahlil qilingan boʻlib, qonun matnlarini tuzayotganda terminlardan foydalanishning ilmiy-nazariy qoidalari toʻla yoritilgan. Huquqshunos A.S. Pigolkin va tilshunos Y.M. Smorgunovalar qonun matnlarida terminlardan foydalanishning quyidagi talablarini ishlab chiqishgan²⁸.

1. Qonun matnlarida oʻzi ifodalayotgan huquqiy tushunchani aniq aks ettiruvchi terminlarni qoʻllash lozim: noaniq va koʻp maʼnoli terminlarni qoʻllamaslik kerak.

2. Terminlarni hammaga maʼlum maʼnolarda ishlatish kerak.

3. Qonun matnlarida ishlatilayotgan terminlar barcha uchun oddiy va tushunarli boʻlishi lozim.

4. Eskirgan va adabiy tilda faol ishlatilmaydigan terminlarni qoʻllamaslik zarur.

²⁸ Язык закона / Под ред. А.С. Пиголкина. – М.: Юридическая литература, 1990. – С. 26.

5. Idoraviy mahdud (kanselyarizm) va to'rachilikka (byurokratiyaga) oid terminlardan voz kechish lozim.

6. Qonun matnlarida hamma biladigan terminlarni ko'proq ishlatish maqsadga muvofiq.

7. Qonun loyihalarini tuzayotganda yuridik terminlar birligi va barqarorligini saqlashga alohida e'tibor qaratish kerak.

8. Yuridik terminlarni uslubiy jihatdan to'g'ri ishlata bilish lozim (Bunda yuridik terminlarga ma'no ko'chishi, ularning ijobiy yoki salbiy ma'noni ifodalamasdan neytral bo'lishi nazarda tutiladi).

9. Qonun loyihalarida qisqartma (abbreviatura) terminlarni, imkon qadar kamroq ishlatish kerak.

10. Kelib chiqishi bir o'zakdan yasalgan (o'zakdosh) terminlarning birligini saqlashga alohida e'tibor qaratish lozim.

11. Terminlarning o'ta qisqa bo'lishiga katta e'tibor qaratish zarur.

Bu talablarda yuridik matnda terminlarni ishlatishning to'la ilmiy-nazariy qoidasi o'z ifodasini topgan bo'lib, unga rioya qilgan holda normativ-huquqiy hujjat loyahasini yaratish huquqshunosdan katta tajriba, mas'uliyat, bilim va salohiyatni talab qiladi. Bu talablarni bilmasdan turib yuridik matnni yaratish shu qonunning nomukammalligiga va amaliyotda yaxshi samara bermasligiga va o'z navbatida, uni qo'llovchilar uchun ma'lum bir qiyinchiliklarning tug'ilishiga olib keladi.

Terminlarni qo'llashdagi barcha nuqsonlarni to'rt guruhga umumlashtirish mumkin:

1. Ayrim qonun loyihalarida barcha uchun tushunarsiz bo'lgan, hali ommalashmagan, o'ta ixtisoslashgan terminlar ko'p ishlatilishi.

2. Terminlarning birligi, yaxlitligi va barqarorligini saqlashga yetarli darajada e'tibor berilmasligi.

3. Huquqshunos tomonidan o'zi bilganicha termin yasash holatlari.

4. Terminlarning neytral ma'no emas, balki uslubiy jihatdan ko'chma ma'no kasb etib, ijobiy yoki salbiy bo'yoqdorlik ifoda etish holatlari.

Qonun ijodkorligi faoliyatida shunday tajriba mavjudki, qonunda barchaga tushunarsiz termin ishlatilsa, bu terminning qisqacha izohi shu qonun matnida beriladi. Bu haqda rumin huquqshunos olimi A. Nashis shunday yozadi: "Qonunda ishlatilgan terminning izohini shu qonun matnida berish uning amal qilish sohasini belgilashga yordam beradi va uning amaliyotda samaradorligini oshiradi"²⁹.

Xalqaro qonun ijodkorligi faoliyatida tan olingan bunday ilg'or tajribalar o'zbek qonun ijodkorligi faoliyatida ham qo'llanmoqda. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining oxirida ko'pgina yuridik terminlarning izohi keltiriladiki, bu qonunni qo'llovchilar uchun hamda terminlarni bir xil tarzda talqin qilish uchun muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Shuning uchun bunday usulni qonunchilik faoliyatida ko'proq qo'llash maqsadga muvofiq.

Yuridik matnda terminlarni qo'llashga doir eng muhim talablardan yana biri terminlar birligi, yaxlitligi va barqarorligini saqlash prinsipidir. Bu talab terminlarda sinonimiya, omonimiya, polisemiya muammolarining oldini oladi, terminlarning yagona shakllarda ishlatishi uchun xizmat qiladi.

Yuridik matn tuzish ishining murakkabligidan hamda qonun tuzuvchi yoki uni tarjima qiluvchi shaxsning mavjud yuridik terminlardan to'la xabardor bo'lmasligi sababli, ayrim holatlarda bi-ror yuridik terminning oldindan mavjud shakli bo'lsa-da, shu ter-minga yaqin so'zlar bilan beriladi. Bu esa o'z-o'zidan terminlarning birligi va barqarorligi prinsipiga zid hodisa hisoblanadi, bir yuridik terminning xilma-xil shakllari paydo bo'lishiga sabab bo'ladi.

Yuridik tilda terminlarning barqarorligini saqlash haqida gap ketganda shuni alohida ta'kidlash lozimki, ayrim holatlarda

²⁹ Нашиц А. Правотворчество. Теория и законодательная техника. – С. 194.

qonunshunoslar huquqiy normalarni tuzayotganda gap tarkibida bir terminni bir necha marta ishlatishdan o'zlarini tiyishib, uning xalq tilidagi boshqa shakllarini berishga harakat qilishadi.

Bu o'rinda shuni alohida ta'kidlash lozimki, qonun matnlarida nafaqat terminlar, hatto so'zlarning ham gap tarkibida bir necha marta takrorlanishiga yo'l qo'yiladi. Bundan tashqari, qonun ijodkorligi faoliyatida shunday tajriba mavjudki, yuridik tilda umumadabiy tilga qabul qilingan, shu tilda ommalashgan so'zlarni ishlatish maqsadga muvofiq. Qonunda umumadabiy tilda mavjud bo'lmagan yangi so'z yasash holatlari salbiy hodisa sifatida baholanadi. Chunki qonun matnida ishlatilgan shu so'z umumadabiy tilga o'zlashishi ham mumkin, o'zlashmasligi ham mumkin.

Umuman olganda qonun matnlarida terminlarni to'g'ri ishlata bilish o'ta mushkul va o'z navbatida, sharaflı vazifa bo'lib, u qonunshunosga katta mas'uliyat yuklaydi. Qonunlarning amaliyotda samarali natijalar berishi va fuqarolar huquqiy ongi va huquqiy madaniyatining oshishi huquqiy normalarni ifodalashda terminlardan to'g'ri foydalanishga chambarchas bog'liq.

Mavzuga oid kazuslar

Yuridik matn tuzish ishining murakkabligidan biror yuridik terminning oldindan mavjud shakli bo'lsa-da, shu terminga yaqin so'zlar bilan beriladi. Bu esa o'z-o'zidan terminlarning birligi va barqarorligi prinsipiga zid hodisa hisoblanadi, bir yuridik terminning xilma-xil shakllari paydo bo'lishiga sabab bo'ladi.

Bunday holatga sizning munosabatingiz qanday? Uni qanchalik darajada to'g'ri deb hisoblaysiz? Umuman, yuridik terminologiyada sinonimlarning yuzaga kelishi qanday huquqiy oqibatlariga olib borishi mumkin? Fikringizni aniq uchta faktik dalil asosida isbotlang.

Yuridik terminning soʻzdan farq qiladigan eng muhim belgisi maxsus huquqiy tushunchaning faqat bir nom bilan yuritilishidir. Yaʼni barcha terminlar soʻz hisoblanadi. Lekin barcha soʻzlar termin emas.

Nima uchun barcha soʻlar termin hisoblanmaydi? Soʻzning qaysi jihatlari terminlarga mos kelmaydi? Buni aniq misollar vositasida isbotlang!

Mavzuga oid testlar

1. Qonunlar mazmunan odilona huquqiy kuchga ega boʻlishi bilan birga yana qanday sifatlarga ega boʻlishi kerak?

- A) til va uslub jihatidan ham mukammal darajada tuzilishi kerak
- B) qonunchilik texnikasi talablari darajasida boʻlishi lozim
- C) aniq, tushunarli, sodda, qisqa, loʻnda va ravon ishlab chiqilishi shart
- D) barcha javoblar toʻgʻri

2. Oʻzbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tarkibida qonunlarni lingvistik ekspertizadan oʻtkazuvchi qanday komissiya faoliyat yuritmoqda?

- A) Normativ-huquqiy atamalar boʻyicha maxsus komissiya
- B) Yurislingvistika komissiyasi
- C) Til komissiyasi
- D) Qonunchilik texnikasi komissiyasi

3. Oʻzbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tarkibida qonunlarni lingvistik ekspertizadan oʻtkazuvchi komissiya-ning asosiy vazifalarini koʻrsating.

- A) qonunchilik terminlarining birligini saqlash
- B) yuridik terminlarni tahlil etish

- C) qonun loyihalarini ifoda usuli jihatidan takomillashtirish
- D) barcha javoblar to'g'ri

4. Yuridik til sohasida ilmiy tadqiqotlar olib borgan huquqshunos va tilshunos olimlarni ko'rsating.

- A) F. Jeni, R. Lukach, A. Nashits;
- B) D.A. Kerimov, A.S. Pigolkin, A.A. Ushakov, V.M. Savitskiy
- C) Sh. Monteskye, I. Bentam, A. Saidov, H. Odilqoriyev;
- D) A. Saidov, M. Qosimova, S. Karimov

5. Milliy yuridik tilni shakllantirish va takomillashtirish vazifasi shunday murakkab jarayonki, ...

- A) uni chuqur ilmiy-nazariy jihatdan o'rganmasdan bu sohadagi muammolarni hal qilib bo'lmaydi
- B) istiqbolli strategik yo'nalishlarni belgilamasdan turib, bu sohadagi muammolarni hal qilib bo'lmaydi
- C) yuridik terminlarni tahlil qilmasdan bu sohadagi muammolarni hal qilib bo'lmaydi
- D) barcha javoblar to'g'ri

6. Quyidagi matnni o'qib, eng to'g'ri javobni belgilang.

Qonunchilik texnikasi, qonun tili, qonunchilik uslubiyati – bu...

- A) ilmiy izlanishlarning yangi mustaqil yo'nalishi
- B) huquqshunoslik va tilshunoslik bilimlariga zid fanlararo muammo
- C) bu yo'nalishdagi tadqiqotlar bir vaqtning o'zida ham lingvistik, ham yuridik bilimlarni taqozo etadi
- D) yurislingvistikaning o'rganish obyekti hisoblanadi

7. Yuridik terminlarning vazifasini ko'rsating.

- A) yuridik fikrni ifodalash
- B) yuridik terminlarning tasnifiy, shakl va mazmun birligi bilan bog'liq muammolarini tahlil qilish

C) yuridik atamalarning yagona ifoda shakllarini ishlab chiqish

D) maxsus yuridik tushunchani ifodalash

8. Istiqoldan so'ng normativ-huquqiy hujjatning mazmuniga mos ravishda nomi to'g'rilangan qonunni ko'rsating.

A) O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi

B) O'zbekiston Respublikasining Jinoyat-protsessual kodeksi

C) O'zbekiston Respublikasining Jinoyat-ijroiya kodeksi

D) O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi

9. Qonun tili haqidagi norma qaysi qonunda o'z ifodasini topgan?

A) O'zbekiston Respublikasi qonunlarini tayyorlash to'g'risidagi

B) Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risidagi

C) O'zbekiston Respublikasining davlat tili haqidagi

D) barcha javoblar to'g'ri

10. O'zbekistonda "qonun tili" tushunchasi qachondan boshlab ishlatila boshlandi?

A) 1920-yillardan

B) 1991-yillardan

C) 1956-yillardan

D) 2000-yillardan

VI MAVZU. YURIDIK TILNING MORFOLOGIK XUSUSIYATLARI

1-§. Yuridik tilda ot va unga xos qo'shimchalar. Ularni to'g'ri qo'llash qoidalar

Yuridik tilda tushunchalarni atash vazifasi yuqori bo'lganligi sababli ot turkumiga oid so'zlar boshqa so'z turkumlariga nisbatan ko'pchilikni tashkil qiladi. Masalan:

O'zbekiston Respublikasida kasaba uyushmalari, siyosiy partiyalar, olimlarning jamiyatlari, xotin-qizlar tashkilotlari, faxriylar, yoshlar va nogironligi bo'lgan shaxslar tashkilotlari, ijodiy uyushmalar, ommaviy harakatlar hamda fuqarolarning boshqa birlashmalari jamoat birlashmalari sifatida e'tirof etiladi.
(O'zRK, 70-m.)

Bu moddada hammasi bo'lib 29 ta so'z mavjud bo'lib, shundan 20 tasi ot so'z turkumiga oiddir. Albatta, har qanday matnda boshqa so'z turkumlariga nisbatan ot so'z turkumi ko'p qatnashadi. Yuridik tilda esa bu holat (ot so'z turkumining ko'p qatnashishi) yana ham yuqoridir. Yuridik tilda ot so'z turkumining ko'p qo'llanishining obyektiv sababi bor. Ma'lumki, yuridik til terminlashgan til, o'z navbatida, bu terminlar ot so'z turkumiga oid so'zlar tarkibiga kiradi.

Yuridik tilda atoqli va turdosh otlarning ishtiroki yuzasidan ham katta farq bor. Bunda turdosh otlar ko'p, atoqli otlar esa kam miqdorda ishtirok etadi. O'zbek tili grammatikasiga oid ishlarda atoqli otlar kishilarning ismi, familiyasi, taxallusi, laqablari; tarixiy nomlar, adabiy-ilmiy asarlar, muassasa va korxonalarning nomlari; jug'rofiy nomlar; astronomik nomlar; hayvonlarga qo'yilgan maxsus nomlar tarzida tasniflanadi.

Yuridik til atoqli otlarning qo'llanishi yuzasidan o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, unda atoqli otlarning barchasi ham ishlatilmaydi, faqatgina davlat, muassasa va korxonalarning, tarixiy va jug'rofiy nomlarni uchratish mumkin.

Yuridik tilda mavhum otlarga nisbatan konkret otlar ko'pchilikni tashkil qiladi, ayniqsa, *davlat, yer, uy, suv, o'rmon, sud, sudya, prokuror, prokuratura, advokat, himoyachi* kabi konkret otlar ko'p qo'llanadi.

Yuridik til otlarning kategorial va lug'aviy shakllarining ishlatilishi yuzasidan muhim xususiyatlarga ega bo'lib, u bu shakllarning hammasini ham qabul qilavermaydi.

Ayniqsa, otlarning kichraytirish (*kitobcha, baliqcha, hovuzcha*), erkalash (*Rashidjon, Azizaxon, buvijon*), hurmat (*dadamlar keldilar*) shakllari, *qovun-tarvuz, qozon-tovoq, ombor-ombor* tipidagi juft va takroriy shakllar, shuningdek, qaratqich va tushum kelishiklarining quyidagi poetik shakllari uchramaydi.

Qonun sotilmaydi.

O'rtada vijdon,

Odil vaqt kiritar odil tahririn.

Qonunga qo'riqbon aslida inson,

Unda ayon ko'rar tole, taqdirin.

Yuridik tilning asosiy turlaridan biri bo'lgan qonun tilining o'ziga xos xususiyatlari, ayniqsa, egalik kategoriyasida ko'rinadi. Bu xususiyatlarning eng muhimi shundan iboratki, qonun nutqi asosan III shaxs tilidan berilib, unda I va II shaxs egalik qo'shimchalarining birlik shakli ham, ko'plik shakli ham qo'llanmaydi. Masalan:

Sud hukmlarining, ajrimlarining va qarorlarining qonuniyligi, asosiligi va adolatligi apellatsiya, kassatsiya va taftish tartibida tekshirilishi mumkin.

(JPK, 478-m.)

Qonun nutqi to'g'ridan to'g'ri biror kishiga murojaat etmay, balki uning mazmuni umumga, ko'pchilikka qaratilgan bo'ladi. Unda rasmiy ohangning hukmronligi, qonun tilining shaxssizlik xususiyatlari hamda I va II shaxs egalik qo'shimchalarini ishlatishga yo'l qo'ymaydi.

Rasmiy ish uslubi qonunchilikka oid hujjatlar uslubi, ish qog'ozlari uslubi, diplomatik hujjatlar uslubiga bo'linadi. Bu uslublarning hammasida ham faqat III shaxs egalik qo'shimchalari qo'llanmasdan, ish qog'ozlarining ayrimlarida I shaxs egalik qo'shimchalari ishlatiladi, chunonchi, ariza, qaror, tarjimai hol, tilxat, ishonch qog'ozi kabi ish qog'ozlarini, albatta, I shaxs egalik qo'shimchasisiz to'ldirish mumkin emas.

Shunday qilib, boshqa so'z turkumlariga nisbatan ot so'z turkumining bunda ko'proq turdosh konkret otlarning ko'p qo'llanishi, egalik qo'shimchalaridan faqatgina III shaxs egalik qo'shimchalari ishlatilishi yuridik tilning eng muhim morfologik belgilaridir.

Shundan kelib chiqqan holda huquqshunos yuridik matn tuzganda ot va uning grammatik kategoriyalari bilan bog'liq quyidagi qoidalarga amal qilishi lozim:

1. Yuridik matnda barchaga tushunarli bo'lgan umum-iste'moldagi otlarni qo'llash lozim.

2. Terminlar ham ot so'z turkumiga oid bo'lib, yuridik hujjat matnlarida terminlardan unumli foydalanish maqsadga muvofiq.

3. Otga xos bo'lgan grammatik kategoriyalar – kelishik va egalik qo'shimchalarni to'g'ri ishlatishga alohida e'tibor berish zarur. Chunki ularni noo'rin ishlatish yoki tushirib qoldirish matnning g'alizligiga, yuridik fikrning noaniqligiga olib keladi.

4. Odatda boshqa uslublarda yozilgan matndagi gaplarda bir necha uyushgan gap bo'laklariga kelishik qo'shimchasi eng oxirgi gap bo'lagiga qo'shiladi. Masalan: *Bugun maktabda Karim, Salim va Halimga kitob sovg'a qilishdi.*

Shuni unutmaslik lozimki, yuridik hujjat matnlaridagi gaplarda esa kelishik qo'shimchalari barcha uyushgan gap bo'laklariga qo'shish mumkin. Masalan: Hibsga olishga, qamoqqa olishga va qamoqda saqlashga faqat sudning qaroriga ko'ra yo'l qo'yiladi (O'zRK, 27-m.).

Chunki bunday holatda gapdan anglashiladigan fikr konkretlashadi, matn yanada aniqroq ifodalanadi.

5. Yuridik matnda ayrim yuridik terminlarni qo'llashda qaratqich kelishigi qo'shimchasi (-ning) bilan tushum kelishigi qo'shimchasini (-ni) xato qo'llash holatlari uchraydi. Jumladan, *jinoyatni oldini olish*. Aslida o'zbek tili grammatik qoidalariga ko'ra *jinoyatning oldini olish* tarzida ishlatish maqsadga muvofiq. *Tergovchining yoki surishtiruvchining murdani eks gumatsiya qilish to'g'risida iltimosnoma qo'zg'atish haqidagi qarori va zarur materiallar prokurorga yuboriladi* (JPK 148-m.)

6. Ayrim holatlarda bosh kelishikdagi so'zga, ya'ni egaga boshqa kelishik qo'shimchalarini noto'g'ri qo'shish holatlari (xatosi) ham uchraydi. Masalan: Tergovchining yoki surishtiruvchining murdani eks gumatsiya qilish to'g'risida iltimosnoma qo'zg'atish haqidagi qarori va zarur materiallar prokurorga yuboriladi (JPK 148-m.)

Mazkur moddada *tergovchining* so'zida qaratqich kelishigi qo'shimchasi noo'rin qo'llangan. Chunki gapning kesimi – *yuboradi*, egasi esa – *tergovchi*, lekin unga qaratqich kelishigi qo'shimchasi qo'shilganligi tufayli uslubiy g'alizlik yuzaga kelgan. Adabiy til me'yorlariga muvofiq *tergovchining* so'zi bosh kelishikda qo'llanishi kerak edi.

7. Huquqshunos yuridik matn tuzganda egalik qo'shimchalarini ham to'g'ri ishlatishga alohida e'tibor qaratishi maqsadga muvofiq. Ayrim holatlarda egalik qo'shimchalarini noto'g'ri ishlatish holatlari uchrab turadi. Masalan, *ichimlik suv, jinoyat ish* singari. Aslida o'zbek tilining grammatik qoidalariga

grammatik qoidalariga ko'ra *ichimlik suvi, jinoyat ishi* tarzida qo'llash maqsadga muvofiq.

Shunday qilib, huquqshunos yuridik matn tuzganda otlarni to'g'ri qo'llashga alohida e'tibor qaratishi zarur. Ayniqsa, otga xos – egalik va kelishik qo'shimchalarini to'g'ri ishlatishi kerak. Chunki ular gapda so'zlarni bir-biriga bog'lab, yuridik matnni to'g'ri tuzishning asosiy sharti hisoblanadi. Buning uchun huquqshunos yuridik matn tuzganda har bir so'z qaysi so'zga bog'langanligi yuzasidan grammatik tahlil o'tkazishi maqsadga muvofiq.

2-§. Yuridik tilda fe'l va unga xos qo'shimchalar. Ularni to'g'ri qo'llash qoidalari

Yuridik nutqda fe'l so'z turkumiga oid so'zlar boshqa uslublardagi, jumladan, badiiy, so'zlashuv, publitsistik uslublardagi fe'llarga nisbatan bir qancha o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Yuridik tildagi fe'l shakllarining o'ziga xos tomonlarini, ayniqsa, fe'lning daraja, mayl, zamon, shaxs-son shakllarida, fe'lning funksional shakllari bo'lgan harakat nomi, sifatdash va ravishdashlarda yana ham aniqroq ko'rish mumkin.

Nisbat kategoriyasi. Nisbat kategoriyasi subyekt (harakatning bajaruvchisi) bilan obyekt (predmet) yoki bir nechta subyekt orasidagi munosabatlarni, ya'ni harakatning kim tomonidan bajarilishini ifodalaydi. Yuridik tilda, ayniqsa, qonun tilida harakatning subyeksi jihatidan ham o'ziga xos hisoblanadi.

Qonun tilidagi majhul nisbatdagi fe'l ifodalagan harakatning subyeksi o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, u qonunning mohiyatiga "singib ketish" xususiyatiga ega. Masalan:

O'zbekiston Respublikasida O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlarining ustunligi so'zsiz tan olinadi.

(O'zRK, 15-m.)

- Kim tomonidan so‘zsiz tan olinadi?
- Davlat, jamiyat, hokimiyat tomonidan.

Diniy qarashlarni majburan singdirishga yo‘l qo‘yilmaydi
(O‘zRK, 35-m.)

- Kim tomonidan majburan singdirishga yo‘l qo‘yilmaydi?
- Davlat, jamiyat, hokimiyat tomonidan.

Misollardan ko‘rinadiki, ish-harakatning subyekti ifoda etilmasa ham, u barcha uchun “ma‘lum”. Yuridik matnning boshidan oxirigacha shu “subyekt” ishtirok etadi. U matnda ifodalanishi yoki ifodalanmasligidan qat‘i nazar, tasavvur etib turiladi. Bu yuridik nutqning boshqa uslublardan farq qiluvchi eng muhim belgisidir.

Yuridik nutqning eng muhim xususiyatlaridan yana biri shuki, unda asosiy e‘tibor harakatning subyektiga emas, obyektiga qaratiladi.

Fe‘l nisbatlari ichida majhullik nisbatida bu xususiyat to‘la mavjud. Shuning uchun ham majhullik nisbati fe‘lning boshqa nisbatlariga qaraganda ko‘p qo‘llanadi. Masalan:

Prokurorning harakatlari va qarorlari ustidan shikoyat yuqori turuvchi prokurorga beriladi.

(JPK, 358-m.)

Majhullik nisbati qonun tilida xolislikni ta‘minlash uchun xizmat qiladi.

Qonun tilida fe‘lning qolgan nisbatlari majhullik nisbatidek faol bo‘lmasa-da, lekin qo‘llanadi. Ularning qo‘llanishida umumnutqdand farq qiluvchi o‘ziga xos tomonlari kuzatilmaydi.

Zamon kategoriyasi. Yuridik tildagi fe‘llarning ko‘proq qaysi zamonga xoslanganligi yuridik matnning ekstralingvistik xususiyatlaridan kelib chiqadi. Jumladan, qonunda belgilangan harakat, voqea-hodisalar qonun kuchga kirgan kundan bekor

qilinguncha amalda bo'ladi. Shu boisdan u shu vaqt oralig'ida amalda bo'ladi.

Qonunning xuddi mana shu ekstralingvistik belgisi qonun matnida ko'proq hozirgi-kelasi zamon shaklini qo'llashni talab etadi.

Hozirgi-kelasi zamonning quyidagi belgilari qonun uchun ayni muddaodir:

1. Harakatning bajarilishini biror vaqt bilan chegaralamaydi, u predmetning qonuniy, doimiy belgisiga aylangan bo'ladi.

2. Shaxs yoki predmetning odatdagi doimiy harakatini bildiradi.

Qonun matnida ham shu xususiyatlar ustunlik qiladi. Shuning uchun ham qonun nutqida hozirgi-kelasi zamon shakli faol qo'llanadi. Masalan:

Mehnat shartnomasini bekor qilish ishga qabul qilish huquqiga ega bo'lgan shaxslar tomonidan amalga oshiriladi va ish beruvchining buyrug'i bilan rasmiylashtiriladi.

(MK, 170-m.)

Agar jamoa shartnomasida boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa, ish vaqtining qisqartirilgan davomiyligi belgilangan xodimlar uchun, shuningdek, tungi vaqtda ishlashga maxsus qabul qilingan xodimlar uchun tungi vaqtdagi ishning (smenaning) davomiyligi qisqartirilmaydi.

(MK, 188-m.)

Demak, qonun nutqi uchun eng xarakterli bo'lgan zamon shakli - *a+di* va *y+di* qo'shimchalari yordamida yasaluvchi hozirgi-kelasi zamon shaklidir.

Qonun tilida o'tgan zamon fe'lining -di qo'shimchasi orqali yasalgan aniq o'tgan zamon shakli Jinoyat kodeksida ayrim o'rinlardagina ishlatiladi, lekin yaqin o'tgan zamon (*borgan*,

ishlagan) uzoq o'tgan zamon (*borgan edi, ishlagan edi*), o'tgan zamon davom fe'li (*borar edi, ishlar edi*), -b(ib) qo'shimchali ravishdoshni shaxs-son qo'shimchalari bilan tuslash orqali hosil qilinuvchi shakllari deyarli qo'llanmaydi.

Shuningdek, kelasi zamon fe'lining maqsad shakli (*bormoqchi*) ayrim o'rinlardagina ishlatiladi, lekin kelasi zamon gumon (*borarman, ishlarman*) shakllari deyarli qo'llanmaydi.

Shunday qilib, qonun tiliga xos asosiy zamon shakli – hozirgi-kelasi zamondir.

Shaxs-son kategoriyasi. Yuridik tilda, jumladan, qonun tilida shaxs-son qo'shimchalarining qo'llanishida muayyan chegaralanish mavjud. Ma'lumki, qonun tiliga qo'yiladigan talablardan biri qonunning shaxssizlik xususiyatiga ega bo'lishidir. Uning bu xususiyati I va II shaxs-son qo'shimchalarining birlik va ko'plik shakllari ishlatilishiga yo'l qo'ymaydi.

Bu o'rinda shuni alohida ta'kidlash kerakki, qonun tilida I va II shaxs kishilik olmoshlari ifodalanmaydi. Shuning uchun ham qonun tilida shaxs-son qo'shimchalari ishlatilishi nuqtayi nazaridan faqatgina III shaxs-son qo'shimchalaridan tashkil topadi.

Qonun tilida III shaxsga xos bo'lgan shaxs-son shakllarining ko'chma ma'no kasb etish holatlari, chunonchi:

1. III shaxs shaklining I shaxs shakli ma'nosida qo'llanishi: *Kamina aytdi* (aslida men aytdim).

2. III shaxs ko'plik shaklining II shaxs birlik ("sizlash") ma'nosida kelishi: *Nima xohlasalar, shuni yozsinlar* (aslida nima xohlasangiz, shuni yozing) uchramaydi. Bunga qonunning qat'iylik, rasmiylik, neytrallik, shaxssizlik xususiyatlari yo'l qo'ymaydi.

Demak, shaxs-son qo'shimchalari ichida qonun tiliga xos qo'shimcha III shaxs-son qo'shimchalaridir.

Mayl kategoriyasi. Yuridik tilda fe'l mayllaridan eng ko'p qo'llanadigani ijro va shart mayllaridir. Yuridik tildagi

fe'llarning asosiy qismi ijro maylida bo'ladi. Ijro maylidagi fe'llar asosan hozirgi-kelasi zamon shaklida ifodalanadi. Masalan:

O'zbekiston xalqini millatidan qat'i nazar, O'zbekiston Respublikasining fuqarolari tashkil etadi.

(O'zRK, 8-m.)

Davlatning "O'zbekiston Respublikasi" va "O'zbekiston" degan nomlari bir ma'noni anglatadi.

(O'zRK, 1-m.)

Ma'lumki, ijro mayli ish-harakatning bajarilishi yoki bajarilmasligini anglatadi. Qonun tilida ish-harakatning bajarilish xususiyati kuchli, shunga ko'ra ijro maylidagi fe'l asosan ish-harakatning bajarilish xususiyatiga ega bo'ladi.

Yuridik tilda, jumladan, qonun matnlarida, asosan Jinoyat kodeksida fe'lning shart maylidagi shakli ijro mayli shaklchalik bo'lmas-da, qo'llanadi. Shunda ham shart mayli fe'li birgina ma'noni, ya'ni huquqbuzarlik yoki jinoyat sodir etilsa, nima bilan tugashi, yana ham aniqroq qilib aytganda, qanday jazo belgilanishini ifodalaydi. Masalan:

O'rmonlarni, daraxtlarni yoki boshqa o'simliklarni qonunga xilof ravishda kesish ko'p miqdorda zarar yetkazilishiga sabab bo'lsa, —

bazaviy hisoblash miqdorining yuz baravaridan yuz ellik baravarigacha miqdorda jarima yoki ikki yuz qirq soatdan uch yuz soatgacha majburiy jamoat ishlari yoxud bir yildan ikki yilgacha axloq tuzatish ishlari yoki bir yildan uch yilgacha ozodlikni cheklash yoxud uch yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

(JK, 196-m.)

Mavjud o'zbek tilshunosligiga oid ilmiy adabiyotlarda shart maylidagi fe'ning umumnutqda bir qancha ma'no ifodalashi qayd etilgan.

Shundan shart maylidagi fe'ning quyidagi ma'nolari qonun tilida ifodalanmaydi:

1. Iltimos: *Agar bemalol bo'lsa, o'sha kishini chaqirib yuborsangiz.*

2. Maslahat: *Oldin Karim kelsa, keyin maslahatlashib olsak bo'larmidi?*

3. Istak: *Sizning eshigingizdan kirsam, beodoblik bo'lsa-da, oynadan qarasam.*

4. Istakka zidlik: *Kulib kulolmasam, yig'lab yig'lolmasam.*

5. Gumon: *Ehtimol akam kelib qolsa, birgalikda bajarardim.*

6. Buyruq-istak: *Bu yoqqa kelsang-chi, uka.*

7. Inkor: *Qani endi, u bu maslahatga ko'nsa.*

Demak, qonun tilida shart maylidagi fe'l birgina ma'noni, ya'ni sabab va oqibat ma'nosinigina ifodalaydi.

Buyruq-istak maylidagi fe'l yuridik tilda faol qo'llanadi. Bunday hollarda, buyruq-istak maylidagi fe'l -sin qo'shimchasini olib, majhullik nisbatida ifodalanadi.

Buyruq-istak maylining quyidagi shakllari qonun matnida qo'llanmaydi:

1. Sof buyruq mayli: *yoz, o'qi, uxla, bor* kabi.

2. Buyruq istak mayli: *aytay, borgan, yuring, so'rang, kirishsin* kabilar.

3. Maqsad, istak: *tag'in gap-so'z bo'lib yurmasin.*

Maqsad mayli yuridik tilda, jumladan, qonun tilida deyarli qo'llanmaydi. Bu mayl subyektning harakatini bajarish maqsadini, niyatini, harakatni bajarish mo'ljali bildiradi.

Albatta, qonunda ham ma'lum bir maqsad ko'zda tutiladi, lekin bu maqsad maylining -moqchi qo'shimchasi orqali emas, -(i)sh qo'shimchali harakat nomi va *maqsadida, maqsad qilgan holda* so'zlari orqali ifodalanadi. Masalan:

Biz, O'zbekistonning yagona xalqi,

...

fuqarolarning munosib hayot kechirishini, millatlararo va konfessiyalararo totuvlikni, ko'p millatli jonajon O'zbekistonimizning farovonligini va gullab-yashnashini ta'minlashni maqsad qilgan holda...

(O'zRK muqaddimasi).

Qonun tilida shart maylining qo'llanmasligi kuzatildi. Albatta, buning obyektiv sababi bor. Shart mayli bajarilishning biror sharti bo'lgan, ya'ni bajarilish-bajarilmasligi biror shart bilan bog'langan harakatni anglatadi. Shuning uchun ham bu maylda gumon, taxmin ma'nolarini ifodalash xususiyati kuchliroq. Masalan:

Agar buning tagiga yetsak, alomat ish bo'lardi.

Meni qariyalar uyiga olib borsangiz, bunchalik qiynalmas edingiz.

Shart maylining bu belgilari qonun tiliga qo'yiladigan rasmiylik, qat'iylik, neytrallik, aniqlik talablariga to'g'ri kelmaydi. Shuning uchun ham shartli mayl qonun tilida ishlatilmaydi.

Harakat nomi. Yuridik til, ayniqsa, qonun tilining boshqa uslublardan farq qiluvchi eng muhim tomonlaridan biri, bu qonun tilida harakat nomining ko'p qo'llanishi, hatto ayrim gaplar tarkibida bir nechta harakat nomining ifodalanishi, ularning ayrimlari uyushib kelishi va gapda bir xil vazifani bajarishidir.

Ma'lumki, fe'lning harakat nomi formasi -(i)sh, -(u)v, -moq qo'shimchalari orqali yasaladi. Qonun tilida asosan -(i)sh qo'shimchasi orqali yasalgan harakat nomi keng qo'llanadi. Masalan:

Tergovga qadar tekshiruvni amalga oshiruvchi organlar zimmasiga zarur choralar ko'rish vazifasi, shu jumladan jinoyat

alamatlarini va jinoyat sodir etgan shaxslarni topish, ushbu Kodeksning qoidalariga muvofiq tekshirib chiqilganidan so'ng jinoyat ishi yuzasidan dalil tariqasida foydalanish mumkin bo'lgan ma'lumotlarni aniqlash maqsadida ilmiy-texnika vositalaridan foydalangan holda, zarur choralar ko'rish vazifasi yuklatiladi.

(JPK 39¹-m.)

Qonun tilida -(i)sh qo'shimchasi orqali yasalgan harakat nomi asosan harakat, faoliyat, mashg'ulot turini ifodalaydi. Masalan: *qasddan odam o'ldirish, nomusga tegish, davlat mulkini talon-taroj qilish, jamoat mulkini qasddan nobud qilish, yakka tartibda uy-joy qurish, Davlat gerbi yoki bayrog'iga hurmatsizlik bildirish* kabilar.

Yuridik tilda, jumladan, qonunda barcha kishilarning huquq va burchlari belgilanib, insonlarga nima qilish to'g'ri, nima qilish noto'g'ri ekanligi ko'rsatiladi, ya'ni qonunda asosiy e'tibor harakatga qaratiladi. Bu harakat yo taqiqlanadi yoki ruxsat etiladi yoxud shu harakat bo'yicha hukm belgilanadi. Shuning uchun yuridik tilda harakat nomi keng qo'llanadi.

Bundan tashqari, -(u)v qo'shimchasi bilan yasalgan ayrim harakat nomlari ot so'z turkumiga ko'chgan bo'lib, yuridik tilda terminlik xususiyatiga ega. Masalan: *tergov, surishtiruv, to'lov, tintuv, qidiruv, ayblov, sudlov, saylov, hal qiluv (qarori)* kabilar.

Yuridik tilda -moq qo'shimchasi bilan yasalgan harakat nomi deyarli qo'llanmaydi.

Sifatdosh. Yuridik tilda ayrim qo'shimchalar orqali yasalgan sifatdoshlar faol yoki passiv yoxud umuman qo'llanmasligi mumkin.

Yuridik tilda -gan qo'shimchasi orqali yasalgan sifatdoshlar keng qo'llanadi. Masalan:

Temir yo'lining harakatlanadigan tarkibini, havo, dengiz yoki daryo kemasini olib qochish yoki egallab olish –

besht yildan o'n yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

(JK 264-m.)

Sifatdoshning -vchi qo'shimchasi orqali yasalgan shakli unchalik faol bo'lmaydi. Masalan:

Sud tomonidan jazoni manzil-koloniya o'tashi tayinlangan mahkum saqlash rejimini ashaddiy buzuvchi deb topilgan taqdirda, sud uni jazoning o'talmagan qismi muddatiga umumiy tartibli koloniyaga o'tkazadi.

(JK 50-m.)

Sifatdoshning bunday shakllari sifatdoshlik xususiyatidan ot so'z turkumiga ko'chgan ham bo'ladi, masalan: *ayblovchi, ayblanuvchi, tergovchi, saylovchi* kabilar. Ular ijtimoiy hayotda sof yuridik termin vazifasini bajaradi.

Ravishdosh. Ma'lumki, ravishdosh harakatning belgisini bildiradigan, uni biror tomondan xarakterlaydigan fe'l shakli bo'lib, -(i)b, -may, -v, -y, -gach, -gani qo'shimchalari orqali yasaladi. Bu shakllardan -(i)b shakli yuridik tilda, ayniqsa, qonun tilida ko'p qo'llanadi. Masalan:

O'zbekiston Respublikasida davlat hokimiyati xalq manfaatlarini ko'zlab va O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi hamda uning asosida qabul qilingan qonunlar vakolat bergan organlar tomonidagina amalga oshiriladi.

(O'zRK, 7-m.)

Yuridik tilda -a qo'shimchasi orqali yasalgan ravishdoshlar faol bo'lmasa-da, ma'lum ma'noda qo'llanadi.

Yuridik tilda -a, -y qo'shimchali ravishdoshning *bota-bota, maqtay-maqtay* tipidagi emotsionallikni ifodalovchi turi deyarli qo'llanmaydi.

Shundan kelib chiqqan holda huquqshunos yuridik matn tuzganda fe'l va uning qo'shimchalari bilan bog'liq ushbu qoidalar qat'iy amal qilishi lozim:

1. Yuridik matnda fe'llarni qo'llashda, birinchi navbatda, uning semantik (ma'no) jihatiga alohida e'tibor berishi lozim. Ayrim holatlarda insonlarga nisbatan ishlatilishi zarur bo'lgan fe'llarni predmetlarga nisbatan qo'llash holatlari uchraydi. Masalan: *Halok bo'layotgan harbiy kemani tashlab ketish* tarzida.

Bu gapda *halok bo'layotgan* so'zi noo'rin qo'llangan. Chunki *halok bo'lmoq* fe'li odatda insonlarga nisbatan ishlatiladi. Kemaga nisbatan *halok bo'lmoq* fe'lini ishlatish mantiqan to'g'ri emas. Bunday holatlarda *halokatga uchrayotgan kemani tashlab ketish* tarzida ishlatish lozim.

2. Yuridik matnda yuridik mazmunning to'g'ri ifodalanishi fe'lni to'g'ri tanlash bilan birga unga xos qo'shimchalarni o'zbek tili va yurislingvistik qoidalar asosida to'g'ri ishlatishga bog'liq. Ayniqsa, fe'lning nisbat kategoriyasini to'g'ri qo'llash gapni aniq ifodalashning asosiy sharti hisoblanadi.

Asosan aniqlik, majhullik va o'zlik nisbatlari yuridik tilda faol qo'llanadi. Lekin ayrim o'rinlarda ularni noto'g'ri qo'llash holatlari uchraydi. Masalan:

Musodara qilish chorasini qo'llanish tartibi qonun hujjatlari bilan belgilab qo'yiladi.

Jazoni kuchaytirish va og'irroq jinoyatga doir qonun moddalarini qo'llanishga yo'l qo'yilmasligi.

... boshqa qonunlariga zid bo'lmasa, boshqa normativ hujjatlarni qo'llanadi.

Bu matnlardagi *qo'llanish* va *qo'llanadi* so'zlari majhullik darajasida ifodalanib, qo'pol xatolikka yo'l qo'yilgan. Bu mantiqan to'g'ri emas.

O'zbek adabiy tili qoidalariga ko'ra fe'l majhullik nisbatida ifodalansa, harakatni bajaruvchi shaxs – subyekt ifodalanmasligi lozim. *Ish bajarildi* tarzida.

Shuning uchun yuqoridagi matnlardagi fe'llar majhullik nisbatida emas, aniq darajada, ya'ni *qo'llash*, *qo'llaydi* tarzida ishlatilishi zarur. Shunda fikr mantiqiy jihatdan to'g'ri ifodalanadi.

3. Yuqoridagi misollardan ko'rinadiki, bugungi kunda yuridik matnlarda *qo'llanmoq* fe'li tushum kelishigidagi so'zni boshqarib kelyapti. O'zbek tilining grammatik qoidalariga ko'ra majhullik nisbatidagi bu fe'l, ya'ni *qo'llanmoq* tushum kelishigidagi so'zni boshqarmaydi. Bu o'rinlarda shu fe'lning aniq darajadagi shaklini (*jazoni qo'llash*, *ehtiyoj choralarini qo'llash tarzida*) ishlatish maqsadga muvofiq.

4. O'zbek tilining grammatik qoidalariga asosan fe'l so'z turkumi gapda asosan sintaktik jihatdan kesim vazifasini bajaradi. Kesim gapdagi asosiy fikrni ifodalaydi. Qolgan gap bo'laklari esa, gapni to'ldirib (to'ldiruvchi), aniqlab (aniqlovchi), ish harakatning holatini bildirib (hol), izohlab (izohlovchi) keladi.

Yuridik matnning aniq tuzilishi asosan ega va kesimni to'g'ri shakllantirishga bog'liq. Shuning uchun yuridik matn tuzganda ega va kesimning o'zaro moslashuviga, ularda kelishik, egalik, shaxs-son qo'shimchalarining to'g'ri qo'llashga alohida e'tibor qaratish maqsadga muvofiq.

Shunday qilib, huquqshunos yuridik matn tuzganda fe'llarni ma'no jihatdan to'g'ri qo'llashga alohida e'tibor qaratishi zarur. Ayniqsa, fe'lga xos bo'lgan – nisbat, mayl, zamon qo'shimchalarini to'g'ri ishlatishi kerak. Ayniqsa, majhullik, o'zlik, aniq nisbatlarini to'g'ri qo'llash yuridik matnni to'g'ri tuzishning asosiy sharti hisoblanadi. Uning uchun huquqshunos yuridik matn tuzganda har bir fe'l shakli qaysi so'zga bog'langanligi yuzasidan maxsus grammatik tahlil o'tkazishi maqsadga muvofiq.

3-§. Yuridik tilda sonlar va ularni to'g'ri qo'llash qoidalar

Yuridik tilda son va nomerativlar o'ziga xos tarzda qo'llanadi, ulardan ayrimlari ko'p, ba'zilari kam, bir xillari esa umuman qo'llanmaydi.

Yuridik tilda, ayniqsa, qonun tilida miqdor sonlarga nisbatan tartib sonlar ko'p qo'llanadi. Bunda tartib sonlar asosan quyidagi hollarda ishlatiladi:

1. Yuridik hujjat va qonunning qabul qilingan yili (2020-yil 21-may) kabi.

2. Yuridik hujjat va qonunning kuchga kirish vaqti (2022-yil 1-yanvar) kabi.

3. Yuridik hujjat va qonunning bo'lim va boblari (ikkinchi bo'lim, II bob) kabi.

4. Har bir moddaning tartib raqami (34-modda) kabi.

5. Qo'shimcha moddalarning tartib raqami (35¹-modda) kabi.

6. Yuridik hujjat va qonunga, moddaga asos bo'lgan qarorning tartib raqami (masalan: *O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasining 2021-yil, 15-son qarori*).

7. Nazarda tutilgan biror predmet yoki voqea-hodisalarni sanab o'tilayotganda.

Ma'lumki, miqdor sonlar sanoq sonlar, chama sonlar, jamlovchi sonlar va kasr sonlarga bo'linadi. Bu sonlarning ichida yuridik tilda faol qo'llanadigan turi sanoq sonlardir. Sanoq sonlar yuridik matnda kishining yosh xususiyatini, vaqtini, jarima miqdorini, jazo muddatlarini ko'rsatish uchun xizmat qiladi.

Yuridik matnlarda qisman bo'lsa-da, kasr sonlar ham ishlatiladi.

Yuridik tilda, jumladan, qonun tilida sonlarning o'ziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, unda jamlovchi (birov, ikkov)

va chama (yettitacha, uchtacha) sonlar deyarli ishlatilmaydi. Bunga qonun tiliga qo'yiladigan rasmiylik, qat'iylik, aniqlik talablari yo'l qo'ymaydi.

Ma'lumki, umumnutqda sonlar otlashish xususiyatiga ega, masalan: *Kampirning yigirmasi o'tsa, u ketar emish.*

Yuridik tilda esa bunday holatlarga (otlashishga) yo'l qo'yilmaydi.

Badiiy nutqda bir soni bir qancha vazifalarni bajaradi, chunonchi:

1. Predmetning sonini (*bir metr, bir so'm*) ko'rsatadi.
2. Gumon ma'nosini (*bir odam keldi*) ifodalaydi.
3. Ayiruv bog'lovchisi vazifasini (*bir yozadi, bir o'qiydi*) bajaradi.
4. Fe'lga bog'lanib, uning ma'nosini kuchaytiradi (*bir qo'rqdimki*).

Yuridik tilda bir soni ishlatilganda bu vazifalarni bajarmaydi. U faqat predmetning sonini ko'rsatadi, konkret ma'no kasb etadi. Masalan:

Agar xodim uchun belgilangan har kungi ish (smena) davomiyligining kamida yarmi tungi vaqtga to'g'ri kelsa, tungi vaqtdagi ishning davomiyligi ish haftasining davomiyligi tegishli ravishda qisqartirilgan, keyinchalik ishlab berilmagan holda bir soatga qisqartiriladi.

(MK, 188-m.)

Yuridik til hisob so'zlarining qo'llanishiga ko'ra o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, u tildagi barcha hisob so'zlarini qabul qilavermaydi, unda asosan quyidagi hisob so'zlari keng ishlatiladi, masalan: *qism (3-qismida), son (O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi qarorlari, 2021-yil, 4-son), bob (II bob), bo'lim (Birinci bo'lim), foiz, so'm, marta, yil, oy, sutka, kun, soat* kabilar.

Yuridik tilning o'z hisob so'zlari, ya'ni modda (1-modda), band (3-bandida) kabilar mavjud.

Yuridik tilda tarixiy hisob so'zlari – *qadoq, tanob, pul, tosh, so'lkavoy*, so'zlashuv va badiiy nutqqa xos hisob so'zlari – *qultum, og'iz, chimdim, to'g'ram, hovuch, tishlam, shingil, tilim* kabilar deyarli ishlatilmaydi.

Yuridik tilning yuqoridagi xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, huquqshunos yuridik matnda sonlarni ishlatganda quyidagi qoidalarga qat'iy rioya qilishi maqsadga muvofiq:

1. Hozirgi o'zbek adabiy tili qoidalariga muvofiq tartib sonlar lotin va kiril alifbosida qo'llanishiga ko'ra, imlo jihatdan farq qiladi. Ular lotin alifbosida qo'llanganda barcha holatlarda, shu jumladan, sanalarni ifodalaganda ham chiziqcha bilan ishlatiladi. Masalan, *2023-yil 25-noyabr* tarzida.

Kirill alifbosida esa sanani ifodalaganda chiziqcha yozilmaydi. Masalan, *2023 йил 23 ноябрь* tarzida. Qolgan barcha holatlarda esa chiziqcha bilan yoziladi. Masalan, *5-modda, 2-bo'lim, 3-son* kabilar.

2. Hozirgi o'zbek adabiy tili qoidalariga muvofiq ayrim nomerativlar lotin yoki kirill alifbosida ifodalanishiga ko'ra farq qiladi. Jumladan, *sentyabr, oktyabr* oylari lotin alifbosida *sentabr, oktabr*, kirill alifbosida *сентябрь, октябрь* tarzida yoziladi.

3. Hozirgi paytda ayrim holatlarda yuridik hujjatni kirill alifbosida tuzganda, sana va oylarni yozganda ulardagi yumshatish belgisini qo'llamaslik holatlari kuzatilmoqda. Masalan, *январ, апрел* tarzida.

Bu kirill alifbosining imlo qoidalariga (1956-yil 4-aprel) ko'ra xato hisoblanadi. Chunki mazkur imlo qoidasida ayrim oy nomlarida yumshatish belgisi qo'yilishi qayd etilgan.

4. Hozirgi o'zbek adabiy tili imlo qoidalariga muvofiq tartib sonlar arab raqamlari bilan ifodalanganda chiziqcha qo'yiladi. Masalan, *1-bo'lim, 4-modda* tarzida.

Tartib sonlar rim raqamlari bilan yozilganda esa chiziqcha qo'yilmaydi. Masalan, *II bob, IV qism* tarzida.

5. Hozirgi o'zbek adabiy tili imlo qoidalariga muvofiq, yuridik matnda tartib sonlar sanash vazifasini bajarganda ulardan keyin nuqta qo'yilsa, gap bosh harf bilan yoziladi. Masalan:

1. *Yuridik texnika fani ...*

2. *Yurislingvistika fani ...*

Yuridik matnda tartib sonlardan keyin qavs qo'yilsa, gap kichik harf bilan boshlanadi. Masalan:

1) *yuridik texnika fani ...*

2) *yurislingvistika fani ...*

Shunday qilib, huquqshunos yuridik hujjat matnini tuzganda sonlar bilan bog'liq yuqoridagi xatolarni takrorlamasligi va o'zbek adabiy tili imlo qoidalariga hamda yurislingvistik talab-larga qat'iy amal qilishi maqsadga muvofiq.

4-§. Yuridik tilda olmoshlar va ularni to'g'ri qo'llash qoidalar

Mavjud tilshunoslikka oid ilmiy adabiyotlarda olmoshlar-ning yettita turi qayd etilgan. Bu olmosh turlarining hammasi ham yuridik tilda keng qo'llanadi, lekin olmoshlarning barcha turlarida yuridik tilga xos belgilar kuzatilmaydi, faqat kishilik, so'roq, o'zlik, ko'rsatish, gumon olmoshlarida yuridik tilga xos belgilar mavjud.

Kishilik olmoshi shaxslarga nisbatan ishlatiladi. Shunga ko'ra ular ikkiga: sof kishilik olmoshi (*men, sen, biz, siz*) va kishilik ko'rsatish olmoshlari (*u, ular*)ga bo'linadi.

Yuridik til va uning turlarida kishilik olmoshlari o'ziga xos tarzda qo'llanadi. Jumladan, qonun tilida sof kishilik olmoshlari – *men, sen, biz, siz* qo'llanmaydi, qonun shaxssizlik xususiyati bunga yo'l qo'ymaydi. Chunki unda kishilar to'g'ridan to'g'ri

bir-birlari bilan muloqotda bo'lmaydi. Shuning uchun ham sof kishilik olmoshlari ishlatilmaydi. Faqatgina III shaxs kishilik-ko'rsatish olmoshi – *u, ular* qo'llanadi xolos.

Qonun matnlarida I va II shaxs kishilik olmoshlari ishlatilmaganligi tufayli o'zlik olmoshi I va II shaxs egalik qo'shimchalarini olgan *o'zim, o'zing, o'zimiz, o'zingiz* shakllari qo'llanmasdan faqatgina o'z olmoshining o'zi, shuningdek, III shaxs egalik qo'shimchasini qabul qilgan *o'zi, o'zlari* shakllari ishlatiladi.

Yuridik tilning boshqa turlarida kishilik olmoshlarining barchasi faol qo'llanadi. Jumladan, prokuror va advokat nutqlarida *men, sen, biz, siz, u, ular* ko'p qo'llanadi. Shuningdek, ayrim ish qog'ozlari: ariza, tilxat, tarjimai hol, ishonch xati kabilarda ham *men, siz* kabi kishilik olmoshlari ishlatiladi.

Yuridik tilda ko'rsatish olmoshlari ham faol qo'llanadi, ayniqsa, faqatgina rasmiy ish uslubiga xoslangan *mazkur* olmoshi o'ziga xos tarzda ishlatiladi. *Mazkur* olmoshining tub ma'nosida rasmiylik ohangi sezilib turadi.

Gumon olmoshlaridan *biror* so'zi yuridik tilda faol bo'lmasa-da, qo'llanadi. Masalan:

Mehnatga haq to'lash miqdori biror-bir eng ko'p miqdor bilan cheklanmaydi.

(MK, 246-m.)

Shunday qilib, yuridik tilga xos ayrim belgilar olmoshlarining kishilik, o'zlik, ko'rsatish, gumon, so'roq olmoshlarida ko'rinadi.

Yuridik tilning yuqoridagi xususiyatlaridan kelib chiqqan holda huquqshunos yuridik matnda olmoshlarni ishlatganda ushbu qoidalarga qat'iy rioya qilishi maqsadga muvofiq:

1. Ayrim holatlarda yuridik tilga xos bo'lgan *mazkur* olmoshini *shu, ushbu* kabi olmoshlar bilan qo'llash holatlari uchraydi. Masalan, *ushbu qonunga muvofiq, shu moddaga ko'ra tarzida*.

Bu o'zbek tili rasmiy ish uslubi va yurislingvistik talablarga ko'ra xato hisoblanadi. Bunday holatlarda yuridik tilning aynan o'ziga xoslangan shakli – *mazkur* so'zini ishlatish zarur.

2. Bu kabi xatoliklarga sabab huquqshunos bir yoki bir necha gap tarkibida bitta so'zni takroran ishlatmaslikka harakat qilishidir. To'g'ri, boshqa funksional uslublar: ilmiy, publitsistik, badiiy uslublarda tautologiyaoning oldini olish uchun bunday qoida qo'llanadi.

Shuni unutmaslik kerakki, rasmiy ish uslubida, xususan, yuridik tilda bu qoida amal qilmaydi. Chunki yuridik matnda bir so'z yoki terminni takroran ishlatmaslikka harakat qilib, shu so'zning aynan o'zi emas, balki uning sinonimlari berilsa, yuridik matndagi gap turlicha sharhlanishiga sabab bo'ladi. Chunki sinonimlar aynan bir tushunchani ifodalashidan qat'i nazar, ularda ma'no nozikliklari mavjud bo'ladi. Bu esa yuridik matndagi asosiy fikr bilan birga qo'shimcha ma'nolar ifodalanishiga, natijada yuridik hujjatni turlicha tushunishga va sharhlashga olib keladi.

3. Ayrim holatlarda qonun loyihalari yoki boshqa yuridik hujjat matnlarida birinchi shaxs ko'plik olmoshi va unga xos qo'shimchalar qo'llanmoqda. Masalan, masalan:

... kabi holatlarni jinoyat deb tan olamiz.

Bu xato hisoblanadi. Chunki qonun matni, yuqoridagi ta'kidlanganidek, birinchi shaxsda emas, uchinchi shaxsda berilishi maqsadga muvofiq. Shu bois yuqoridagi gapni quyidagicha ifodalash lozim:

... kabi holatlar jinoyat deb tan olinadi.

Shunday qilib, huquqshunos yuridik hujjat matnini tuzganda olmoshlar bilan bog'liq yuqoridagi xatolarni

takrorlamasligi va o'zbek adabiy tili imlo qoidalariga hamda yurisdik vistik talablarga qat'iy amal qilishi maqsadga muvofiq.

5-§. Yuridik tilda ko'makchilar va ularni to'g'ri qo'llash qoidalar

Ko'makchilar yuridik tilda so'zlar orasidagi turli-tuman yuridik munosabatlarni ifodalash uchun xizmat qiladi. Shu boisdan ularning yuridik matn tuzishdagi xizmati beqiyosdir.

Yuridik tilda *bilan, uchun, kabi, sababli, tufayli, orqali, degan, haqida, to'g'risida, xususida, tomon, qadar, ko'ra, qarshi, yarasha, doir, asosan, tashqari, bo'yicha, binoan, muvofiq, old, ost, o'rta, ich, ust* ko'makchilari keng qo'llanadi. Masalan:

O'zbekiston Respublikasi qonun bilan tasdiqlanadigan o'z davlat ramzlari – bayrog'i, gerbi va madhiyasiga ega.

(O'zRK, 5-m.)

*O'zbekiston Respublikasi o'z hududida istiqomat qiluvchi millat va elatlarning tillari, urf-odatlar*i va an'analari hurmat qilinishini ta'minlaydi, ularning rivojlanishi uchun sharoit yaratadi.

(O'zRK, 4-m.)

Davlat organlari tomonidan insonga nisbatan qo'llanadigan huquqiy ta'sir choralari mutanosiblik prinsipiga asoslanishi va qonunlarda nazarda tutilgan maqsadlarga erishish uchun yetarli bo'lishi kerak.

(O'zRK, 20-m.)

Yuridik tilning o'zigagina xos bo'lgan muvofiq, binoan, ko'ra, asosida kabi ko'makchilar mavjud. Ularda asosan rasmiylik ohangini kuzatish mumkin. Masalan:

O'zbekiston Respublikasida insonning huquq va erkinliklari xalqaro huquqning umume'tirof etilgan normalariga binoan hamda ushbu Konstitutsiyaga muvofiq e'tirof etiladi va kafolatlanadi.

(O'zRK, 19-m.)

Shuningdek, yuridik tilda *holatlarda, vositasida, natijasida, sifatida, jarayonida, maqsadida, yo'lida* kabi mustaqil ma'noli so'zlar ham o'zining ma'no mustaqilligini yo'qotib, ko'makchi vazifasida keladi. Masalan:

O'zbekiston Respublikasida o'qituvchining mehnati jamiyat va davlatni rivojlantirish, sog'lom, barkamol avlodni shakllantirish hamda tarbiyalash, xalqning ma'naviy va madaniy salohiyatini saqlash hamda boyitishning asosi sifatida e'tirof etiladi.

(O'zRK, 52-m.)

Ko'makchilar gapda ot yoki otlashgan so'zlarga bog'lanadi. Yuridik tilda ko'makchilar o'zidan oldingi so'zlarga bog'lanishi jihatdan ham o'ziga xos xususiyatga ega.

Ular tildagi barcha ot va otlashgan so'zlarga bog'lanavermaydi, faqat jug'rofiy, ma'muriy, hududiy, tarixiy nomlarga, qonun nomlari, muassasa va korxonalarining nomlariga, har xil terminlarga va ayrim otlashgan so'zlarga bog'lanadi.

Yuridik tilda faqatgina neytral xususiyatga ega bo'lgan ko'makchilargina ishlatiladi. Poetik nutqqa xos *ichra, uzra, osha, birlan, birla, bila, -ila, -la, yanglig'*, shuningdek, *bo'yicha* ko'makchisining *bo'yincha, degan* ko'makchisining *deydigan* shakllari, noaniqlikni, gumonni bildiruvchi *chog'li, chamasi* ko'makchilari qo'llanmaydi.

Yuridik tilning yuqoridagi xususiyatlaridan kelib chiqqan holda huquqshunos yuridik matnda ko'makchilarni

ishlatganda quyidagi qoidalarga qat'iy rioya qilishi maqsadga muvofiq:

1. Ayrim holatlarda yuridik tilga xos bo'lgan *bo'yicha* ko'makchisini *bo'yincha* tarzida qo'llash holatlari uchraydi. Masalan, *mazkur qonun bo'yincha, shu modda bo'yincha* tarzida.

Bu o'zbek tili rasmiy ish uslubi va yurislingvistik talablarga ko'ra xato hisoblanadi. Bunday holatlarda *bo'yicha* so'zini ishlatish zarur.

2. Yuridik tilda ayrim ko'makchilar, jumladan, *muvofig, binoan, ko'ra, bo'yicha, asosan* sinonimik qatoriga ega va ular teng ravishda yuridik hujjatlarda qo'llanmoqda. Lekin yurislingvistik qoidalarga ko'ra ularning hammasi ham yuridik matnga har doim semantik jihatdan mos kelavermaydi. Masalan, *qonun bo'yicha ...*

Bu xato hisoblanadi. Chunki qonun matni, yuqorida ta'kidlanganidek, yuridik jihatdan juda o'ziga xos bo'lgan *muvofig, binoan, ko'ra* ko'makchilariga ega. Shu bois yuqoridagi gapni quyidagicha ifodalash lozim: *qonunga muvofig ...*

Shunday qilib, huquqshunos yuridik hujjat matnini tuzganda ko'makchilar bilan bog'liq yuqoridagi xatolarni takrorlamasligi va o'zbek adabiy tili imlo qoidalariga hamda yurislingvistik talablarga qat'iy amal qilishi maqsadga muvofiq.

6-§. Yuridik tilda bog'lovchilar va ularni to'g'ri qo'llash qoidalari

Bog'lovchilar gap bo'laklarini va gaplarni bir-biriga bog'lash uchun xizmat qiladi. Yuridik tilda bog'lovchilar keng qo'llanadi.

Biriktiruvchi bog'lovchilar. Yuridik tilda gap bo'laklarini va gaplarni bir-biriga bog'lash vositasini asosan va bog'lovchisi bajaradi. Masalan:

Ota-onalar va ularning o'rnini bosuvchi shaxslar o'z farzandlarini voyaga yetguniga qadar boqishi, ularning tarbiyasi, ta'lim

olishi, sog'lom, to'laqonli va har tomonlama kamol topishi xususida g'amxo'rlik qilishga majburdirlar.

(O'zRK, 77-m.)

Shuningdek, *hamda* bog'lovchisi ham faol qo'llanadi. Bu bog'lovchilar yuridik tilda qo'llanish miqdori (chastotasi) jihatidan *va* bog'lovchisi *hamda* bog'lovchisiga nisbatan juda ko'p ishlatiladi. *Hamda* bog'lovchisi esa ma'lum bir o'rinlardagina uchraydi.

Zidlov bog'lovchilari. Zidlov bog'lovchilariga *ammo, lekin, biroq, balki* kabi bog'lovchilar kiradi. Bu bog'lovchilarning hammasi ham yuridik tilda keng ishlatiladi, qo'llanish chastotasi jihatidan *lekin* zidlov bog'lovchisi eng ko'p uchraydi. *Lekin* bog'lovchisi yuridik tilda faol qo'llanadi. Masalan:

Xodimning yozma arizasiga ko'ra unga ish haqi saqlanmaydigan ta'til berilishi mumkin bo'lib, uning davomiyligi xodim va ish beruvchi o'rtasidagi kelishuvga ko'ra belgilanadi, lekin u ish haqi saqlanmaydigan oxirgi ta'til berilgan kundan e'tiboran kalendar yil davomida uzluksiz yoki jamlangan holda uch oydan oshmasligi kerak.

(MK, 241-m.)

Ayiruv bog'lovchilari. Ma'lumki, ayiruv bog'lovchilari tarkibini *yo, yoki, yoxud, yoinki, yo..., yo; goh ..., goh; dam..., dam; bir..., bir; ba'zan ..., ba'zan; xoh ..., xoh* kabi bog'lovchilar tashkil qiladi. Yuridik til bu bog'lovchilarning hammasini ham o'ziga qabul qilavermaydi, faqatgina qonun tilida *yo, yoki, yoxud* bog'lovchilari ishlatiladi. Bu bog'lovchilarning qo'llanish jihatdan yuridik tilga xos belgilari mavjud bo'lib, bu belgilar bir gap ichida *yoki, yoxud* ayiruv bog'lovchilarining bir necha marta takror qo'llanishidir. Masalan:

Agar qonunchilikda boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa, karantin choralari amalga oshirilayotgan, favqulodda holat joriy etilgan davrda va butun aholining yoki uning bir qismining hayotiga yoxud normal yashash sharoitlariga tahdid soluvchi boshqa hollarda xodimning yozma arizasiga ko'ra ish haqi saqlanmaydigan ta'tilning uzluksiz yoki jamlangan davomiyligi ko'paytirilishi, biroq ko'pi bilan olti oygacha ko'paytirilishi mumkin.

(MK, 241-m.)

Ayiruv bog'lovchilarining, umuman, bog'lovchilarning bu tarzda qo'llanishi boshqa uslublarda kamdan kam hollarda uchraydi, lekin yuridik tilda bunday holat ko'p marta takrorlanadi. Bu yuridik matnda berilayotgan huquqiy axborotning kengligidan va yuridik tilning aniq, qisqa, lo'nda bo'lish xususiyatlaridan kelib chiqadi.

Yuridik tilda takroriy ayiruv shakllari, ya'ni *goh ..., goh; dam ..., dam; bir ..., bir; ba'zan..., ba'zan; xoh ..., xoh* bog'lovchilari deyarli ishlatilmaydi.

Aniqlovchi bog'lovchilardan (*ya'ni -ki (-kim)*) qonun tili uchun xarakterlisi *ya'ni* bog'lovchisidir. Bu bog'lovchi yuridik tilda juda faol qo'llanadi. Masalan:

Ishi yuqori darajadagi ruhiy, aqliy va asabiy zo'riqish bilan bog'liq bo'lgan, ya'ni alohida xususiyatga ega bo'lgan tibbiyot xodimlari, pedagoglar va boshqa toifadagi xodimlar uchun ish vaqtining davomiyligi haftasiga ko'pi bilan o'ttiz olti soat qilib belgilanadi. Bunday xodimlarning ro'yxati va ular ish vaqtining aniq davomiyligi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi, biroq ushbu moddada belgilangan ish vaqtining davomiyligidan oshmaydigan tarzda belgilanadi.

(MK, 184-m.)

Shart bog'lovchilaridan (*agar, agarda, agarchi; basharti, mabodo, modomiki, garchi*) yuridik tilda eng faol qo'llanadiganlari *agarda, agar, garchi* bog'lovchilaridir:

Agar ish beruvchi tomonidan xodimning shaxsga doir ma'lumotlariga ishlov berish va ularni himoya qilish tartibi buzilganligi xodimning mehnat qilish imkoniyatidan qonunga xilof ravishda mahrum bo'lishiga sabab bo'lsa yoki xodimning mehnatiga haq to'lash miqdorining pasayishiga olib kelsa, xodimning mahrum bo'lgan ish haqi o'rnini qoplash majburiyati o'z aybi bilan mazkur qoidabuzarlikka yo'l qo'yilgan ish beruvchi zimmasiga yuklatiladi.

(MK, 180-m.)

Agarda ushbu Kodeks moddasida jinoiy oqibat yuz berishi bilan jinoyat tamom bo'lgan deb hisoblangan bo'lsa, jinoiy oqibat yuz bergan payt jinoyat sodir etish vaqti deb topiladi.

(JK, 13-m.)

Ayniqsa, *agarda* bog'lovchisi *agar, garchi* variantlariga nisbatan faol qo'llanadi. Umuman, bu bog'lovchilar yuridik tilda asosan shart va to'siqsiz ergash gaplarni bosh gapga bog'lashda ergash gaplarda ifodalanayotgan fikrni alohida ta'kidlash, kuchaytirish uchun xizmat qiladi.

Shart bog'lovchilaridan *basharti, agarchi, modomiki* bog'lovchilari ko'proq so'zlashuvga xos, shuning uchun ular yuridik tilda deyarli ishlatilmaydi.

Demak, yuridik tilda qo'llanadigan bog'lovchilar yuzasidan quyidagi asosiy xulosalarga kelish mumkin:

1. Yuridik tilda *va, lekin, yoki, agarda* bog'lovchilari boshqa bog'lovchilarga nisbatan faol qo'llanadi.

2. Yuridik matnlarda *hamda, ammo, biroq, yoxud, agar, garchi* bog'lovchilari yuqoridagi bog'lovchilarga nisbatan passiv ishlatiladi, shuningdek, *bilan* ko'makchisi, *ham* yuklamasi biriktiruvchi bog'lovchi vazifasida kelishi mumkin.

3. Yuridik tilda *goh...*, *goh*; *xoh...*, *xoh*; *dam...*, *dam*; *ba'zan...*, *ba'zan* takroriy ayiruv bog'lovchilari, *-ki(-kim)* aniqlov bog'lovchisi, *basharti*, *agarchi* shart bog'lovchilari, *go'yo*, *go'yoki* *chog'ishtiruv* bog'lovchilari deyarli qo'llanmaydi, shuningdek *-u(-yu)* yuklamasi biriktiruvchi bog'lovchi vazifasida kelmaydi.

Yuridik tilning yuqoridagi xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, huquqshunos yuridik matnda bog'lovchilarni ishlatganda quyidagi qoidalarga qat'iy rioya qilishi maqsadga muvofiq:

1. Ayrim holatlarda *yo*, *yoki*, *yoxud* ayiruv bog'lovchilarini qo'llashda xatoliklar kuzatiladi. Ya'ni huquqshunos bir gap tarkibida ulardan bittasini takrorlamaslikka harakat qilib, ularni gaplar o'rtasida teng ravishda ketma-ket ishlatadi.

Rasmiy ish uslubi va yurislingvistik talablarga ko'ra bu xato hisoblanadi. Chunki *yoxud* bog'lovchisi ko'proq badiiy uslubga, *yo* bog'lovchisi so'zlashuvga xos hisoblanadi. *Yoki* bog'lovchisi esa barcha uslublarga xos bo'lib, ayniqsa, yuridik tilning ekstralingvistik xususiyatlariga juda mos keladi.

Shu bois huquqshunos yuridik matn tuzganda asosan *yoki* ayiruv bog'lovchisini ishlatishi zarur.

2. Ayrim holatlarda yuridik tilda bog'lovchi sifatida *bilan* ko'makchisining noto'g'ri ishlatish holatlari kuzatiladi. Masalan: *... jabrlanuvchiga qarab turish majburiyatlari qonun bilan zimmasiga yuklatilgan ta'lim, tarbiya, davolash yoki boshqa muassasaning xodimi tomonidan sodir etilsa...*

Bu o'zbek tili rasmiy ish uslubi va yurislingvistik talablarga ko'ra xato hisoblanadi. Bunday holatlarda *muvofiq* so'zini *qonunga muvofiq* tarzida ishlatish zarur.

Shunday qilib, huquqshunos yuridik hujjat matnini tuzganda bog'lovchilar bilan bog'liq yuqoridagi xatolarni takrorlamasligi va o'zbek adabiy tili imlo qoidalarga hamda yurislingvistik talablarga qat'iy amal qilishi maqsadga muvofiq.

Mavzuga oid kazuslar

Huquqshunos yuridik matn tuzganda fe'llarni ma'no jihatdan to'g'ri qo'llashga alohida e'tibor qaratishi zarur. Ayniqsa, fe'lga xos bo'lgan nisbat, mayl, zamon qo'shimchalarini to'g'ri ishlatishi kerak. Ayniqsa, majhullik, o'zlik, aniq nisbatlarini to'g'ri qo'llash yuridik matnni to'g'ri tuzishning asosiy sharti hisoblanadi.

Yuridik matnda fe'llarni morfologik jihatdan to'g'ri shakllantirmaslik qanday huquqiy oqibatlarga olib kelishi mumkin? Fikringizni aniq uchta faktik dalil asosida isbotlang.

Huquqshunos yuridik matn tuzganda ot va uning grammatik kategoriyalari bilan bog'liq quyidagi qoidalarga amal qilishi lozim:

1. Yuridik matnda barchaga tushunarli bo'lgan umum-iste'moldagi otlarni qo'llash lozim.

2. Terminlar ham ot so'z turkumiga oid bo'lib, yuridik hujjat matnlarida ulardan unumli foydalanish maqsadga muvofiq.

3. Otga xos bo'lgan grammatik kategoriyalar – kelishik va egalik qo'shimchalarni to'g'ri ishlatishga alohida e'tibor berish zarur.

Bu qoidalarga rioya qilmaslik qanday huquqiy oqibatlarga olib kelishi mumkin? Fikringizni aniq uchta faktik dalil asosida isbotlang.

Mavzuga oid testlar

1. Yuridik nutq qaysi uslubga kiradi?

- A) publitsistik
- B) rasmiy
- C) badiiy
- D) ilmiy

2. “Законодательство” so‘zining to‘g‘ri tarjimasini toping.

- A) qonunshunoslik
- B) qonun berish
- C) qonunchilik
- D) qonuniylik

3. Qaysi qatordagi so‘z bilan “g‘ayri” shaklini qo‘shib yangi so‘z yasab bo‘lmaydi?

- A) qonuniy
- B) ixtiyoriy
- C) huquqiy
- D) tabiiy

4. “Prinsip” so‘zining muqobili qaysi qatorda to‘g‘ri ko‘rsatilgan?

- A) tamoyil
- B) qoida
- C) qonun
- D) talab

5. “Normativ-huquqiy hujjat” birikmasining muqobilini toping.

- A) tartibga solingan hujjat
- B) huquqiy to‘g‘ri hujjat
- C) me‘yoriy-huquqiy hujjat
- D) normaga solingan hujjat

6. “Mobilizatsiya” so‘zining to‘g‘ri tarjimasini toping.

- A) ko‘chirish
- B) undash
- C) safarbarlik
- D) yo‘llash

7. “Denonsatsiya” so‘zining muqobilini toping.

- A) namoyish
- B) tasdiqlash
- C) to‘xtatish
- D) tasdiqlamaslik

8. Qaysi qatordagi birikmada imloviy xatoga yo‘l qo‘yish orqali uslubiy xatolik kelib chiqqan?

- A) atrof-muhitni muhofaza qilish
- B) hududlarni iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy rivojlantirish
- C) fuqarolik holati aktlarini qayt etish
- D) fuqarolarning xavfsizligini ta‘minlash

9. O‘zbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi Qonuniga muvofiq, O‘zbekiston Respublikasida yashovchi shaxslar, o‘z millatidan qat’i nazar, o‘z ismini, ota ismi va familiyasini milliy-tarixiy an‘analarga muvofiq yozish huquqiga egami?

- A) Bunday huquqqa ega emas.
- B) Milliy-tarixiy an‘analarga muvofiq yozish huquqiga ega.
- C) Fuqarolik holatlarini hisobga olish organlarining ruxsati bilan mumkin.
- D) Tuman yoki shahar hokimligining tegishli organlarining ruxsati bilan mumkin.

10. O‘zbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi Qonuniga muvofiq, fuqarolik holatlarini qayd etuvchi hujjatlar, shaxsning kim ekanligi va uning huquqlarini tasdiqlovchi hujjatlar qaysi tilda rasmiylashtiriladi?

- A) davlat tilida
- B) davlat tilida va rus tilida
- C) davlat tilida va ingliz tilida
- D) davlat tilida va zaruriyatiga qarab boshqa tilda tarjimasini takrorlanishi mumkin

VII MAVZU. YURIDIK TILNING SINTAKTIK XUSUSIYATLARI

1-§. Yuridik tilda sintaksisning o'rni. So'z birikmalarining qo'llanishi. Ularni to'g'ri qo'llash qoidalar

Yuridik matn nihoyatda aniq tuzilgandagina huquqiy faoliyatda real ma'no kasb etadi va amaliyotda samarali natijalar beradi. Umuman, yuridik nutqning aniq tuzilishi siyosiy-huquqiy ahamiyatga ega bo'lib, davlat va jamiyat taraqqiyotida, huquqiy tartibotni hamda inson huquqlarini ta'minlashda muhim vazifani bajaradi.

Yuridik tilda aniqlikni ta'minlash uchun nutqda sodda va tushunarli terminlarni, hammaga ma'lum bo'lgan, oson tushuniladigan va keng qo'llanadigan grammatik konstruksiyalarni ishlatish zarur.

Yuridik matn imkon qadar qisqa tuzilishi, unda murakkab grammatik konstruksiyalarni, xususan, sifat-dosh va ravish-dosh oborotlarni, ergashgan qo'shma gaplarni, ayniqsa, bir nechta ergash gap avval bir-biriga o'zaro bog'lanib, so'ng bosh gapga birikkan holatlarni iloji boricha ishlatmaslik zarur.

Iloji bo'lsa, qonun matnida tinish belgilaridan vergul, tire, ikki nuqta, ayniqsa, nuqtali vergulni kam ishlatib, nuqtani ko'proq qo'llash maqsadga muvofiqdir.

Yuridik tilning ko'proq yozma nutqqa asoslanganligi matnda asosan adabiy til birikmalarining ishtirok etishini, so'zlashuv va shevaga xos qoliplarning qo'llanmasligini, gap bo'laklarining tartibiga qattiq rioya etishni, inversiyaga yo'l qo'ymaslikni talab qiladi.

Yuridik tilda xabar berish xususiyati ustunlik qiladi. Xabar berganda ham kishilarning his-tuyg'ulari haqida xabar bermaydi. U kishilarga nimani qilish to'g'ri yoki noto'g'ri ekanligini rasmiy tilda bayon etadi.

Uning bu xususiyati sabab yuridik tilda gaplar mazmuniga ko'ra faqatgina darak gaplardan tuziladi. Buyruq, so'roq, undov gaplar deyarli ishlatilmaydi.

Yuridik til o'zining bir qancha sintaktik belgilari bilan boshqa funksional uslublardan farq qiladi. Bu belgilar, ayniqsa, so'z birikmasi, sodda gap, qo'shma gaplarda yana ham aniqroq ko'rinadi.

So'z birikmalari. Predikativ birikma. Predikatsiya hodi-sasi gapdan anglashilgan fikr yoki xabarning voqelikka bo'lgan munosabatini ko'rsatadi. Umumpredikativlikni modallik, zamon, shaxs-son kategoriyalari orqali kesim ifodalaydi.

Yuridik tilga xos xususiyatlar shu modallik, zamon, shaxs-son kategoriyalari, ya'ni umumpredikativlikning ifodalanishida ko'rinadi.

Boshqa nutq turlardagi gaplardan anglashilgan fikr modallikni ifodalash xususiyatiga ko'ra turlicha (gumon, shubha, taxmin, istak, reallik) bo'lishi mumkin. Bu, ayniqsa, so'zlashuv va badiiy uslublarda yana ham aniqroq seziladi. Masalan:

- *Bugun Karim kelsa kerak (gumon, taxmin).*
- *Kelmay qolsa-chi (shubha).*
- *Kelsa, yaxshi bo'lardi-da (istak).*
- *Yo'q, albatta, keladi (reallik).*

Yuridik tildagi gaplardan anglashilgan modallik esa gumon, shubha, taxmin, istak emas, balki asosan reallikdan iboratdir, chunki yuridik matnni ma'lum bir shaxs o'z xohish-istagiga ko'ra yaratmaydi, butun jamiyat a'zolarining manfaatlarini ko'zlagan holda davlat tomonidan qabul qilinadi.

Jamiyat a'zolari qonun matnidagi har bir gapdan anglashiladigan fikrni gumon, shubha, taxmin deb emas, real haqiqat deb biladilar.

Umumtilda modallikni kesim ko'rsatadi va u turli vositalar: fe'l mayllari (*boradi* – aniqlik mayli, *borsak* – shart mayli, *borma*

– buyruq mayli), modal soʻzlar (*shubhasiz, albatta*) va modal yuklamalari (*nahotki, xuddi*), shuningdek, intonatsiya orqali ifodalanadi.

Yuridik tilda ham modallikni, yana ham aniqroq qilib aytganda, reallikni kesim ifodalaydi, yuridik til kesimlari reallikni ifodalash yuzasidan umumtildagi kesimlardan biroz farq qiladi.

Qonun tilidagi gaplardan anglashilgan reallik ayrim modal soʻz va yuklamalar orqali emas, asosan feʼlning aniqlik maylidagi feʼllardan tashkil topadi, bundan tashqari, feʼlning boshqa mayllariga nisbatan aniqlik maylida reallik qatʼiy tusda beriladi. Masalan:

Oʻzbekiston Respublikasining butun hududida yagona fuqarolik oʻrnatiladi.

(OʻzRK, 22-m.)

Barcha fuqarolar Konstitutsiyada belgilab qoʻyilgan burchlarini bajaradilar.

(OʻzRK, 59-m.)

Har bir gapdan anglashilgan fikr shubhasiz zamon, shaxs-son kategoriyalari bilan bogʻliq boʻladi. Bu jihatdan yuridik til, ayniqsa, qonun tilidagi gaplarning kesimlari oʻziga xos xususiyatga ega, yaʼni ular III shaxsdagi hozirgi-kelasi zamon feʼli orqali ifodalanadi.

Yuridik tilning oʻziga xos xususiyatlaridan yana biri shundaki, ega asosan ot soʻz turkumi va harakat nomi bilan ifodalanib, boshqa soʻz turkumlarining otlashish xususiyati kamdan kam uchraydi. Bunda harakat nomi bilan ifodilangan egalarning uyushib kelishi koʻp uchraydi, masalan:

Konstitutsiyada nazarda tutilmagan tartibda davlat hokimiyati vakolatlarini oʻzlashtirish, hokimiyat idoralari

faoliyatini to'xtatib qo'yish yoki tugatish, hokimiyatning yangi va muvoziy tarkiblarini tuzish Konstitutsiyaga xilof hisoblanadi va qonunga binoan javobgarlikka tortishga asos bo'ladi.

(O'zRK, 7-m.)

Yuridik tilda, ayniqsa, qonun matnlarida passiv konstruksiyalar ko'p qo'llanadi. Bu qonunda ish harakatni bajaruvchi subyekt ko'proq konkret shaxs emas, balki davlat, ma'lum bir muassasa, korxona tashkilot bo'lishi bilan bog'liq. Hatto ayrim o'rinlarda matnda ish-harakatni bajaruvchi subyekt ishtirok etmasa-da, u mantiqan tasavvur etiladi. Masalan:

Insonni undan a'zolarini va (yoki) to'qimalarini transplantatsiya uchun olishga rozilik berishga majburlash, zo'rlik ishlatib yoki zo'rlik ishlatish bilan qo'rqitib sodir etilgan bo'lsa, —

uch yildan besh yilgacha ozodlikni cheklash yoxud bir yildan uch yilgacha muayyan huquqdan mahrum etib, uch yildan besh yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

(JK, 115¹-m.)

Ko'rinib turibdiki, bu misolda harakat bildiruvchi subyekt matnida ifodalanmagan, lekin mantiqan qaralsa, subyekt – sud organi.

Yana shuni alohida ta'kidlash kerakki, umumnutqda harakatning subyekti ko'pincha aniq bir kishi bo'ladi. Masalan, “Karim ishni bajardi” gapida subyekt – Karim, “Xat Aziza tomonidan yozildi” gapida subyekt – Aziza ekanligi ma'lum. Qonun tilida esa ish harakatning bajaruvchisi, subyekt aniq bir kishi bo'lmasdan, umumiylik kasb etadi.

Ega va kesim shaxs va sonda moslashuvi jihatidan tahlil etilganda, ularning umumadabiy tildan farq qilmasligi kuzatildi. Bu o'rinda, faqat shuni alohida ta'kidlash lozim.

Ma'lumki, turkiy tillarda ega bir necha shaxs bo'lganda kesim ham ko'plikda ifodalanadi. Agarda ega bir necha muassasa, korxona yoki tashkilot bo'lsa, kesim birlikda qo'llanishi zarur.

Darhaqiqat, yuridik tilda ko'pincha ega vazifasida korxona, muassasa va tashkilotlar keladi. Yuqoridagi qoidaga ko'ra bunday holatlarda kesim birlikda ifodalanishi zarur.

Atributiv birikma. Yuridik tilda atributiv birikmalar keng ishlatiladi. Bunda asosan atributiv birikmaning sifatlovchi-sifatlanmish va izohlovchi-izohlanmish shakllariga nisbatan qaratqich-qaralmish shakli ko'pchilikni tashkil qilishi kuzatiladi. Masalan:

Tumanga bo'ysunadigan shaharlarning hokimlari tuman hokimi tomonidan tayinlanadi va lavozimidan ozod etiladi hamda xalq deputatlari tuman Kengashi tomonidan tasdiqlanadi.

(O'zRK, 124-m.)

Yuridik tildagi qaratqich-qaralmish shakli muhim xususiyatga ega bo'lib, unda kengaytirilgan aniqlovchilar ko'p ishlatiladi, o'z navbatida, bu aniqlovchilar gapda bir-birlarini aniqlab keladi. Masalan:

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati Raisi o'rinbosarlaridan biri Qoraqalpog'iston Respublikasining vakili bo'ladi.

(O'zRK, 101-m.)

Matnda *respublika* so'zini *O'zbekiston*, *o'rinbosarlaridan* so'zini *rais*, *rais* so'zini *Senat*, *Senat* so'zini *Oliy Majlis* birikmasi aniqlab kelyapti.

Ayniqsa, definitiv xarakterga ega bo'lgan atributiv birikmalar yuridik tilda keng qo'llanadi. Jumladan, *O'zbekiston*

Respublikasining Jinoyat kodeksi, O'zbekiston Respublikasining Davlat tili to'g'risidagi qonuni, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, O'zbekiston Respublikasi Xalq deputatlari, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining Raisi kabi birikmalarni ko'rsatish mumkin.

Bunday atributiv birikmalar qoliplashgan bo'lib, yagona doimiy shaklga ega bo'lgan so'z tizimlariga aylanib qolgan. Bunday atributiv birikmalarda qaratqich-qaralmish munosabatlari yana ham qat'iy lashgan bo'ladi.

Yuridik tilda, ayniqsa, qonun tilida sifatlovchi-sifatlanmish tipidagi birikma juda kam qo'llanadi. Qo'llanganda ham ularda emotsional-ekspressivlikdan butunlay holi sifatlovchilar ishlatiladi. Masalan:

Davlat bepul umumiy o'rta ta'lim va boshlang'ich professional ta'lim olishni kafolatlaydi.

(O'zRK, 50-m.)

Davlat jamiyatning madaniy, ilmiy va texnikaviy rivojlanishi haqida g'amxo'rlik qiladi.

(O'zRK, 53-m.)

Obyektiv birikma. Yuridik til obyektli birikmalarining o'ziga xosligi faqatgina obyektli birikmalarning semantikasida, to'ldiruvchining "chegaralangan" so'z turkumlari bilan ifodalanishida namoyon bo'ladi.

Yuridik tilda obyektli birikmalar keng qo'llanadi, ayrim obyektli birikmalar "rasmiy bo'yoqqa" egaligi bilan ajralib turadi. Masalan, *mol-mulkini musodara qilmoq, qonun bilan belgilamoq, jazodan ozod qilinmoq* kabi obyektli birikmalar rasmiy ish uslubiga, xususan, yuridik tilga xoslangandir.

Relyativ birikma. Yuridik tilning relyativ birikmalari qo'llanish miqdori, ma'no xususiyatlari jihatidan boshqa

funksional uslublarning, chunonchi, so'zlashuv va badiiy uslublarning relyativ birikmalaridan farq qiladi.

Yuridik tilda relyativ birikmalar boshqa funksional uslublarga (so'zlashuv, badiiy) nisbatan juda kam qo'llanadi. Albatta, buning obyektiv sabablari bor. Birinchidan, yuridik nutqdan anglashilgan fikr chuqur mantiqiylik asosiga qurilgan bo'lib, unda qat'iy hukm hukmronlik qiladi. Bu hukm biror fikrni tasdiqlaydi yoki inkor etadi. Bu hukm ish-harakatning bajarilish holatini (*tez, sekin, qanday, qay yo'sinda*) ko'rsatmaydi.

Shu sababli yuridik tilda harakatning belgi bilan bo'lgan munosabati juda kam uchraydi. Ikkinchidan, yuridik nutq intellektual nutqqa asoslangan bo'lib, so'zlovchining subyektiv holatlarini (*kulib gapirdi, yig'lab keldi, qichqirib yubordi*) aks ettirmaydi. Shuning uchun ham yuridik tilda relyativ birikmalar ma'lum bir o'rinlardagina qo'llanadi.

Shundan kelib chiqqan holda huquqshunos yuridik matn tuzganda sintaksis, gaplarning tuzilishi, so'z birikmalari bilan bog'liq quyidagi qoidalarga qat'iy amal qilishi lozim:

1. Nutqda sodda va tushunarli terminlarni, hammaga ma'lum bo'lgan, tez "hazm" bo'ladigan va keng qo'llanadigan grammatik konstruksiyalarni ishlatish zarur.

2. Matn imkon qadar qisqa tuzilishi, unda murakkab grammatik konstruksiyalar, xususan, sifatdash va ravishdash oborotlari, ergashgan qo'shma gaplar, ayniqsa, bir nechta ergash gapli bosh gapni iloji boricha ishlatmaslik zarur.

3. Shuni unutmaslik kerakki, turkiy tillarda, shu jumladan, ona tilimiz – o'zbek tilida ham grammatik qoidalarga ko'ra kesim gapning oxirida qo'llanadi.

Yuridik matnning aniq tuzilishi asosan ega va kesimni to'g'ri shakllantirishga bog'liq. Yuridik tilda gap tuzganda ega va kesimni imkon qadar bir-biriga yaqinroq joylashtirishga

alohida e'tibor berish zarur. Chunki gapdagi asosiy fikrni kesim ifodalaydi. Tinglovchi yuridik matndagi gapni o'qiyotganda, to uning kesimini o'qimaguncha gap nima haqida borayotganini tushunishi qiyin kechadi. Shu bois gap uzundan uzoq tuzilsa, uni tushunish biroz murakkab kechadi.

4. Qonun matnida tinish belgilaridan vergul, tire, ikki nuqta, ayniqsa, nuqtali vergulni kam ishlatib, nuqtani ko'proq qo'llash maqsadga muvofiq.

5. Ko'proq yozma nutqqa asoslanganligi matnda asosan adabiy til birikmalarining ishtirok etishini, so'zlashuv va shevaga xos qoliplarning qo'llanmasligini, gap bo'laklarining tartibiga qattiq rioya etishni, inversiyaga yo'l qo'ymaslikni talab qiladi.

6. Turkiy tillarda ega bir necha shaxs bo'lganda kesim ham ko'plikda ifodalanadi. Agarda ega bir necha muassasa, korxona yoki tashkilot bo'lsa, kesim birlikda qo'llanishi zarur.

Yuridik tilda korxona, muassasa va tashkilotlar ko'pincha ega vazifasida keladi. Yuqoridagi qoidaga ko'ra bunday holatlarda kesim birlikda ifodalanishi zarur.

Shunday qilib, huquqshunos yuridik matn tuzganda gaplarni sintaktik jihatdan to'g'ri tuzishga e'tibor qaratishi zarur. Ayniqsa, ega va kesimni to'g'ri shakllantirishi kerak. Ega va kesimni bir-biriga yaqinroq ifodalash yuridik matnni to'g'ri tuzishning asosiy sharti hisoblanadi. Huquqshunos gapni tuzgandan keyin uni qayta-qayta sintaktik jihatdan tahlil qilishi maqsadga muvofiq.

2-§. Yuridik tilda uyushiq bo'lakli gaplar va ularni to'g'ri qo'llash qoidalari

Yuridik tilda gaplar grammatik qurilishi jihatidan boshqa funksional uslublardagidan farq qiladi. Ya'ni unda faqatgina ega va kesimdan tashkil topgan sodda yig'iq gaplar (*Karim keldi* singari) deyarli qo'llanmaydi, chunki yuridik tilda berilayotgan axborotning chuqur mantiqiy asosga qurilganligi, bu axborotning to'liq va tugal bo'lishi sodda yig'iq gaplarning ishlatilishiga yo'l qo'ymaydi. Shuning uchun yuridik tilda asosan yoyiq uyushiq bo'lakli gaplar keng qo'llanadi.

Bunday yoyiq uyushiq bo'laklar yuridik matnda ikki xil shaklda: oddiy (umumiy) tartibda va raqam, harf, xatboshi vositasida ifodalanadi:

Insonni undan a'zolarini va (yoki) to'qimalarini transplantatsiya uchun olishga rozilik berishga majburlash, zo'rlik ishlatib yoki zo'rlik ishlatish bilan qo'rqitib sodir etilgan bo'lsa, —

uch yildan besh yilgacha ozodlikni cheklash yoxud bir yildan uch yilgacha muayyan huquqdan mahrum etib, uch yildan besh yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

(JK, 115¹-m.)

Bu misolda bir nechta uyushgan bo'lak oddiy tartibda berilgan. Ayrim holatlarda berilayotgan axborot keng bo'lgan taqdirda uyushiq bo'laklar raqam, harf, xatboshi vositasida ajralib ko'rsatiladi. Bunday hollarda *quyidagi, quyidagicha* so'zlaridan foydalaniladi:

Tibbiy yo'sindagi majburlov choralari jumlasiga quyidagilar kiradi:

a) yashash joyi bo'yicha ruhiy-asab kasalliklari dispanserida (tuman (shahar) psixiatrining xonasida) majburiy ambulatoriya kuzatuvida bo'lish va davolanish;

b) yashash joyi bo'yicha umumiy tartibli psixiatriya muassasasining umumiy kuzatiladigan bo'limida majburiy davolanish;

v) umumiy tartibli psixiatriya muassasasining maxsus reabilitatsiya bo'limida majburiy davolanish;

g) kuzatuv kuchaytirilgan ruhiy kasalliklar shifoxonasida majburiy davolanish;

d) jazoni ijro etish muassasalarining davolash-profilaktika yordami ko'rsatish bo'limlarida hamda mahkumlarga mo'ljallangan ixtisoslashgan shifoxonada majburiy ambulatoriya kuzatuvida bo'lish va davolanish.

(JK, 93-m.)

Bir gap tarkibida bir nechta murakkab konstruksiyali sintaktik birliklar uyushib kelishi bilan birga, shu uyushgan har bir sintaktik birlikning ichida yana uyushgan bo'laklar uyushadi, o'z navbatida, bu uyushgan bo'laklarning tarkibida ham ayrim gap bo'laklari uyushib kelishi mumkin.

Uyushiq bo'laklarning bunday murakkab birikishlari yuridik tilda ko'plab uchraydi. Bu yuridik tilning eng muhim sintaktik belgilaridan biridir.

Yoyiq uyushiq bo'laklar xatboshi vositasida va raqamlar bilan berilishi ko'p uchraydi. Masalan:

Ish beruvchi tomonidan xodimni uning rozilgisiz ish vaqtidan tashqari ishga jalb etishga quyidagi hollarda yo'l qo'yiladi:

1) tabiiy yoki texnogen xususiyatga ega halokatlarning, ishlab chiqarishdagi avariyalarning, ishlab chiqarishdagi baxtsiz hodisalarning, shuningdek, yong'inlarning, toshqinlarning, zilzilalarning, epidemiyalarning yoki epizootiyalarning oldini

olish yoki oqibatlarini bartaraf etish hamda aholining yoxud uning bir qismining hayotiga yoki normal yashash sharoitlariga tahdid soladigan boshqa alohida hollarda bajarilgan ishlar amalga oshirilganda;

2) markazlashtirilgan issiq suv ta'minoti, sovuq suv ta'minoti va (yoki) suv chiqarish tizimlarining, gaz ta'minoti, issiqlik ta'minoti, yoritish, transport, aloqa tizimlarining normal ishlashini buzadigan kutilmagan holatlarni bartaraf etishga doir ijtimoiy jihatdan zarur ishlar amalga oshirilganda;

3) agar ishda tanaffusga yo'l qo'yilmasa, smena almashayotgan xodim kelmay qolganda ishni davom ettirish uchun. Bunday holda ish beruvchi zudlik bilan smenachini boshqa xodim bilan almashtirish choralarini ko'rishi shart.

(MK, 189-m.)

Bu gapda payt ergash gaplar uyushib kelgan.

Yuridik tilda uyushiq bo'lakli gaplar faqatgina sodda gaplar tarkibida emas, qo'shma gaplar tarkibida ham ko'p qo'llanadi. Masalan:

Qasddan badanga o'rtacha og'ir shikast yetkazish:

a) ikki yoki undan ortiq shaxsga nisbatan;

b) homiladorligi aybdorga ayon bo'lgan ayolga nisbatan;

v) o'z xizmat yoki fuqarolik burchini bajarishi munosabati bilan shaxsga yoki uning yaqin qarindoshlariga nisbatan;

g) o'ta shafqatsizlik bilan;

d) ommaviy tartibsizliklar jarayonida;

e) tamagirlik niyatida;

j) millatlararo yoki irqiy adovat zamirida;

z) diniy taassublar zamirida;

i) bir guruh shaxslar yoki uyushgan guruh a'zosi tomonidan yoxud shu guruh manfaatlarini ko'zlab;...

...

uch yildan besh yilgacha ozodlikni cheklash yoxud uch yildan besh yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

(JK, 105-m.)

Yuqoridagi matnda bir nechta maqsad ergash gaplar uyushib kelgan.

Shunday qilib, yuridik tilda yoyiq sodda gaplar, yoyiq uyushiq bo'laklarning keng qo'llanishi uning eng muhim sintaktik belgilaridan biridir.

Shundan kelib chiqqan holda huquqshunos yuridik matn tuzganda sintaksis, gaplarning tuzilishi, so'z birikmalari bilan bog'liq quyidagi qoidalarga qat'iy amal qilishi lozim:

1. Yuridik tilda yoyiq uyushiq bo'lakli gaplar keng qo'llanadi. Lekin shunda ham ularni qo'llashda me'yor bo'lishi zarur. Chunki bunday gaplar fikrning aniqligiga putur yetkazadi.

2. Yoyiq uyushiq bo'laklarni yuridik matnda ifodalashda ularning oddiy (umumiy) tartibda va raqam, harf, xatboshi vositasida berilishiga alohida e'tibor qaratilishi zarur.

3. Ta'kidlanganidek, bir gap tarkibida bir nechta murakkab konstruksiyali sintaktik birliklar uyushib kelishi bilan birga, shu uyushgan har bir sintaktik birlikning ichida yana uyushgan bo'laklar uyushadi, o'z navbatida, bu uyushgan bo'laklarning tarkibida ham ayrim gap bo'laklari uyushib kelishi mumkin.

Bu qoidani qo'llash juda murakkab bo'lib, uni qo'llovchi huquqshunos shu tilning grammatik qoidalarini mukammal darajada egallagan bo'lishi zarur.

Shunday qilib, huquqshunos yuridik matn tuzganda uyushiq bo'laklarga, ayniqsa, yoyiq uyushiq bo'laklarga e'tibor qaratishi zarur. Fikrni sodda gaplar asosida ifodalash yuridik matnni to'g'ri tuzishning asosiy sharti hisoblanadi. Uning uchun huquqshunos yuridik matnda gapni tuzgandan keyin

uni qayta-qayta sintaktik jihatdan maxsus tahlil o'tkazishi maqsadga muvofiq.

3-§. Yuridik tilda bir bosh bo'lakli gaplar va ularni to'g'ri qo'llash qoidalar

Predikativlik bir bosh bo'lak orqali ifodalansa, bunday gaplar bir bosh bo'lakli gaplar deb yuritiladi. Grammatikaga oid adabiyotlarda bir bosh bo'lakli gaplarning shaxsi aniq, shaxsi noma'lum, shaxsi umumlashgan, shaxssiz, infinitiv, nominativ turlari qayd etiladi.

Yuridik tilda bir bosh bo'lakli gaplar qo'llanishi jihatidan umumadabiy til va boshqa funksional uslublardan farq qiladi. Bu farq shundaki, yuridik til bir bosh bo'lakli gaplarning yuqorida qayd etilgan barcha turlarini qabul qilavermaydi.

Binobarin, qonun shaxssizlik xususiyatiga ega, ya'ni unda aniq (konkret) bir kishi qatnashmaydi, u kishilar bilan to'g'ridan to'g'ri (savol-javob asosida) muloqotda bo'lmaydi.

Yuqoridagi misollarning kesimlaridan ma'lum bo'ladiki, qonun tilidagi shaxssiz gaplarning kesimlari asosan majhullik darajasidagi, aniqlik va buyruq maylidagi, uchinchi shaxs-son qo'shimchalari qatnashgan fe'llardan iborat bo'ladi.

Shuningdek, harakat nomining *-(i)sh* shakliga *shart, kerak, lozim, zarur, mumkin, mumkin emas* so'zlarini qo'shish orqali ifodalanadi. Demak, qonun tilidagi shaxssiz gaplarning kesimlari ifodalanish xususiyatiga ko'ra umumadabiy tildagi shaxssiz gaplarning kesimlaridan farq qilmaydi. Shunday qilib, qonun tilida shaxssiz bir bosh bo'lakli gaplar faol ishlatiladi.

Qonun tilida shaxsi aniq gaplar deyarli qo'llanmaydi, chunki unda ma'lum bir (konkret) shaxs ishtirok etmaydi, avval

ta'kidlaganimizdek, u shaxssizlik xususiyatiga ega. Qonun tilida shaxsga oid tushunchalarni ifodalovchi so'zlar, masalan, *javobgar shaxs, prokuror, advokat* kabi so'zlar aniq bir shaxsni bildirmaydi.

Infinitiv gaplar yuridik matnda sarlavha vazifasini bajarish uchun ham xizmat qiladi, masalan, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat–protsessual kodeksining 98-moddasi *“So'roq qilinuvchining shaxsini aniqlash”*, Jinoyat kodeksining 203-moddasi *“Suv yoki suv havzalaridan foydalanish qoidalarini buzish”* deb nomlanadi. Hatto ularning sarlavha vazifasini bajara turib uyushib kelish o'rinlari ham uchraydi. Masalan, Jinoyat-protsessual kodeksining 362-moddasi *“Ayblovni o'zgartirish, tugatish va to'ldirish”* deb atalgan. Qonun tilidagi infinitiv gaplarga mazmun jihatidan e'tibor berilsa, ular so'zlashuv va badiiy uslublarga xos bo'lgan quyidagi ma'nolarni anglatmaydi:

1) hayratlanish: *Ajab ... O'z do'stiga xiyonat qilish.*

2) norozilik: *O'z otasiga qarshi borish. Yaxshi emas.*

Ular faqatgina xabar berish vazifasini bajaradi.

Shuningdek, yuridik matnda sarlavha vazifasini bajarishda nominativ gaplar ham qo'llanadi, chunonchi, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 126-moddasi *“Talonchilik”*, 24-moddasi *“Surgun”* deb nomlanadi.

Shunday qilib, yuridik tilda bir bosh bo'lakli gaplarni qo'llashda ularning asosan shaxssiz, qisman shaxsi umumlashgan turlari ishlatilishi alohida e'tibor qaratish zarur.

Ularining kesimlari majhullik darajasidagi, uchinchi shaxs, umumzamonlik xususiyatiga ega bo'lgan fe'l bilan ifodalanishi infinitiv gaplar keng ishlatilishi, shuningdek, infinitiv va nominativ gaplar sarlavha vazifasini bajarishi uchun xoslanganligini hisobga olish maqsadga muvofiq.

4-§. Yuridik tilda qo'shma gaplar va ularni to'g'ri qo'llash qoidalari

Yuridik tilda sodda gaplarga nisbatan qo'shma gaplar kam qo'llanadi. Chunki yuridik tilga qo'yiladigan aniqlik, lo'ndalik, qisqalik, soddalik talablari bunga yo'l qo'ymaydi.

Qo'shma gaplar turlarining ichida ergashgan qo'shma gaplar yuridik tilda ko'p qo'llanadi. Albatta, buning real sabablari mavjud. Bog'langan va bog'lovchisiz qo'shma gaplar tarkibidagi komponentlar bir-birlariga ergashgan qo'shma gaplar tarkibidagi komponentlar singari zich bog'lanmaydi. Shuning uchun bog'langan qo'shma gap va bog'lovchisiz qo'shma gap orqali ifodalanuvchi axborot ham sodda gaplar shaklida berishga harakat qilinadi.

Bog'langan qo'shma gaplar. Yuridik tilda bog'langan qo'shma gaplar unchalik faol qo'llanmaydi. Bog'langan qo'shma gaplarning qaysi bir turi ko'proq yoki kam yoxud umuman ishtirok etmasligi ko'proq qo'shma gaplarni bog'lash uchun xizmat qiladigan bog'lovchilarga bog'liq. Bu bog'lovchilarning ayrimlari faol, ayrimlari passiv, ba'zilar esa umuman qo'llanmaydi.

Qo'shma gaplarning va bog'lovchisi orqali birikishi yuridik til uchun juda mosdir. Yuridik tilda va bog'lovchisi vositasida birikkan bog'langan qo'shma gaplar ko'pchilikni tashkil qiladi. Va bog'lovchisi orqali bog'langan qo'shma gaplar harakatning bir vaqtda sodir bo'lishini anglatadi va ularning kesimlari bir xil zamon – hozirgi-kelasi zamon, umumzamonlik xususiyatiga ega bo'ladi. Masalan:

Sudyalarning odil sudlovni amalga oshirishga doir faoliyatiga har qanday tarzda aralashishga yo'l qo'yilmaydi va bunday aralashish qonunga muvofiq javobgarlikka sabab bo'ladi.

(O'zRK, 136-m.)

Yuridik tilda *ham, hamda* bog'lovchili bog'langan qo'shma gaplar va bog'lovchisiga qaraganda kam qo'llanadi. Ular ma'lum o'rinlardagina uchraydi.

Zidlov bog'lovchili bog'langan qo'shma gaplar ham unchalik faol bo'lmasa-da, qo'llanishi kuzatildi.

Yuridik tilda *-u(yu), -ku, -da* yuklamalari zidlov bog'lovchisi vazifasida kelmaydi. Bunga yuridik tilga qo'yiladigan talablar yo'l qo'ymaydi. Shuningdek, so'zlashuv nutqiga xos bo'lgan ikki zidlov bog'lovchisining ketma-ket kelish holati, ya'ni *ammo, lekin* yuridik til uchun xos emas.

Qo'shma gaplarning *yo, yoki, yoxud* bog'lovchilari orqali birikkan bog'langan qo'shma gaplari ikki xil ish-harakatdan birining yuzaga chiqish yoki chiqmasligini anglatadi va ularning kesimlari bir xil shaklda bo'ladi.

Yoki, yoxud ayiruv bog'lovchilari haqida gap ketganda shuni alohida qayd etib o'tish lozimki, yuridik tilda bu bog'lovchilar qo'shma gaplarning komponentlarini bog'lashda kam qatnashib, sodda va qo'shma gaplardagi uyushgan bo'laklarni bog'lashda keng ishlatiladi, hatto ular uyushiq bo'laklarni bog'lashda bir gap tarkibida bir necha marta takrorlanib kelish xususiyatiga ega.

Inkor bog'lovchili bog'langan qo'shma gaplar yuridik tilda deyarli uchramaydi, chunki ular ko'proq so'zlashuv va badiiy uslublarning talablariga mos tushadi. Yuridik til uchun esa xos emas.

Yuridik tilda *bo'lsa, esa* fe'llari ham qo'shma gap qismlarini bog'lash uchun xizmat qiladi. *Bo'lsa* shakli ko'proq ergash gapli qo'shma gaplarda keng ishlatiladi. *Esa* shakli orqali bog'langan qo'shma gaplar izohlash, qiyoslash ma'nosiga ega bo'ladi.

Shunday qilib, yuridik tilda va bog'lovchili bog'langan qo'shma gaplarning faol qo'llanishi, *hamda, ammo, lekin, biroq, yoki, yoxud* bog'lovchili qo'shma gaplarning passiv qo'llanishi, *goh... goh; dam ... dam; ba'zan ... ba'zan*

bog'lovchili, shuningdek, inkor bog'lovchili bog'langan qo'shma gaplarning ishlatilmasligi yuridik til qo'shma gaplarining eng muhim belgisidir.

Ergashgan qo'shma gaplar. Yuridik tilda ergashgan qo'shma gaplarning barcha turlari qo'llanadi. Yuridik tilga xos ba'zi belgilar ko'proq shart ergash gapli qo'shma gaplarda, payt ergash gapli qo'shma gaplarda, to'siqsiz ergash gapli qo'shma gaplarda, maqsad ergash gapli qo'shma gaplarda ko'rinadi.

Ergashgan qo'shma gaplarning boshqa turlariga nisbatan, ayniqsa, shart ergash gapli qo'shma gaplar keng qo'llanadi. Ular umumadabiy tilning shart ergash gapli qo'shma gaplaridan mazmun va tuzilish jihatidan farq qiladi.

Shart ergash gaplar umumadabiy tilda ikki xil voqea-hodisani, ya'ni real bo'lgan (bajarilishi aniq bo'lgan shartni), real bo'lmagan, gumon, taxmin qilingan, masalan, *Karim kelsa edi, men ketar edim* tipidagi shartni ifodalaydi. Yuridik til uslubi faqatgina real voqea-hodisalarni ifodalaydigan shart ergash gaplarni qabul qiladi. Gumon, taxmin ma'nolarini ifodalaydigan shart ergash gaplar qo'llanmaydi.

Yuridik matnlardagi shart ergash gaplar bosh gapga asosan fe'lining shart mayli shakli bo'lgan *esa* so'zi orqali bog'lanadi.

Ko'pincha ifodalanayotgan shartning ma'nosini kuchaytirish uchun *agar, agarda* so'zlari shart ergash gap tarkibida keladi.

Ko'pgina hollarda shart ergash gaplar bosh gapga *taqdirda* so'zi orqali bog'lanadi. Bunda shart bilan birga payt munosabati ham ifodalanadi, lekin bunday gaplarda shart mazmuni payt ma'nosidan ustun turadi.

Yuridik tilda shart ergash gaplar bosh gapdan oldin qo'llanadi. Shuning uchun ham kitobxonning asosiy e'tibori natijaga emas, shartga qaratiladi.

Yuridik tilda shart ergash gaplarning bitta ergashgan qo'shma gap tarkibida *yoki* bog'lovchisi orqali uyushib kelishi ko'p uchraydi.

Yuridik tildagi shart ergash gapli qo'shma gaplarning o'ziga xos tomonlaridan biri shundaki, ko'pincha shart ergash gaplar ikki bosh bo'lakli gaplardan, bosh gap esa bir bosh bo'lakli, xususan, shaxssiz gaplardan tuziladi.

Yuridik til uslubida payt ergash gapli qo'shma gaplar ham faol qo'llanadi. Ular umumadabiy tilning payt ergash gapli qo'shma gaplaridan mazmun jihatidan farq qilmaydi. Asosiy farq ularning tuzilishida, ergash gap bilan bosh gapni biriktiruvchi vositalarning hammasini ham qabul qilavermasligida ko'rinadi.

Qonun tilida payt ergash gapli qo'shma gaplar so'zlashuv nutqiga xos bo'lgan *"kelganimda yo'q ekansan"* tipidagi yig'iq ergash gapni qo'shma gaplardan tuzilmasdan, yoyiq, keng konstruksiyali gaplardan quriladi.

Yuridik tildagi payt ergash gaplar ergashgan qo'shma gap tarkibida uyushib kelish xususiyatiga ega bo'lib, ular uyushib kelganda raqamlar orqali alohida-alohida ifodalanadi. Bunda *quyidagi* so'zi payt ergash gaplarni umumlashtirish vazifasini bajaradi.

Yuqoridagi misoldan ko'rinadiki, yuridik tilda bosh gaplar ham uyushib kelish xususiyatiga ega. Bunda uyushgan bosh gaplar raqamlar orqali beriladi. Bunda bosh gap sodda gaplardan iborat bo'lishi bilan birga, o'z ichida qo'shma gaplar bilan ham ifodalanishi mumkin.

Payt ergash gaplarning bosh gapga asosan fe'lning shart mayli formasi –sa; sifatdosh + kelishik qo'shimchasi (–gan+da); sifatdosh+kelishik qo'shimchasi+ko'makchi (–gan+dan+keyin); sifatdosh+kelishik qo'shimchasi (–gan+vaqtda), (–gan+holatlarda), (–gan+hollarda) **shakllari orqali bog'lanadi.**

Bunday qo'shma gaplarda ergash gap bosh gapdagi ish-harakatning faqat paytinigina bildirib qolmay, shunga bog'langan holda shart munosabati ham ko'rsatiladi, lekin ularda shartga nisbatan payt munosabati kuchliroq bo'ladi.

Umumadabiy tildagi -ganicha yo'q edi, -r(ar) ekan shakllari yuridik tilda ergash gap bilan bosh gapni biriktiruvchi vosita sifatida qo'llanmaydi.

Yuridik tilda ergash gapli qo'shma gaplarning faol qo'llanadigan yana bir turi to'siqsiz ergash gapli qo'shma gaplardir. Ular mazmun jihatidan umumadabiy til to'siqsiz ergash gaplaridan farq qilmaydi.

Ayniqsa, *-dan qat'i nazar, taqdirda ham* biriktiruvchi vositalari rasmiylik bo'yog'i kuchli bo'lib, u yuridik matn ruhiga juda mos tushadi.

Yuqoridagi misollardan ko'rinadiki, yuridik tilda to'siqsiz ergash gaplar asosan ikki bosh bo'lakli gaplardan, keng konstruksiyalardan tuziladi. To'siqsiz ergash gap bosh gapdan oldin yoki bosh gapning o'rtasida qo'llanadi.

Yuridik tilda ergash gap bilan bosh gapni biriktiruvchi vosita sifatida *maqsadida* so'zi faol ishtirok etadi. Bu so'z asosan maqsad ergash gapli qo'shma gaplar tarkibida qatnashadi.

Maqsad ergash gapli qo'shma gaplar mazmun jihatidan kuzatilsa, ular biror shaxsning orzusini, o'ylangan taxmini maqsadini bildirmaydi. Shunga ko'ra umumadabiy til maqsad ergash gapi bilan bosh gapni bog'lovchi *zora (zoraki) so'zi, degan umid bilan, degan niyatda* kabi birikmalar yuridik tilda qo'llanmaydi.

Maqsad ergash gapli qo'shma gaplarning tuzilishi jihatidan qaralsa, maqsad ergash gaplar keng konstruksiyalardan, bosh gap esa yig'iq holda qatnashishini ko'rish mumkin.

Yana bir so'z – *toki* ham maqsad ergash gap bilan bosh gapni bir-biriga bog'lash uchun xizmat qiladi. Bunday hollarda bosh gapning kesimi majhullik darajadagi, buyruq maylli fe'ldan iborat bo'ladi.

Bog'lovchisiz qo'shma gaplar. Yuridik tilning eng muhim sintaktik belgilaridan biri shundaki, unda bog'lovchisiz qo'shma gaplar juda kam miqdorda, ma'lum bir o'rinlardagina qo'llanadi.

Albatta, buning real sabablari mavjud. Bog'lovchisiz qo'shma gaplar tarkibidagi sodda gaplarning ma'no mustaqilligi seziladi. Shunga ko'ra bog'lovchisiz qo'shma gaplar ajratilib, sodda gaplar tarzida berilganida ham ulardagi ma'noga putur yetmaydi. Shuning uchun yuridik tilda bog'lovchisiz qo'shma gap tipidagi qo'shma gaplar iloji boricha sodda gap tarzida beriladi.

Yuridik tilda bog'lovchisiz qo'shma gaplar bitta vazifani bajarish uchun, ya'ni biror voqea-hodisani izohlash uchun xizmat qiladi, bunda ular murakkab gap tarzida ifodalanadi.

Agarda izohlanmish qismlar bir nechta bo'ladigan bo'lsa, unday hollarda birinchi qism tugagandan keyin ikki nuqta qo'yilib, so'ng izohlovchi qismlar beriladi.

Shaxsni o'rniga jinoyat ishida ayblanuvchi tariqasida ishtirok etishga jalb qilish to'g'risida tergovchi yoki prokuror qaror chiqaradi, unda:

1) *ayblanuvchi tariqasida jalb etilayotgan shaxsning familiyasi, ismi va otasining ismi, uning tug'ilgan kuni, oyi va yili;*

2) *ayblovning mazmuni, ya'ni shaxsning zimmasiga qo'yilayotgan jinoyat hodisasi, u sodir etilgan joy, vaqt va boshqa muhim holatlar bayoni;*

3) *Jinoyat kodeksining ushbu jinoyatni nazarda tutgan moddasi, qismi, bandi aks ettirilishi lozim.*

(JPK 361-m.)

Bunday qo'shma gaplarda ikkinchi qism birinchi qismning umumiy mazmunini ifodalaydi.

Shunday qilib, huquqshunos yuridik matnda qo'shma gaplarni qo'llashda quyidagi qoidalarga alohida e'tibor berishi maqsadga muvofiq:

1. Yuridik matnning barchaga tushunarli va aniq bo'lishi uchun imkon qadar sodda gaplardan foydalanishi, qo'shma gaplarni kamroq qo'llashi zarur.

2. Qo'shma gaplarni qo'llagan taqdirda ham, asosan bog'langan qo'shma gaplarni qo'llashi zarur. Ergashgan qo'shma gaplar va bog'lovchisiz qo'shma gaplarni kamroq ishlatish kerak. Bog'lovchisiz qo'shma gaplar imkon qadar sodda gaplar tarzida berilsa, matnning aniqligi yanada ta'minlanadi.

3. Yuridik tilda *va* bog'lovchili bog'langan qo'shma gaplarning faol qo'llanishi, *hamda, ammo, lekin, biroq, yoki, yoxud* bog'lovchili qo'shma gaplarning passiv qo'llanishi, *goh... goh; dam ... dam; ba'zan ... ba'zan* bog'lovchili, shuningdek, inkor bog'lovchili bog'langan qo'shma gaplarning ishlatilmasligiga alohida e'tibor qaratish zarur.

4. Huquqshunos shuni unutmasligi zarurki, yuridik tilda shart ergash gaplar bosh gapdan oldin qo'llanadi. Shuning uchun ham tinglovchining asosiy e'tibori natijaga emas, shartga qaratiladi.

5. Yuridik tilda bosh gaplar ham uyushib kelish xususiyatiga ega. Bunda uyushgan bosh gaplar raqamlar orqali beriladi. Bunda bosh gap sodda gaplardan iborat bo'lishi bilan birga, o'z ichida qo'shma gaplar bilan ham ifodalanishi mumkin.

6. Huquqshunos yuridik tilda bog'lovchisiz qo'shma gaplar bitta vazifani bajarish uchun, ya'ni biror voqea-hodisani izohlash uchun xizmat qilishiga alohida e'tibor qaratishi, bunda ular murakkab gap tarzida ifodalanishini hisobga olishi zarur.

5-§. Yuridik tilda kirish so'z va kirish birikmalar. Ularni to'g'ri qo'llash qoidalari

Umumadabiy til va funksional uslublarda bir qancha kirish so'z va kirish birikmalar mavjud bo'lib, ularning hammasi ham yuridik tilda qo'llanmaydi. Bu, ayniqsa, qonun tilining o'z kirish birikmalarida ko'rinadi, ularni tom ma'noda qonunchilik uslubining kirish birikmalari deb atash mumkin, chunki ular asosan rasmiy ish uslubida ishlatiladi.

Bunday kirish birikmalarda rasmiylik bo'yog'i mavjud bo'lib, bu xususiyat yaqqol sezilib turadi. Bunday kirish birikmalarga ... *ga muvofiq*, ...*ga asosan*, ...*bo'yicha* so'zlarini keltirish mumkin. Ular kirish birikmalar bo'lib xizmat qiladi.

Shuning uchun ham ular ko'pincha yoyiq aniqlovchilar, uyushgan bo'laklar hisobiga kengayib keladi. Yuridik tilda bunday kirish birikmalar bir gap tarkibida bitta yoki bir nechta bo'lishi mumkin.

Shunday qilib, yuridik til asosan darak gaplardan tashkil topadi, gaplardan anglashiladigan modallik faqat reallikdan (gumon, shubha, taxmin emas) iborat bo'ladi, unda sodda yoyiq gaplar, murakkab sintaktik tizim (konstruksiya) va qoliplar (oborot) keng qo'llanadi. Huquqshunos yuridik matn tuzganda, albatta, ana shu sintaktik qoidalarni nazarda tutishi maqsadga muvofiq.

Mavzuga oid kazuslar

Qonun tili asosan darak gaplardan tashkil topadi, gaplardan anglashiladigan modallik faqat reallikdan (gumon, shubha, taxmin emas) iborat bo'ladi, unda sodda yoyiq gaplarning, murakkab sintaktik tizim (konstruksiya) va qolip (oborot) larning keng qo'llanadi.

Nima uchun qonun tilida gaplardan anglashilgan fikr faqat reallikdan iborat bo'ladi?

Umuman qonun tilida gaplarni sintaktik jihatdan to'g'ri shakllantirmaslik qanday huquqiy oqibatlariga olib kelishi mumkin? Fikringizni aniqlik uchun faktik dalil asosida isbotlang.

Yuridik tilda qo'shma gaplarni qo'llagan taqdirda ham asosan bog'langan qo'shma gaplarni qo'llash zarur. Ergashgan qo'shma gaplar va bog'lovchisiz qo'shma gaplarni kamroq ishlatish kerak.

Bunday holatga sizning munosabatingiz qanday? Uni qanchalik darajada to'g'ri deb hisoblaysiz? Bu qoidalariga rioya qilmaslik qanday huquqiy oqibatlarga olib kelishi mumkin? Fikringizni aniq uchta faktik dalil asosida isbotlang.

Mavzuga oid testlar

1. “O‘zbekiston Respublikasining Davlat tili haqida”gi Qonunning 14-moddasiga muvofiq, respublika hududida yashovchi shaxslar davlat tashkilotlari va muassasalari-ga, jamoat birlashmalariga arizalar, takliflar, shikoyatlar bilan qaysi tilda murojaat qilishi mumkin?

- A) faqat davlat tilida
- B) qaysi tilda murojaat qilishning ahamiyati yo‘q
- C) davlat tili va boshqa tillarda
- D) xalqaro tillarda

2. O‘zbekiston Respublikasida sudlov ishlarini yuritish qaysi tilda amalga oshiriladi?

- A) xalqaro tillarning birida
- B) davlat tilida
- C) davlat tili yoki o‘sha joydagi ko‘pchilik aholi tilida
- D) davlat tili va xalqaro tillarda

3. O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasi matnlari, agar shartnomaning o‘zida boshqacha qoidalar nazarda tutilmagan bo‘lsa, qaysi tillarda tuziladi?

- A) faqat xalqaro tillarda
- B) ingliz va o‘zbek tillarida
- C) o‘zbek tilida va ahdlashuvchi tomonlarning tillarida
- D) o‘zbek va rus tillarida

4. “O‘zbekiston Respublikasining Davlat tili haqida”gi Qonunning 24-moddasiga muvofiq, davlat tiliga yoki boshqa tillarga qanday munosabatda bo‘lish taqiqlanadi?

- A) mensimay munosabatda bo‘lish
- B) cheksiz ehtirom bilan qarash
- C) mensimay yoki xusumat bilan qarash
- D) barcha javoblar to‘g‘ri

5. O‘zbekiston Respublikasining ma‘muriy-hududiy birliklari, maydonlari, ko‘chalari va geografik obyektlarining nomlari qaysi tilda aks ettiriladi?

- A) davlat tilida va xalqaro tillarda
- B) davlat tilida
- C) davlat tili va rus tilida
- D) xalqaro tillarning birida

6. “O‘zbekiston Respublikasining Davlat tili haqida”gi Qonunning 19-moddasiga muvofiq, O‘zbekiston Respublikasi hududida joylashgan xalqaro tashkilotlar va muassasalar, qo‘shma korxonalarining, shuningdek, milliy madaniyat jamiyatlari va markazlarining muhrlari, tamg‘alari, ish qog‘ozlari matnlarining tarjimai qaysi tilda takrorlanishi lozim?

- A) davlat tilida
- B) davlat tilida va ingliz tilida
- C) davlat tili va rus tilida
- D) xalqaro tillarning birida

7. O‘zbekiston Respublikasida sudlov ishlarini yuritish qaysi tilda amalga oshiriladi?

- A) rus tilida
- B) davlat tilida
- C) davlat tili yoki o‘sha joydagi ko‘pchilik aholi tilida
- D) davlat tili va xalqaro tillarda

8. O'zbekiston Respublikasi hududidagi korxonalar, tashkilotlar va muassasalar o'rtasidagi xo'jalik nizolarini ko'rib chiqish va hal qilishda qaysi til qo'llanadi?

- A) davlat tili
- B) nizolashayotgan tomonlarning roziligi bilan boshqa tillarda
- C) davlat tili va xalqaro tillarda
- D) davlat tili va nizolashayotgan tomonlarning roziligi bilan boshqa tillarda

9. Fuqarolik holatlarini qayd etuvchi hujjatlar, shaxsning kim ekanligi va uning huquqlarini tasdiqlovchi hujjatlar qaysi tilda rasmiylashtiriladi?

- A) davlat tilida
- B) davlat tilida va rus tilida
- C) davlat tilida va ingliz tilida
- D) davlat tilida va zaruriyatiga qarab boshqa tilda tarjimasi takrorlanishi mumkin

10. O'zbekiston Respublikasining qonunlari, davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining boshqa hujjatlari qaysi tilda qabul qilinadi?

- A) davlat tilida va xalqaro tillarning birida
- B) davlat tilida va aholi ko'p yashaydigan millatlarning tillarida
- C) davlat tilida
- D) barcha javoblar to'g'ri

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR

Normativ-huquqiy hujjatlar

1. O'zbekiston Respublikasining 1995-yil 21-dekabrda 167-I-son "Davlat tili haqida"gi Qonuni.

2. O'zbekiston Respublikasining 1993-yil 2-sentabrda 931-XII-son "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida"gi Qonuni.

3. O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 10-aprelda O'RQ-615-son "O'zbek tili bayrami kunini belgilash to'g'risida"gi Qonuni. 20.04.2001.

4. O'zbekiston Respublikasining "Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida"gi Qonuni.

5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrda PF-5850-son "O'zbek tilining davlat tili sifatida nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni.

6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabrda PF-6084-son "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni.

7. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 20-yanvarda "Mamlakatda davlat tilida ish yuritishni samarali tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 34-son qarori.

8. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 28-oktabrda "Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini lingvistik ekspertizadan o'tkazish o'tkazish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi 662-son qarori.

9. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995-yil 24-avgustda "O'zbek tilining asosiy imlo qoidalarini tasdiqlash haqida"gi 339-son qarori.

10. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligining 2020-yil 29-iyunda qabul qilingan "Idoraviy normativ-huquqiy hujjatlarni tayyorlash va qabul qilish qoidalarini tasdiqlash haqida"gi 150-MH-son buyrug'i.

Ilmiy adabiyotlar

1. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. – Т: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.
2. Античные теории языка и стиля. – М.: 1936.
3. Аҳмедов Ғ., Бектемиров Ҳ. Русча-ўзбекча юридик атамалар луғати. – Т.: Адолат, 2002.
4. Бакиров Ф. Некоторые вопросы узбекской юридической терминологии В сб: Учен зап. Таш. юрид. ин-та. Вып. 1, 1956
5. Бакиров Ф.С. Юридик терминлар луғати. – Т., 1959.
6. Батлер В., Саидов А. Русча-ўзбекча-инглизча юридик луғат. Т., Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2011.
7. Батлер В., Саидов А. Русча-ўзбекча-инглизча юридик луғат. Т., Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2011.
8. Бектемиров Ҳ., Холмедов Ҳ., Содиқов С. Ҳуқуқ-шуносликка оид ўзлашма терминлар. – Т.: Адолат, 1999.
9. Бойко Л.М. Законодательная техника (теория и практика). Автореф. канд. юрид. наук. – Т.: 1984.
10. Бойко Л.М. Совершенствование законодательной техники в условиях ускорения социально-экономического развития советского общества. – Т.: Фан, 1988.
11. Брауде И.Л. Вопросы законодательной техники // Советское государство и право. 1957. № 8.
12. Бондалетов В.Д., Вартапетова С.С., Кушлина Э.И., Леонова Н.А. Стилистика русского языка. Л., Просвещение, 1982.
13. Боголюбов С.А. Стиль правовых актов // Сов. государство и право. 1973, № 10.

14. Боголюбов С.А. Язык правоприменительных актов // Сов. юстиция. 1973 № 15.

15. Бурячок А.А. Формирования стильного фонду социальньо-політично лексики східнославянських Мов. – Київ: 1989.

16. Давлат тили: муаммолар ва ечимлар. Академик А.Х. Саидов таҳрири остида. – Т.: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, 1999.

17. Дониёров Р. Ўзбек тили илмий-техник терминологиясини тартибга солиш масалалари// Ўзбек тили ва адабиёти, 1979., 3-сон.

18. Иеринг Р. Юридическая техника. Спб.. 1909.

19. Ғуломов Г.Ё. Ўзбек юридик терминологиясининг истиқлол даври тараққиёти. Филол. фан. номз. ... дис. – Т.: 2004.

20. Ҳайитов Х. Қонун ижодкорлигида юридик лингвистиканинг ўрни ва аҳамияти. Юрид. фан. номз. ... дис. – Т.: 2011 ва бошқалар.

21. Ҳожиёв А. Термин танлаш мезонлари.. – Т.: Фан, 1996.

22. Юридик атамалар ва иборалар луғати., Т., Адолат, 1993.

23. Каримова Л.А. Правовые и нравственные аспекты законов о языке. Дис. ... канд. юрид. наук. – Т.: 1991.

24. Касимова М. Структурно-системные особенности юридической терминологии узбекского языка. Дис. ... канд. филол. наук. – Т.: 1986.

25. Kindermann H. Die Rechtlinien der Gesetzesteshnik. Berlin, 1978.

26. Керимов Д.А. Законодательная техника. – М.: Норма, 2000.

27. Коган В.М. К вопросу о формализации отрасли права. // Вопросы кибернетики и права – М.: Наука, 1967.

28. Кондрашов Н.А. История лингвистических учений. – М.: Просвещение, 1979.
29. Колшанский Г.В. Логика и структура языка. – М.: 1965.
30. Кўчимов Ш.Н. Ўзбекистон Республикаси қонунларининг тили. Филол. фан. номз. ... дис. – Т.: 1995.
31. Кўчимов Ш.Н. Ўзбекистон Республикаси қонунчилик техникаси (тил, услуб, ҳуқуқий атамашунослик). – Т.: ЎЗР ИИВ Академияси, 1996.
32. Кўчимов Ш.Н. Юридик тил назарияси ва амалиёти. – Т.: ЖИДУ, 2013.
33. Курганов А.М., Джузбаева Д.С. Ўзбекча-русча-инглизча юридик атамалар луғати. Т, ЎЗР ИИВ Академияси, 2020.
34. Лассаль Ф. Система приобретённых прав. Соч., т.Ш. Спб, 1908.
35. Люблинский П.И. Техника, толкование и казуистика уголовного кодекса. – П.: 1917.
36. Маҳмудов Н.М. Тил ва ёзув. – Т.: Ўзбекистон, 1987.
37. Маҳмудов Н., Кўчимов Ш., Шарипова Н. Юридик терминларнинг русча-ўзбекча луғати. Т., 2020.
38. Маҳмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. Т., 2017.
39. Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. – Т.: Ўқитувчи, 1978.
40. Монтескье Ш. Избранные произведения. – М.: 1955.
41. Мукаррамов М. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг илмий стили. – Т.: 1984.
42. Муҳитдинов Ф. Мирзажонов К. Юридик терминларнинг қисқача русча-ўзбекча луғат-справочниги. – Т., 1983.
43. Научные основы советского правотворчества. Под редакцией Р.О. Халфиной. – М.: Наука, 1981.
44. Неъматов Ҳ., Бозоров О. Тил ва нутқ. – Т., 1993.
45. Нашиц А. Правотворчество: теория и законодательная техника. М., 1974.

46. Одилқориев Ҳ.Т. Ўзбекистон Республикасида қонун чиқариш жараёни. – Т.: Ўзбекистон, 1995.
47. Ожегов С.И. Словарь русского языка.
48. O'zbek tilining izohli lug'ati. Olti jildlik. 3-jild. Т., G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022.
49. O'zbek tilining izohli lug'ati. Olti jildlik. 6-jild. Т., G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022.
50. Ўзбекистон юридик энциклопедияси. Т., Адолат, 2009.
51. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. М., Рус тили, 1981.
52. Ўзбек тили илмий-техникавий терминологиясини тартибга солиш принциплари – Т.: Фан, 1991.
53. Podlex A. Rechtlinguistik // Grimm, Dieter [Hrsg.]. Rechtswissenschaft und Nachbarwissenschaften. Bd. II, Munchen: Beck, 1976.
54. Плотникова, С. Н. Лекции по судебной фонетике / С.Н. Плотникова. – Иркутск : ИГЛУ, 2006.
55. Пиголькин А.С. Подготовка проектов нормативных актов. – М.: Юридическая литература, 1968.
56. Полянский Н.Н. О терминологии советского закона 11 Пробл.соц. права. 1938. № 5 .
57. Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. – Т.: 1992.
58. Римское частное право. – М.: 1949.; Всеобщая история государства и права. I ч. Древний мир. Вып. II. Древний Рим. – М.: 1949.
59. Саидов А.Х. Бурҳониддин Марғиноний – буюк ҳуқуқшунос. – Т.:Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1997.
60. Саидов А., Саркисянц Г. Юридик тил ва ҳуқуқшунос нутқи. – Т.:Адолат, 1994.
61. Саидов А., Таджиханов А. Давлат ва ҳуқуқ асослари. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 1999.
62. Саидов А., Саидова Л., Кўчимов Ш., Қосимова М. Қонун ва тил. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1997.

63. Саидов А., Кўчимов Ш. Қонунчилик техникаси асослари. – Т: Адолат, 2001.

64. Саидов А., Рахимова Г., Глоссарий юридических терминов Республики Узбекистан. – Т., 2003

65. Сатимов Ғ. Инглизча-русча-ўзбекча ҳуқуқий атамалар луғати. – Т., Адолат, 1999

66. Савицкий В.М. Язык процессуального закона (вопросы терминологии). – М.: Наука, 1987.

67. Сырых В.М. Критерии и способы выявления смысловых отношений между правовыми понятиями. Проблемы совершенствования советского законодательства. Труды ВНИИС 3, вып.5. – М.: 1976.

68. Тожиhoнов У. Агар қонун ишласа... // Ҳуқуқий демократик ислохотлар. – Т.: Ўзбекистон, 1997.

69. Уразаев Ш. З. Власть и закон. – Т.: Фан, 1992.

70. Ушаков А.А. Очерки советской законодательной стилистики. – Пермь: 1967.

71. Ушаков А.А. Важнейшие кодификационные работы на первой фазе развития советского государства. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Л.: 1953.

72. Ушаков А.А. Содержание и форма в праве и советское правотворчество. Автореф. ... докт. юрид. наук. – Свердловск: 1970.

73. Waline M. Melanges en l honneur de J. Dabin. Paris, Sirey, 1963.

74. Васьяковский Е.В. Учение о толковании и применение гражданских законов. – Одесса, 1901.

75. Верховский П.В. Как составлять обязательные постановления. – М.: 1930

76. Вопросы терминологии. – М.: 1961.

77. Волков И.М. Законы Вавилонского царя Хаммараби. – М.: 1915.

78. Шокиров Ю. Ислом шариати асослари. – Т.: 1992.
79. Законодательная техника. Под ред. проф. Д.А. Керимова. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1965.
80. Язык закона / Под ред. А.С. Пиголкина. – М.: Юридическая литература, 1990.

Elektron ta'lim resurslari

<http://www.lex.uz>
<http://www.adolatnashr.uz>
<http://www.yozmanutq.uz>
<http://www.UZA.uz>
<http://www.press service.uz>
<http://www.ut.uz>
<http://www.ziyonet.uz>
<http://yurislingvistika.ukit.me/>

SHUHRAT KO'CHIMOV

**YURISLINGVISTIKA VA
LINGVISTIK EKSPERTIZA ASOSLARI**

Darslik

Toshkent davlat yuridik universiteti
Toshkent – 2025

Bosh muharrir

Muharrirlar

Musahhih

Texnik muharrir

Dizayner

O. Choriyev

Y. Maxmudov

M. Sharifova

S. Rasulova

U. Sapayev

D. Rajapov

Tasdiqnoma
№ 174625, 29.11.2023-y.

11.04.2025-yilda bosishga ruxsat etildi. Bichimi 60x84^{1/16}.
“Cambria” garniturası. Nashriyot hisob tabog‘i 9,5.
Shartli bosma tabog‘i 14. Adadi 100. Buyurtma raqami 75.

Toshkent davlat yuridik universiteti nashriyoti.
100047. Toshkent shahri, Sayilgoh ko‘chasi, 35-uy.

Toshkent davlat yuridik universiteti bosmaxonasida chop etildi.
100047. Toshkent shahri, Sayilgoh ko‘chasi, 37-uy.

[illegible]

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

[illegible]

Ko'chimov Shuhrat Norqizilovich
filologiya fanlari doktori, professor, yurislingvist olim

– “O‘zbekiston Respublikasi qonunlarining tili (O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, Jinoyat kodeksi, Jinoyat-protsessual kodeksi asosida)” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qilgan (1995-yil).

– “Huquqiy normalarni o‘zbek tilida ifodalashning ilmiy-nazariy muammolari (lingvo-yuridik tahlil)” mavzusida doktorlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qilgan (2004-yil).

– Davlat tili va yurislingvistika masalalari bo‘yicha 40 ga yaqin ilmiy risola va o‘quv qo‘llanma, 200 dan ortiq ilmiy maqolalar muallifi. Jumladan:

– O‘zbekiston Respublikasida qonunchilik texnikasi (til, uslub, huquqiy atamashunoslik), 1996-yil.

– Qonunchilik texnikasi asoslari (akademik A.X.Saidov bilan hammualliflikda), 2001-yil.

– Diplomatik til asoslari, 2002-yil.

– Yuridik til nazariyasi va amaliyoti, 2013-yil.

– Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini lingvistik ekspertizadan o‘tkazish, 2022-yil.

– Yurislingvistika // Monografiya, 2024-yil.

– Qonun tili lingvistikasi.

ISBN 978-9910-666-83-4

9 789910 666834